

Hahner Péter
100 TÖRTÉNELMI TÉVHIT

---

avagy

Amit biztosan tudsz a történelemről – és mind rosszul tudod...

*„Könnyebben elhiszük azt, amit igaznak óhaj-
tunk... Száz meg száz, gyakran fel sem ismerhető
módon torzítja el és fertőzi meg értelmünket az
érzelem...”*

Francis Bacon

A kötet összeállítása során több kollégámtól és barátomtól kaptam ötleteket és segítséget. Ezúton szeretnék köszönetet mondani többek között Bebesi Györgynek, Benczik Gyulának, Deák Ágnesnek, Fekete Máriának, Majoros Istvánnak, Nagy Mariannak, Schiller Verának, Ormos Máriának és a közelmúltban tragikus hirtelenséggel eltávozott Vargyas Péternek. A legtöbb támogatást azonban ezúttal is feleségemtől, Pordány Saroltától kaptam.

Hahner Péter

100 TÖRTÉNELMI TÉVHIT

avagy

**AMIT BIZTOSAN TUDSZ A TÖRTÉNELEMRŐL
– ÉS MIND ROSSZUL TUDOD...**

animus®

Budapest, 2010

© Hahner Péter 2010

Szakmailag ellenőrizte: Majoros István

ISBN 978 963 9884 95 3

Kiadta az Animus Kiadó 2010-ben

1301 Bp. Pf. 33.

info@animus.hu

www.animus.hu

Az 1795-ben alapított

Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők

Egyesülésének tagja

Borítóterv: Beleznai Kornél

Tipográfia, nyomdai előkészítés: Scriptor Kft

magyar
nyomdaTermék
NYOMDA- ÉS PAPÍRIPARI SZÉKELYVÁROS

A nyomtatás és a kötés a debreceni
ALFÖLDI NYOMDA Zrt. munkája
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Tartalom

Előszó	9
1. Az ember a majomtól származik...	13
2. Az őskorban ősközösségben éltek az emberek	14
3. Az őskor egyik szakaszában matriarchátusban éltek az emberek	17
4. Az ókori társadalmak rabszolgatartó gazdálkodáson alapultak	20
5. A rómaiak lerombolták Karthágót, s a helyét sóval hintették be...	23
6. Spartacus az egyetemes szabadságért harcolt	25
7. Néró felgyújtatta Rómát	27
8. Ókori felkelései után a zsidóság szétvándorolt Európában	29
9. A középkort feudalizmusnak is nevezhetjük	32
10. A vikingek fűdezték fel Amerikát	36
11. Az ezredik év táján az emberek azt hitték, vége lesz a világnak	38
12. A Szent Koronát a pápa adta Szent Istvánnak	40
13. Könyves Kálmán betiltotta a boszorkányégetést	41
14. A középkorban egyes urak erényövet helyeztek asszonyaikra	43
15. A középkorban azt hitték, lapos a Föld...	45
16. A középkorban a földesurak élhettek az „első éjszaka jogával”	47
17. Hódító Vilmos óta megszálló hadsereg nem ért el sikert Angliában	49
18. Nagy Lajos korában három tenger mosta Magyarország partjait	51
19. Dugovics Titusz önfeláldozó hőstettet hajtott végre Nándorfehérvár védelmében	52
20. A déli harangszó a nándorfehérvári győzelem emlékét hirdeti	54
21. Lucrezia Borgia romlott méregkeverő volt	57
22. A mohácsi vereségért a magyar nemesség a felelős	59
23. Az újkori rabszolga-kereskedelem az európaiak bűne	61
24. Nostradamus megjósolta a történelem nagy fordulatait	63

25. A reformáció társadalmi küzdelem volt vallási köntösben	70
26. VIII. Henrik valamennyi feleségét lenyakasztatta	74
27. Medici Katalin veszedelmes méregkeverő volt	79
28. I. Erzsébet rendkívül sikeres uralkodó volt	84
29. II. Fülöp az ellenreformáció bajnoka volt, véres kezű, veszedelmes zsarnok	87
30. Az erdélyi fejedelmek a szabadságért fogtak fegyvert	90
31. XIII. Lajos gyenge király volt, aki helyett Richelieu bíboros kormányzott	92
32. Az abszolút monarchiák uralkodóinak hatalma korlátlan volt	96
33. XIV. Lajos kijelentette: „Az állam én vagyok!”	100
34. Az ellenreformáció és az újkori inkvizíció lefékezte a tudományos fejlődést	103
35. Magyarország évszázadokon át gyarmat volt	106
36. A Vasárcos magas rangú, fontos személyiség lehetett	110
37. A szabadkőművesség rendkívül ősi eredetű, titkos szervezet	115
38. Mária Terézia nagyon szerette a magyar testőröket	118
39. XV. Lajos cinikusan megállapította: „Utánunk az özönvíz!”	122
40. II. József a haladás képviselője volt	123
41. II. Katalin cárnőnek elképesztően sok szeretője volt	127
42. A felvilágosodás képviselői ateisták voltak	130
43. Az amerikaiak a brit zsarnokság ellen indították meg függetlenségi háborújukat	134
44. A lengyelek maguk is okolhatók hazájuk XVIII. századi felosztásáért	137
45. Mária Antónia kijelentette, hogy ha a népnek nincs kenyere, egyen kalácsot!	142
46. A felvilágosodás a francia forradalom előkészítője volt	143
47. 1640-ben, 1789-ben és 1848-ban polgári forradalmakra került sor	145
48. XVI. Lajos buta, lusta, tehetségtelen uralkodó volt	151
49. A Bastille a zsarnokság börtöne volt	157

50. A guillotine feltalálóját saját gépezetével fejezték le	160
51. A francia forradalmi terror a régi rend uralkodó rétegeire sújtott le	162
52. Minden forradalom egységes egészet alkot	166
53. Bonaparte győzelemre vezette katonáit az arcolai hídon	169
54. Napóleon alacsony volt	172
55. Napóleon kénytelen volt újra és újra háborúzni	173
56. A magyar nemesség 1809-ben elmulasztotta a szabadság kivívását	175
57. Az 1809-es győri csata csúfos vereség volt	178
58. Napóleont megmérgezték Szent Ilona szigetén	180
59. Az ipari forradalom megnövelte a szegénységet	182
60. Az indiánok harmóniában éltek a természettel	185
61. A Bourbonok semmit sem felejtettek és semmit sem tanultak	187
62. Lajos Fülöp volt a polgárkirály	192
63. 1849 után a magyar nemesség a passzív ellenállást választotta	193
64. III. Napóleon nevetséges pojáca volt	196
65. Az Egyesült Államokban az indiánok népiértás áldozatai lettek	202
66. John Brown a rabszolgaság elleni harc hőse volt	205
67. Az amerikai polgárháború nem a rabszolgaság miatt robbant ki	209
68. Az amerikai polgárháborút az északi államok gazdasági fölénye döntötte el	212
69. Az amerikai vadnyugat a személyes erőszak világa volt	216
70. A Little Bighorn-folyó melletti ütközetben elpusztult az egész 7. lovasság	220
71. A kiegyezést Deák Ferenc elképzelései alapján kötötték meg	222
72. Erzsébet királyné emancipált, modern, érzelmdús asszony volt	224
73. A párizsi kommün volt az első proletárdiktatúra	230
74. Május elsejét egy vérbe fojtott tüntetés emlékére ünnepeljük	235
75. A szocialista mozgalom a munkásosztály válasza a kapitalista kizsákmányolásra	238

76. Viktória királynő prúd asszony volt	241
77. Az európai nagyhatalmak meggazdagodtak gyarmataikból...	245
78. A bolsevikok az orosz szociáldemokrácia többségét képviselték	248
79. Mata Hari minden idők legnagyobb kémnője volt	250
80. A bolsevikok a tömegek támogatásával kerültek hatalomra...	255
81. Péterváron a felkelők rohammal bevették a Téli Palotát	258
82. Lenin humanista volt, a kommunista kísérletet Sztálin tette tönkre	261
83. 1919-ben Magyarországon szocialista forradalom zajlott le	265
84. A trianoni békekötésnek az volt az oka, hogy nem szeretik a magyarokat	267
85. Al Capone lelkét sok ártatlan ember halála terheli	272
86. Mussolini fasisztáinak Rómába vonulásával szerezte meg a hatalmat	277
87. 1929-ben sok tönkrement milliomos vetette ki magát New Yorkban az ablakon	279
88. Hitlernek csak egy heréje volt	280
89. Hitler szobafestő volt	281
90. A lipcsei peren Dimitrov bátran szembezállt a nációkkal	283
91. A kommunisták vezető szerepet játszottak az antifasiszta küzdelmekben	285
92. Rooseveltt tudott a Pearl Harbor ellen készülők japán támadásról	288
93. Jaltában osztották fel a világot	291
94. A Rosenberg házaspárt ártatlanul végezték ki	295
95. Kennedy volt az Egyesült Államok egyik legnagyobb elnöke	299
96. Máig nem lehet tudni, ki ölte meg Kennedyt	303
97. Che Guevara romantikus szabadsághős volt	309
98. Nixon volt az Egyesült Államok legrosszabb elnöke	312
99. Bill Clinton és Monica Lewinsky szerelme jelentéktelen epizód volt	316
100. Az Egyesült Államok az olajért indította meg a második iraki háborút	318

ELŐSZÓ

(Elovasása mellőzhető!)

Történelmi legendák, mítoszok és téves megállapítások áradnak felénk a rádióból, a televízióból, az újságokból, a mindennapi beszélgetésekből – sajnos néha még a tankönyvekből is. Nem tudatos hazugságok ezek, mert akik elfogadják és továbbadják, hisznek bennük. Egyes tévhitek egyszerűen a régi, elavult ismeretanyag részét képezik, amelyeket a kutatások már régen megcáfoltak, de a köztudatba még nem sikerült beépülniük. Mindannyian megtanulhattuk az iskolában, hogy a lerombolt Karthágó helyét a rómaiak sóval hintették be. Más legendák a marxizmus-leninizmus több évtizedes hegemoniájának köszönhetően kerültek be a tankönyvekbe, s igen nehéz megszabadulni tőlük, mert olyan kényelmesen leegyszerűsítik a valóságot. Ilyen a feudalizmust felszámoló polgári forradalom, amelyet több mint fél évszázada nyilvánított mítosznak Alfred Cobban brit történész. Talán azok a tévhitek a legéletképesebbek, amelyek kedvezőbb színben tüntetik fel egy csoportnak, közösségnek vagy nemzetnek a múltját. Ki ne hallott volna arról, hogy Magyarországnak valaha három tenger mosta a partjait? Ugyanilyen tartósak azok a mítoszok is, amelyek megerősítik a más csoportok, közösségek, nemzetek iránt táplált előítéleteinket. Rendkívül művelt, okos emberek szájából is azt halljuk néha, hogy Amerikában kiirtották az indiánokat. Egyes legendákat pedig a média munkatársai élesztenek fel újra meg újra, hogy felkeltsék velük a közönség figyelmét. Ilyen a Kennedy-gyilkosság állítólagos rejtélye, amelyre gyakran visszatérnek, egyre újabb gyanúsítottakat találva.

Mit tehet a történész? Aki csak azért fogadott el egy tévhitet, mert rosszul tájékoztatták, azt könnyű meggyőzni. Akinek viszont valamilyen érdeke is fűződik egy legendához, akár csak annyi, hogy megnyugtatónak találja annak „üzenetét”, vagy érzelmi okokból ragaszkodik valamelyik megszokott mítoszhoz, az aligha változtatja meg gondolkodásmódját egy történelmi tanulmány vagy esszé hatására. Ha valaki hinni akar valamiben, akkor hinni fog, s a legvaskosabb tanulmánykötetek sem rendíthetik meg a meggyőződését. A történésznek azonban néha fel kell vállalnia Don Quijote szerepét – még akkor is, ha a harc nevetségesnek és reménytelennek tűnik.

Ebben a kötetben viszonylag rövid és olvasmányos esszékben szeretném felhívni a történelem iránt érdeklődők figyelmét arra, hogy a magyar és külföldi történészek az elmúlt évek során rengeteg történelmi mítoszt, legendát és számtalan magyarázatot, értelmezést megcáfoltak már, amelyeket sokan még mindig történelmi igazságként tartanak számon. Hangsúlyozni szeretném, hogy természetesen nem ez az első kötet, amelyet ilyen céllal állítottak össze hazánkban. Endrei Walter *Műszaki mendemondák* címmel jelentetett meg egy rendkívül érdekes könyvet a találmányok és az ipari forradalom legendáiról (Bp. 1985, Műszaki Könyvkiadó). 2002-ben pedig két, hasonló céllal kiadott kötet is napvilágot látott. Németh György *Karthágó és a só* című kiváló könyve „az ókortörténet babonáit” foglalta össze (Korona Kiadó), Romsics Ignác pedig *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről* címmel szerkesztett egy tanulmánygyűjteményt (Osiris Kiadó). Külföldön is egyre sokasodnak a hasonló célokkal összeállított kötetek. New Yorkban egy ideig bestseller volt Richard Shenksman könyve az amerikai történelem „legendáiról, hazugságairól és dédelgetett mítoszairól” (*Legends, Lies & Cherished Myths of American History*. New York, 1988, Harper & Row, Publishers). Franciaországban a *Le Cavalier Bleu Éditions* nevű kiadó egész könyvsorozatot jelentet meg *Idées reçues* (Közhelyes eszmék) címmel, melyben különböző történelmi korszakok legendáinak cáfolatairól olvashatunk.

E kiadványok példáit követve magam is olyan olvasók számára készítettem ezt a könyvet, akiknek hosszabb, részletesebb tanulmányok elol-

vasására nincs kedvük vagy idejük, de szívesen átlapoznak egy ismeretterjesztő szándékkal összeállított gyűjteményt a gyakrabban hangoztatott tévhitek egy csokrának rövid cáfolatairól. Természetesen válogatnom kellett a számtalan legenda közül, s ezért nem kívántam olyan közismert mítoszok cáfolatát ismertetni, mint Görgei árulása vagy Zrínyi Miklós meggyilkolása. Aki ezek iránt érdeklődik, lapozza fel Kosáry Domonkos Görgeiről írott kötetét (1936, 1994), valamint Bene Sándor és Borián Gellért *Zrínyi és a vadkan* című könyvét (Bp. 1988, Helikon). A trianoni békével kapcsolatos legendákat Ablonczy Balázs ismertette a Romsics Ignác által szerkesztett, fent említett kötetben.

Máris szeretnék válaszolni néhány vádra, amely valószínűleg felmerül majd kötetem átlapozása után egyes olvasókban. Az egyik a „deheroizálásra” vonatkozik: gyakran vetik a történészek szemére, hogy rombolják a nemzeti hagyományokat, mert megfosztják az embereket azoktól a nemzeti hősoktól, akiket tisztelhetnek. Csakhogy a hagyományokat kizárólag megbízhatóan igazolható ismeretekre építhetjük, a történelem valódi hőseinek pedig nem árthat, ha alaposabban megismerkedünk tevékenységükkel. Nagy Lajos akkor is nagyhatalommá tette hazánkat, ha annak partjait nem mosták uralkodása alatt három tenger hullámai, s Könyves Kálmán akkor is nagy király volt, ha csak bizonyos fajta boszorkányokról jelentette ki, hogy nem léteznek. Meglehet, történelmünk bizonyos lapjai alaposabb vizsgálat után nem tűnnek olyan ragyogónak, ahogy ezt korábban állították, más lapjairól viszont éppen a tárgyilagos történelmi kutatásoknak köszönhetően törölhetjük le a korábban ráakódott szennyet. A „deheroizálás” vádja alaptalan azért is, mert a történészek nem azt állítják, hogy nincsenek „hőseink”, hanem inkább azt, hogy mások a „hőseink”: a tisztelet nem feltétlenül azokat illeti meg, akiket korábban dicsőítettek.

A másik vád esetleg úgy hangzik majd, hogy könyvemben túlságosan nagy helyet foglal el a marxista-leninista történelemszemlélet maradványainak bírálata. Ezt a vádat elfogadom. Enyhítő körülményként csak annyit hozhatok fel, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben olyannyira megszilárdultak bizonyos baloldali legendák és mítoszok a köztudatban,

hogy még történelmi tankönyveinkből sem sikerült valamennyit eltávolítani. Ezért valóban fontosnak tartom ezek alapos cáfolatát.

Mivel szakterületem az újkori világtörténet, viszonylag kevés ókori, középkori legendával és még kevesebb magyar történelmi tévhittel foglalkoztam. Arra törekedtem, hogy a viszonylag gyakran elhangzó, közismert világtörténelmi tévhitek cáfolatait ismertessem, olyanokét, amelyek nemcsak elgondolkoztatják, de talán még el is szórakoztatják a történelem újabb eredményei iránt érdeklődőket. A legjobb természetesen az lenne, ha olvasóim fel is lapoznának néhányat az általam felidézett történelmi tanulmányokból, hogy maguk győződjenek meg a régi tévhitek alaptalanságáról.

1. Az ember a majomtól származik

Meglehetősen általános az a tévhit, hogy a darwinizmus szerint az ember a majomtól származik. Darwin fellépése óta számtalan karikatúra készült, amelyeken általában egy bájos gyermek mutogatja ősapja portréját, egy szőrös majom arcképét. Ha manapság beírjuk a címben szereplő a mondatot az internet Google honlapjára, mintegy 14 000 helyen találhatjuk meg. A szovjet gyermek- és ifjúsági irodalomban is felbukkant ez a tanítás, például Lev Klasszil *Svambránia nagy titka* című regényében. Amikor az egyik főszereplőt megkérdi egy pap, hogy ki teremtette az embert, a természetrajzban járatos fiú így válaszol: „Magától lett, lassanként a majomból...” (Bp. 1961, Móra Kiadó. 41. o.) De ugyanezt mondja Umberto Eco legújabb regényének egyik anarchista szereplője is, Gragnola: „Az ember a majomtól származik.” (*Loana királynő titokzatos tüze*. Bp. 2007, Európa Könyvkiadó. 384. o.)

Pedig Darwin sohasem állított ilyesmit, ő azt állította, hogy az ember és a majom közös őstől származik. Mégis sokan úgy képzelték el, hogy a majom az ember őse, és létezett egy ma már „hiányzó láncszem”, egy átmeneti lény, afféle „összekötő kapocs” az ember és a majom között. 1912-ben az angliai Piltdown közelében meg is találták e hiányzó láncszem maradványát, egy megkövesedett állkapcsot és egy koponyatető-darabot. Csakhogy egyre többen találták gyanúsnak a leletet, amelyről 1953-ban be is bizonyították, hogy hamisítvány: egy emberi

koponyából és egy orangután állkapcsából rakták össze. Ki akarta vajon így megtréfálni a tudományos világot? A gyanúsítottak között ott volt Arthur Conan Doyle, az író és Pierre Teilhard de Chardin, a filozófus is, de ma már a legtöbben Charles Dawson (1864–1916) amatőr régészt tartják ludasnak.

Ne úgy képzeljük el tehát az evolúciót, hogy valaha kifejlődött a majom a mai formájában, s fokozatosan átalakult emberré. Inkább úgy, hogy egy ismeretlen, közös ősből alakult ki mind az ember, mind a majom. Mai ismereteink szerint a hétmillió évvel ezelőtt, Közép-Afrikában élt faj, tudományos nevén a *Sahelantropus tchadensis* lehet az ember legrégebbi őse, amely eltávolodott a csimpánzok fejlődési útjától. Később több faj alakult ki (*Homo ergaster*, *Homo erectus*, *Homo heidelbergensis*, *Homo neanderthalensis* stb.), melyeknek még nem sikerült pontosan tisztázni egymáshoz fűződő kapcsolataikat, s ezek vagy kihaltak, vagy új fajok keletkeztek belőlük. A mai emberi faj, a *Homo sapiens* 200 000 éve alakult ki Afrikában, 100 000 éve kivándorolt onnan, s e fajtól fejlődött ki az összes modern ember.

Vagyis, ahogy olyan sokan megfogalmazták már, a majom nem a nagyapánk, hanem az unokatestvérünk.

2. Az őskorban ősközösségben éltek az emberek

A szocialista és kommunista világnézet alaptételei közé tartozott az a nézet, hogy a magántulajdon nem örök velejárója az emberi történelemnek, hanem felszámolható, megszüntethető jelenség. Nem létezett az őskorban, amikor ősközösségben éltek az emberek – és ugyanígy nem fog létezni majd a jövő társadalmában sem. Még egyes liberális gondolkodók is elfogadták azt az eszmét, hogy a magántulajdonon alapuló rendszer nem tekinthető örök érvényűnek.

A marxisták az ősközösséget tekintették az első „társadalmi formációnak”, amely a kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalmak megjelené-

sekor semmisült meg. Nehéz volt az ősközösség létezését kétségbe vonni, hiszen aki ezt tette, az tulajdonképpen a kommunista világnézet alapjait, Marx, Engels és Lenin tanításait kérdőjelezte meg. Ma sem könnyű megszabadulni ettől az elmélettől. „Az ősközösségi társadalom képe nemcsak az általános iskolai tankönyvek lapjain kísért még ma is, írta H. Szilágyi István, hanem tudományos igazságként ivódott be társadalomtudományi gondolkodásunk mélyrétegeibe.” (A marxista társadalomtudományi fogalmak használhatatlansága. Világosság, 2004. 4. sz. 86. o.)

A XIX. század második felében természetesen nem csak a marxizmus két megalapítója fogadta el az ősközösség elméletét a kor tudományos eredményei alapján: hasonló nézeteket hangoztattak az őstörténet és a születőfélben lévő kulturális antropológia képviselői is. A XX. századi kutatások azonban gyökeresen megváltoztatták az őskorról kialakított, korábbi képet. Kiderült, hogy az őskor embere távolról sem volt olyannyira passzívan kiszolgáltatva a természetnek, kiválóan meg tudott élni szélsőséges természeti viszonyok között, és ideje nagy részét nem is munkára, hanem szertartásokra, ünnepekre, társadalmi érintkezésre, ismereteinek és hagyományainak átadására fordíthatta. Az ősi társadalmak egyáltalán nem rendelték alá az egyént olyannyira a közösségnek, mint ezt korábban gondolták, az egyén pedig nem automatikusan és öntudatlanul követte a szokásokat, hanem nagyon is összetett pszichikai és szociális késztetések rendszere irányította. Az ősi közösségek szerkezete is sokkal bonyolultabbnak bizonyult, távolról sem csak a termelési rendszere határozta meg, hanem rendkívül fontos szerepe volt a gondolkozásbeli, a hitteli, a rítusokkal kapcsolatos fejleményeknek is.

Azt sem állíthatjuk, hogy kizárólag közösségi tulajdon létezett. Igaz, hogy a természeti vagy természetközeli népek „elajándékozzák tárgyait, tisztelik a nagylelkűséget és elvárják a vendégszeretet, büntetik a takarékoskodást mint önzést”, írja E. R. Service. „Az egészben pedig az a legkülönösebb, hogy minél mostohábbak a körülmények, minél ritkább vagy értékesebb a dolog, annál kevésbé gazdaságosan viselkednek és annál nagylelkűbbnek látszanak... A javak, szívessegek és a munkaerő cseréjének általános formája van, amit reciprocitásnak neveztek el... Néha azt olvas-

hatjuk, hogy az élelem és talán más dolgok is köztulajdonban vannak az igen primitív közösségekben. Ez az állítás azonban szintén félrevezető, mert arra a vélekedésre indít, hogy a közösségben bármilyen alkalommal egyenlően osztozkodnak. A kötelezettségek gyakran specifikusak, bizonyos rokonokra vonatkoznak.” (E. R. Service–M. D. Sahlins–E. R. Wolf: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Bp. 1973, Kossuth Könyvkiadó. 22., 25. o.) Csakhogy már az ajándékcseré gyakorlata is azt feltételezi, hogy az embereknek rendelkezniük kell bizonyos javakkal ahhoz, hogy szétoszthassák. Egyes tulajdonukban lévő dolgokat bőkezűen osztogatnak, más dolgok viszont olyannyira személyi tulajdonuk, hogy elégetik vagy eltemetik velük, amikor meghalnak. „A magántulajdonhoz legjobban azok a dolgok hasonlítanak, amit egyes személyek készítenek és használnak. A fegyvereket, késeket, kaparókat, ruházatot, amuletteket és hasonló dolgokat gyakran tekintik magántulajdonnak a vadászok és gyűjtögetők körében... Bizonyítható azonban, hogy a primitív társadalomban még ezek a személyes tárgyak sincsenek magántulajdonban a szó igazi értelmében... Nehezen képzelhető el (és a néprajzi leírásokban lehetetlenség találni) olyan esetet, amikor egy vagy több személynek valamilyen baleset következtében nincs fegyvere vagy ruhája és ne kölcsönözhetne vagy kaphatna ilyen dolgokat szerencsésebb rokonaitól.” (Ugyanott, 32. o.)

E. R. Service mégis úgy vélekedik, hogy a korábban hordatársadalom néven emlegetett területi csoportokat nem lehet kommunisztikusnak (vagyis ősközösségnek) nevezni, mert rokonságon alapuló, családias jellegű társadalmat alkottak. Az együtt lakó családok azonban minden emberi társadalomban kommunisztikus jellegűek, bizonyos dolgokat megosztanak. A primitív hordák népesebbek ugyan a modern családoknál, de azért igen kis méretű csoportok a nagyobb társadalmakhoz képest. Egy bizonyos lakhelyen, gyűjtögetőhelyen vagy vadászterületen családiasan osztoznak – de más hordák tagjait általában kizárják onnan, vagy csak bizonyos céllal engedik be területeikre. Az efféle társadalmakon belül érvényesülő családiasságot pedig nem lehet párhuzamba állítani a nagyobb, személytelen, komplex államokban érvényesülő kommunizmussal.

3. Az őskor egyik szakaszában matriarchátusban éltek az emberek

A leszármazás anyai ágon való nyilvántartásának jelentőségét eltúlozva Johann Jacob Bachofen (1815–1887) baseli antropológus és szociológus kezdte el terjeszteni *Das Mutterrecht* (Az anyajog, 1861, magyarul: *A mítosz és az ősi társadalom* című kötetben, Bp. 1978, Gondolat) című könyvével azt az elméletet, mely szerint az őstörténelem egyes szakaszait matriarchátusnak tekinthetjük. Igaz, ő inkább a „ginaikokrácia” (görögül: nőuralom) fogalmat használta, amelyeket nem azonosított a teljes nőuralommal. Kortársainak egy része azonban úgy vélte, hogy a leszármazás anyai ágon való nyilvántartásából az következik, hogy az ősi társadalmakban a nők töltötték be vezető szerepet. Ez a félreértés a rossz fordításoknak és a régészeti leletek elhamarkodott értelmezéseinek köszönhetően széles körökben elterjedt. Pedig az élelemtermelés megindulásához, a földműveléshez és az állattartáshoz nagy fizikai erőre, tehát a férfiak erejére volt szükség. A termékenység ekkor valóban központi jelentőségűvé vált, de nyilván felismerték, hogy ehhez mindkét nemre szükség van.

A matriarchátus elmélete jól illeszkedett a XIX. század történeti gondolkodásához, amely az emberi közösségek kialakulását egyenes vonalú fejlődésként értelmezte, valahogy úgy, hogy a társadalmak a „vadságon” és a „barbárságon” keresztül jutnak el a civilizációig. Ahogy az egyes egyéneknek is szükségük van megszületésük után az anyai felügyeletre, úgy volt szükség Bachofen követői szerint az emberiség „gyermekkorában” valamennyi civilizáció esetében az „anyajogú társadalmakra” is. Az ógörög mitológia és szépirodalom bőséges „bizonyító anyagot” nyújtott mindezen elgondolásokhoz. Aiszkhülosz *Oreszteia* című drámatrilógiájában például Bachofen felismerni vélte, hogy „*cselekménye összefügg az őstársadalom történetének azzal a nevezetes fordulatával, amelyen a matriarchátust felváltotta a patriarchátus.*” (Trencsényi-Waldapfel Imre előszava Aiszkhülosz drámáihoz, Bp. 1962, Európa Könyvkiadó. LIII.) Mások az amazonok legendáját tekintették a matriarchátuson alapuló társadalmak bizonyítékának.

Bachofen elképzelései olyan jelentős filozófusokat és írókat is meghihettek, mint Walter Benjamin és Robert Graves. Sok művész hajlott annak a világnézetnek az elfogadására, amely szerint a nő képviseli a „testi”, „passzív”, „befogadó”, „tápláló” elemeket, a természetet, az anyagot, a földet, a Holdat, a homályt és a halált – a férfi pedig mindezek ellenkezőjét, a „szellemi”, „aktív”, „megtermékenyítő”, „civilizáló” elemeket, a társadalmat, a szellemet, az eget, a Napot, a fényt és az életet. Efféle elképzelésekkel lehetett hangsúlyozni a férfiak világának felsőbbrendűségét: az emberi nem csak „gyermekkorában” fogadta el az anyai vezetést, a fejlettebb civilizációk azonban már patriarchális rendben éltek, „apajogú” társadalomban, a férfiak vezetése alatt. A kutatás egyik fázisában a történészek és régészek jóvoltából elterjedt a matriarchátust megerősítő „Nagy Istennő” elmélete is. E szerint a paleolitikum végétől az idősámításunk előtti második évezredig létezett egy ősi, nagy hatalmú anyaistennőt tisztelő vallás, amelyet a férfi istenségeken alapuló hiedelemrendszerek később háttérbe szorítottak. Marija Gimbutas litván–amerikai régész (1921–1994), a Los Angeles-i Egyetem professzora több könyvében is megpróbálta bebizonyítani, hogy a Nagy Istennő kultusza volt a régi Európa vallása, s ez a világ nem ismerte még sem a háborút, sem a férfiak uralmát.

Egyes ideológiai irányzatok hívei szívesen fogadták a matriarchátus elméletét, mert a segítségével újabb érveket kovácsolhattak elméleteik bizonyítására. A pszichoanalízis olyan szakértői, mint például William Reich (1897–1957), azt hangsúlyozták, hogy a matriarchátus volt a szexuális elnyomástól mentes társadalom. Egyes feministák úgy hivatkoztak az ősi társadalomra, mint a nők által irányított, békés világra, s ezért New Yorkban *Alapítvány a matriarchátusért* (Foundation for Matriarchy), Londonban pedig *Matriarchátus Kutatócsoport* (Matriarchy Study Group) néven hoztak létre szervezeteket. A marxisták is örömmel fogadták Bachofen elméletét, amelyet Friedrich Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című könyvében zseniálisnak nevezett, s tudományos jelentőségét Marx értéktöbblet-elméletéhez hasonlította. Számukra a matriarchátus azt bizonyította, hogy a patriarchális, polgári

család is alá van vetve a történelem változásainak, s ahogy létrejött, úgy meg is semmisülhet a történelmi fejlődés során, a magántulajdonnal együtt. Ezért a marxista–leninista történelmi kutatásokat összefoglaló, tizkötetes szovjet világtörténetben ezt olvashatjuk: „*A nemzeti rend akkori szakaszát jellemző csoportházasság uralma idején, amikor az apa kiletét nem tudták pontosan, a gyermekek természetesen a nőkhöz tartoztak, s ez megerősítette az anyák társadalmi szerepét és befolyását a társadalmi jellegű ügyekben. Mindez az ősközösségi viszonyok újabb formájának – az anyajogú nemzeti közösségnek vetette meg az alapjait.*” (Világtörténet. I. kötet. Bp. 1962, Kossuth Könyvkiadó. 55. o. Auer Kálmán és Siklósi Mihály fordítása.) A marxisták számára olyannyira fontosnak tűnt a matriarchátus elmélete, hogy a szovjet kiadású, majd magyarra is lefordított *Filozófiai kislexikonban* a következőket olvashattuk a *matriarchátus* címszó alatt: „*Az ősközösségi rend fejlődésének egyik foka, amelynek az a jellemzője, hogy a társadalmi gazdaságban a nő játsza a fontosabb szerepet. Matriarchátus kivétel nélkül minden nép története során létezett. A nemzeti egész gazdálkodását az asszony tartotta kézben...*” (4. kiadás. Budapest, 1976, Kossuth Könyvkiadó. 223. o.) Sajnos egyes rendszerváltás utáni magyar könyvekben is hasonló csacska-ságok olvashatók a matriarchátusról. (Lásd például – vagy inkább ne lásd: *Általános történelmi fogalomgyűjtemény*. Szerk.: Markó László. Bp. 1990, Novotrade Kiadó. 14–15. o.)

A mai történészek és régészek úgy vélekednek, hogy semmi bizonyíték nincs a matriarchális társadalmi rend egykori létezésére. A vadászat és a háborúk az őskorban is nagyobb tekintélyt biztosítottak az ehhez szükséges testi erővel rendelkező férfiak, mint a gyűjtögetést és a családi feladatokat ellátó nők számára. Bebizonyították, hogy igen ősi társadalmak is képesek voltak apai ágon nyilvántartani a leszármazást. Ahol anyajogon tartották nyilván, ott valamivel nagyobb volt ugyan a nők társadalmi súlya, de még az ilyen társadalmakban sem szűnt meg a férfiak vezető szerepe. A neolitikumban elvégzendő munkák jó része kitartó, kemény fizikai erőt követelt, a nagyállattartás, a nomadizmus, a fém-művesség szinte kizárólag a férfiak feladata volt, akárcsak a Krisztus előtti

VI. évezredben megkezdett csatornaásások. Az V. évezredtől terjedő ekés földművelés ugyancsak a férfiak testi erejét igényelte. A pásztorkodó tevékenységet folytató társadalmakban a nagyobb állatok gondozása és a csordák őrzése kizárólag a férfiak feladata volt, s az ő tekintélyüket erősítette.

Meggyőzőnek tűnik az az elmélet is, mely szerint az ógörögök azért alkották meg a távoli, nők által vezetett társadalmak mítoszát, hogy ezzel is hangsúlyozzák az általuk barbárnak tekintett népek elmaradottságát. Az anyasággal és termékenységgel kapcsolatos női istenségeket pedig minden bizonnyal több társadalomban is tiszteltek, de mindebből nem következtethetünk a „Nagy Istennő” Európa-szerte elterjedt vallására. Ráadásul a feltárások során legalább annyi férfi, mint női istenséget ábrázoló szobrocskára bukkantak, sőt, kétnemű szobrokra és szimbólumokra is! Mindezek miatt a legújabb őskortörténeti szakkönyvek már nem is emlegetik a matriarchátus fogalmát.

4. Az ókori társadalmak rabszolgatartó gazdálkodáson alapultak

A marxista történelemszemlélet szerint minden történelmi korszakot egy-egy termelési mód jellemez, ezért hívei úgy vélekednek, hogy az ókort a rabszolgatartó gazdálkodás korának is nevezhetjük.

Valójában a rabszolga-kereskedelem, vagyis a szabadságuktól és jogaiktól megfosztott emberek adásvétele munkaerejük vagy szexuális vonzerejük kihasználásának céljából, egyidős az emberi civilizációval. Távolról sem csak annak ókori szakaszára jellemző. Voltak példák a helyi lakosság egy részének (mint például az ókori Spárta helótáknak nevezett rétegének) rabszolgasorban való tartására, de a rabszolgák többségét általában távolabbi területekről szállították el, hogy bőrszínük, nyelvük vagy kultúrájuk is jelezze alárendelt helyzetüket. Az ókor bizonyos társadalmában, főleg a nagyobb, hódító háborúk után valóban megsoka-

sodtak a rabszolgák, s fellendült a rabszolga-kereskedelem. A kalózkodó vagy a hivatásos emberrablók pedig háborúk nélkül is rendszeresen foglalkoztak efféle adásvétellel. Az ókori Hellász leghíresebb rabszolgapiaca Déloszon alakult ki. A Római Birodalom hódító háborúi során olykor egész népeket adtak el rabszolgának, mint például Epirus 150 000 lakosát Kr. e. 167-ben. Csakhogy egyetlen ókori társadalomban sem vált a gazdaság meghatározó tényezőjévé a rabszolgamunka. Mind az ókori egyiptomi, mind a görög, mind a római társadalom lényegileg a szabad szegények munkáján alapult. Miért neveznénk hát el e társadalmakat egy távolról sem meghatározó jelentőségű sajátosságuk alapján?

Ráadásul a rabszolgaság egyáltalán nem semmisült meg az ókori világgal. Különböző változatai a korai középkor Európájában is fennmaradtak. Az iszlám terjeszkedésével a nem mohamedán népek váltak az arab rabszolga-kereskedelem áldozataivá, a vikingek pedig Nyugat-Európából hurcolták el áldozataikat rabszolgának. Az Oszmán Birodalom hadseregei kelet-európai foglyokat hajtottak rabszolgapiacra. Az újkorban az európaiak gyarmatain nőtt meg a rabszolgamunka jelentősége. A XVIII. századra pedig két hatalmas, európai kultúrájú államban, az európai civilizáció két „peremvidékén” a rabszolgamunka vált a társadalom felső rétegének legfőbb jövedelemforrásává.

Az Orosz Birodalom volt az egyik, ahol a népesség 90%-át képező parasztság helyzete a középkor óta folyamatosan romlott. 1500 körül többségük szabad volt, 1650-re viszont már jobbágysorba süllyedt. Mindebben szerepet játszottak a csökkenő paraszti jövedelmek, a gazdasági válságok és a politikai zavargások, döntő szerepe azonban a cári autokráciának volt, amely saját igényei és az államot szolgáló nemesség szükségletei miatt fokozatosan jobbágysorba kényszerítette a parasztokat. Az orosz állam ugyanis fizetést nem tudott adni egyre sokasodó hivatalnokainak és katonatisztjeinek, csak birtokadományt, amelynek viszont csak akkor volt értéke, ha munkaerő is járt vele. A szabad költözést már a XV. század végétől fokozatosan korlátozták, s ezt a folyamatot az 1649-es törvénykönyv tetőzte be. Minden parasztot jegyzékbe vettek, kimondták, hogy nem költözhet el, ura bármeddig visszakövetelheti a

szőkevényt, házicselédként is alkalmazhatja, testi fenyítéssel illetheti, jogilag csak ő képviselheti a jobbágyát, sőt, földesura eladhatja őt földje vagy családja nélkül is. Európában ilyesmit kizárólag Oroszországban tehettek meg, s ezzel az orosz paraszt helyzete hasonlatossá vált a polgárjogokkal nem rendelkező rabszolgákéhoz. 1860 körül a 60 milliós lakosságból 22,5 millióan éltek jobbágyokban, vagyis személyes függőségben magánszemélyektől.

A másik ilyen régiót az Amerikai Egyesült Államok déli államai alkotják. A XVIII. század végén Washington nemzedéke még hitt abban, hogy a rabszolgaság a déli államokban is meg fog szűnni – ahogy megszűnt északon. De 1793-ban használni kezdték Eli Whitney gyapottisztító gépét, amely olcsó és képzetlen munkaerőt tett szükségessé, az angol ipari forradalom textilgyárainak gyapotszükséglete pedig rendkívül kifizetődővé tette a gyapot termelését. Ezzel a rabszolgaság is felértékelődött, az ültetvényesek egyre több rabszolgát és földet vásároltak, s hamarosan már védelmezni és igazolni próbálták a rabszolgaságot. A gyapot nagy részét persze északi hajók szállították át az óceánon, tehát Észak és Dél egyaránt hasznot húzott a rabszolgák munkájából. 1840 után az amerikai export értékének fele-háromötöde a gyapottól származott, és az amerikai Dél termelte meg a világ gyapotszükségletének több mint felét, talán háromnegyedét is. Nagy-Britannia gyárjai a textiliparhoz szükséges gyapot 75%-át Amerikából kapták. A déliek ezért sokáig elhitték, hogy ha háború törne ki Északkal, nekik elég lenne megszűntetni a gyapotexportot, hogy a brit kormány azonnal melléjük álljon. 1860-ra az ország 32 millió lakosából 4 millió élt Délen rabszolgasorban.

A rabszolgaság felszámolásának folyamata a rabszolga-kereskedelem elleni intézkedésekkel kezdődött. Elsőként Dánia hozott törvényt ellene: 1792-ben a kormány 1804-es hatállyal illegálissá nyilvánította. Az Egyesült Államok 1794-ben az idegen nemzetekkel folytatott rabszolga-kereskedelmet tiltotta el, 1807-ben pedig a következő év január elsejétől nem engedélyezte a rabszolgák behozatalát. A francia forradalom során felszámolták a rabszolgaságot minden francia birtokon (1794), de

1802-ben Bonaparte első konzul egyes francia fennhatóságú szigeteken visszaállította. Nagy-Britanniában az 1780-as évektől indult meg a kampány a rabszolgaság ellen, a mozgalom két vezető személyisége William Wilberforce és Thomas Clarkson volt. A brit parlament előbb a rabszolga-kereskedelmet (1807) számolta fel, magát a rabszolgaságot csak 1833-ban. A bécsi kongresszuson (1814–15) viszont a brit külügyminiszter, Castlereagh *viscountja* megpróbálta közös elítélő nyilatkozatra bírni a nagyhatalmakat a rabszolga-kereskedelemmel kapcsolatban. Franciaország, Spanyolország és Portugália kormányai azonban erre nem voltak hajlandóak. Az Elbáról visszatérő Napóleon azzal is megakart nyerni a brit kormányt, hogy 1815. március 29-én eltiltotta a rabszolga-kereskedelmet, s e rendeletet XVIII. Lajos kormányai sem érvénytelenítették. Magát a rabszolgaságot Franciaország csak 1848-ban számolta fel. Oroszországban II. Sándor cár rendeletével szüntették meg a jobbágyoságot 1861-ben, az Amerikai Egyesült Államokban pedig az 1865-ben életbe lépő, XIII. alkotmánykiegészítéssel szűnt meg a rabszolgaság.

A XIX. század folyamán a brit haditengerészet vezető szerepet játszott az egyes illegális emberkereskedelmi központok megsemmisítésében. Zanzibár szultánját csak 1873-ban sikerült rávenni a brit flotta segítségével a rabszolga-kereskedelem megszüntetésére. Az embercsempészet azonban folytatódott, amíg a rabszolgaságot el nem törölték Kubában (1886) és Brazíliában is (1888). Az illegális rabszolga-kereskedelem bizonyos formái azonban a XX. századig fennmaradtak.

5. A rómaiak lerombolták Karthágót, s a helyét sóval hintették be

Szinte valamennyi történelemkönyvből megtudhatjuk, hogy Kr. e. 146-ban Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus Minor római hadvezér elfoglalta Karthágót, és a romjait behintette sóval, hogy

még csak a növényi élet se csirázhasson ki azon a helyen, ahol egykor Róma ellenségei éltek. Jól emlékszem az általános iskolai tankönyvemben látható képre is, amely ezt a látványos jelenetet ábrázolta.

Németh György azonban arra hívja fel a figyelmünket egyik tanulmányában, hogy egyetlen ókori forrást sem találhatunk, amely megemlítené Karthágó romjainak „besózását”. (*Karthágó és a só. Az ókortörténet babonái.* Bp. 2002, Korona Kiadó. 137–142. o.) A legrészletesebben Appianosz, a görög nyelven író, II. századi római történetíró művében olvashatunk Karthágó pusztulásáról, de ő csak annyit említ meg, hogy a romok felett átkot mondtak ki a győztesek, s eltiltották, hogy bárki is ott lakjon. A sószórás eljárása teljesen ismeretlen volt, ilyesmit egyetlen ókori római forrás sem említ.

Megtalálhatjuk viszont ezt az eljárást a Bibliában. Először Mózes ötödik könyvében olvashatunk arról, hogy akinek a szíve elfordul az Úrtól, arra olyan átkot mond, hogy földje is terméketlen lesz, „*kiégett, csupa kénkö és só, nem lehet bevetni, nem kelhet ki és nem nő rajta egy árva fűszál sem; úgy elpusztult, mint Sodoma és Gomora, Admá és Cebóim, amelyeket lángoló haragjában elpusztított az Úr.*” (29, 22) A bírák könyvében pedig arról olvashatunk, „*hogyan pusztította el Abímelek Sikem városát: „A benne levő népet fölkoncolta, a várost pedig lerombolta, és bevetette sóval.*” (9, 45)

A középkori krónikások szívesen vettek át jeleneteket a Bibliából, egyesek úgy tudták, hogy Attila is behintette sóval 452-ben a lerombolt Padovát, akárcsak Barbarossa Frigyes 1162-ben Milánót. Valószínűleg egyikük sem gondolt bele, hogy mekkora mennyiségű sóra is lenne szükség egy nagyváros romjainak behintéséhez, és honnan is szerezhetett a győztes ennyi sót egy ostrom után. Németh György teljes joggal feltételezi, hogy valamelyik, mind ez idáig ismeretlen középkori krónikás vette át a Bibliából a sóval való beszórás legendáját, s terjesztette el olyannyira sikeresen, hogy az abszurd és valószínűtlen történet még a legkomolyabb ókortörténeti kézikönyvekbe is bekerült.

6. Spartacus az egyetemes szabadságért harcolt

A középkorban és az újkorban az ókori források többségének alapján egyszerűen bűnözőnek és banditának tartották Spartacust, az egyik legnagyobb ókori rabszolga felkelés (Kr. e. 73–71) vezetőjét. 1760-ban azonban Párizsban bemutatták Bernard Joseph Saurin *Spartacus* című tragédiáját, amely rendkívül nagy sikert aratott. Voltaire egyenesen Corneille *Cidjé*hez hasonlította. Innentől kezdve az ókori rabszolga ismertsége rohamosan növekedni kezdett. A francia forradalmárok szívesebben idézték fel az ókori Brutus alakját, a XIX. századi radikális demokraták azonban már Spartacust tekintették az egyetemes felszabadító mozgalom első hőségének. Mind Marx, mind Garibaldi, mind Che Guevara a kedvenc hősei közé sorolta. A német radikális szocialisták 1918-ban a Spartacus Szövetség nevet vették fel, mielőtt elfogadták volna a kommunista nevet. A legismertebb regényeket Raffaello Giovagnoli (1874, magyarul: 1952, 1996), Arthur Koestler (1939) és Howard Fast (1951, magyarul 1953, majd még öt kiadásban) írta Spartacusról, akinek a XX. században filmek, ballettek, musicalek, sőt később számítógépes játékok is felidéztek az emléket. A szovjet állam spartakiádnak nevezte el sportversenyeit. Még az 1970 óta évente megjelenő, meleg férfiak számára készített utazási kézikönyv is a *Spartacus International Gay Guide* címet viseli.

Mindezek tükrében meglehetősen meglepő, hogy valójában alig tudunk valamit Spartacusról. A kortárs Sallustius művének csak töredékei maradtak fenn. A tevékenységét megemlítő ókori művek többsége nem kortársaitól, hanem jóval későbbi szerzőktől származik (Plutarkhosztól, Appianosztól, Florustól, Orosziustól). Nem tudjuk, hogy Spartacus valóban trák származású volt-e, avagy csak egy trák eredetű gladiátorfelszerelés miatt nevezték tráknak. Egyesek szerint a rómaiak ellen harcolt, és foglyul ejtették, mások szerint egy külföldi segédcsapatban szolgált, ahonnan megszökött, és elfogása után gladiátorsorba kényszerült. Florus egyszerűen dezertőrnek és rablónak nevezte.

Kr. e. 73-ban tört ki hetvennyolc társával együtt Lentulus Batiatus capuai gladiátor-kiképzőhelyéről. A hatóságok egy darabig csak bűnő-

zőknek tekintették őket, és mindössze rendfenntartó erőket mozgósítottak ellenük, amelyeket sikerült legyőzniük. Létszámuk gyorsan felduzzadt, rengetegen csatlakoztak hozzájuk, s mivel a harcedzett római seregek éppen máshol harcoltak, sikerült több győzelmet aratniuk. Abban viszont nem lehetünk biztosak, hogy valóban Spartacus volt a felkelők fővezére, meglehet, hogy csak a centralizált vezetéshez szokott rómaiak nyilvánították annak. A történetírók emlegetnek egy Crixus nevű germánt és egy Oenomaus nevű gallt is, akik szintén vezető szerepet töltöttek be a felkelők seregében. Appianosz római foglyok tömeges lemészárlásáról ír, Plutarkhosz viszont ezt nem említi meg – talán azért, mert intelligens és művelt göröggént próbálta bemutatni Spartacust.

A több tízezer főre duzzadt felkelőereg észak felé nyomult, majd ismeretlen okból nem hagyta el Itáliát, hanem megfordult, és visszatért délre. A történészek egy része ezt azzal magyarázza, hogy valószínűleg nem Róma ellen akartak vonulni, hanem tovább szerették volna fosztogatni a gazdag itáliai telepeket, ahogy ezt ekkoriban több hadsereg is megtette. Plutarkhosz így írt erről: „...Követőinek száma ekkorra már igen megnövekedett; bíztak erejükben, és nem hallgattak rá, hanem szerte mindenütt raboltak és harácsolnak Itáliában.” (*Párhuzamos életrajzok. Első kötet.* Bp. 1978, Magyar Helikon. 878. o. Máthé Elek fordítása.) A források úgy is értelmezhetőek, hogy a rabszolgák egy része észak felé hagyta el Itáliát, más részük pedig délen szállt hajóra – vagyis a felkelők többsége elérte célját, Itália elhagyását. (Schiller Vera: *Valóban levertek a Spartacus-lázadást?* Tudomány, 1986. 1. sz. 45–47. o.)

Az Itáliában maradt hadsereg délre vonult, megpróbált átjutni Szicíliába a ciliciai kalózok segítségével, de ez a terv meghiúsult. Akik nem hagyták el Itáliát, azokra Marcus Licinius Crassus mért döntő vereséget a Silarus-folyó közelében. Egyes római történetírók szerint Crassus a hadifoglyai közül hatezret keresztre feszítettett a Rómától Capuáig vezető út mentén. Más történetírók viszont azt hangsúlyozzák, hogy a rabszolgák fegyverrel a kezükben estek el. Spartacus eltűnt, a holttestét nem sikerült megtalálni a harctéren. Vagyis abban sem lehetünk biztosak,

hogy elesett – könnyen lehet, hogy sikerült elmenekülnie. Követői még évekig folytattak gerillaháborút a hegyekben.

Már az ókori szerzőknél tetten érhető a Spartacus idealizálására irányuló törekvés. A rómaiak természetesen azzal próbálták megindokolni a rabszolgáktól elszenvedett, megalázó vereségeiket, hogy egy rendkívül tehetséges hadvezérrel kerültek szembe. A görög Plutarkhosz pedig így ír Spartacusról: „Nemcsak nagyon bátor és erős, hanem nehéz sorsához képest feltűnően értelmes és művelt ember is volt, inkább görög, mint nomád. Mint mondják, amikor Rómába vitték a rabszolgavásárra, álmában kígyó tekerőzött arcára, és vele egy törzsből származó felesége, egy jósasszony, aki be volt avatva a dionüszosi misztériumokba, ezt úgy értelmezte, hogy a kígyó nagy és félelmetes hatalmat jelez, de szerencsétlenséget is hoz Spartacusra.” (Idézet mű, 876. o.) A görög mitológiában se szeri, se száma a kígyókkal kapcsolatba kerülő héroszoknak, Plutarkhosz tehát meglehetősen elcsépelet mondanivalóval hangsúlyozza Spartacus nagyságát. Minden jel arra utal, hogy már az ókorban megkezdődött a határozott politikai cél nélküli rabszolgafelkelés idealizálása, amelyet a XIX. és XX. században nagy lendülettel folytattak az írók, költők, forradalmárok és filmrendezők. A világszabadságért küzdő hősnek, egy emberibb és igazságosabb, új világ előhírnökének tekintették Spartacust – nem azért, mert a források erre utalnak, hanem azért, mert ilyennek szerették volna látni. A felkelést ismertető, legújabb tudományos kötetek azonban már a címükben is azt jelzik, hogy elsősorban egy történelmi mítosszal foglalkoznak. (Lásd például: Antonio Guarino: *Spartaco. Analisi di un mito.* Napoli, 1979, Liguori; M. J. Trow: *Spartacus: The Myth and the Man.* Stroud, 2006, United Kingdom, Sutton Publishing.)

7. Néro felgyújtatta Rómát

Néro császárról sok rosszat el lehet mondani. Abban azonban valószínűleg teljesen ártatlan volt, hogy Kr. u. 64. július 18–19-e éjszakáján az ókori Rómában tűz ütött ki a Circus Maximus közelében.

Az erős szél következtében a lángok rohamosan elterjedtek, a szűk utcáskákban lehetetlen volt hatékonyan megszervezni az oltást, s a lakosság fejesztetten menekült. A tűzvész hat napon és hét éjszakán át tombolt, majd hat békés nap elteltével újra fellángolt, s még három napig pusztított. Róma tizennégy kerülete közül három teljesen elpusztult, és csak négy maradt sértetlen. Mintegy 200 000 római vált hajléktalanná. Ekkora szerencsétlenség esetén az emberek mindig bűnbakokat szoktak keresni, és hamarosan meg is találták azt – a császár személyében. Pedig a Palatinus-dombon álló császári paloták nagy része is elpusztult, Néro műkincsgyűjteményével együtt. Sam Wilkinson joggal tette fel a kérdést: „Vajon Néro, a görög kultúra és művészetek szerelmese, mi örömét lelte volna e pusztulásban?” (Rubicon. 2009. 6. szám. 60. o. Quittner Zoltán fordítása.)

Néro császár ekkor az ötven-egynéhány kilométerre fekvő Antiumban tartózkodott, de a tűz hírére azonnal visszatért Rómába. A hajléktalanok számára ideiglenes barakkokat készített, megnyitatta a középületeket, s még a császári kertekbe is beengedte őket. Vidékről élelmiszereket hozatott, s leszállította a gabona árát. Vagyis mindent megtett a bajba jutott rómaiak megsegítésére. Ennek ellenére gyorsan elterjedt róla, hogy ő gyújtatta fel a várost, vagy azért, hogy gyönyörködhessen a pusztulásban, vagy azért, hogy újat építtethessen. A Néro halála idején megszületett Suetonius, Hadrianus császár levéltárosa pár évtized múlva már ezt írta *A caesarok élete* című kötetében: Néro „felgyújtotta Rómát; ez oly nyilvánvaló volt, hogy sok consuli rangú férfi egy ujjal sem bántotta Néro szolgálait, pedig kóccal, fáklyával a kézben tetten érték őket tulajdon házaikban... A város égését Néro a Maecenas-toronyból nézte végig, gyönyörködve, mint mondta: a lángok szépségében, s ismert színpadi öltözékében a Trója elesté-t énekelte.” (*A caesarok élete*. Bp. 1975, Magyar Helikon. 264. o. Kis Ferencné fordítása.) Ennek a legendának semmi alapja, már Tacitus sem adott neki hitelt. Ürögdi György joggal veti fel a császárról írott életrajzi művében, hogy Róma pusztulása láttán a költészetben jártas Nérónak eszébe juthattak Homérosz sorai Trója pusztulásáról, s fel is idézhette ezeket környezeté tagjainak, akik az esetet alaposan felna-

gyítva adhatták tovább. „Lehet, hogy ennek a pletykaizű históriának ez a magva.” (Néro. Bp. 1977, Gondolat. 161. o.)

Amikor a császár tudomást szerzett a szóbeszédéről, ő maga is hozzálátott, hogy megfelelő bűnbakokat kínáljon fel a nép számára. Ezeket pedig a keresztényekben találta meg. Tisztviselői kínvallatással vallomásokot csikartak ki egyes elfogott keresztényekből, majd az elfogott 2-300 főt nagyszabású népünnepély keretében kivégezték. Egyeseket keresztre feszítve felgyújtottak, másokat vadászkutyákkal tépettek szét. Mindezzel persze a keresztények körében csak még jobban megszilárdította azt az elképzelést, hogy ő gyújtatta fel Rómát, majd kihasználta a történetet az ártatlanok elpusztítására.

A XIX. és XX. század művészei pedig mindent megtettek a Néro bűnösségébe vetett hit megszilárdításáért. Henryk Sienkiewicz *Quo vadis* című regényében Néro arról panaszkodik, hogy még nem látott égő várost, majd ezt olvashatjuk: „Semmi kétség nem volt aziránt, hogy bűnös kezek gyújtogatnak a városban, mert minduntalan újabb tüzek lobbantak fel a fő tűzfészektől messze eső helyeken.” (Bp. 1979, Európa Könyvkiadó. Mészáros István fordítása.) A regény 1951-ben elkészített, Mervyn LeRoy által rendezett filmváltozatában pedig Néro többször is beismeri, hogy ő gyújtatta fel Rómát, majd látjuk, amint a tűztengerből kimagasodó Maecenas-torony tetején állva, lanttal kíséri énekét. Peter Ustinov pedig oly meggyőzően alakítja az örült császár szerepét, hogy még azt is elhisszük neki, hogy valóban ő gyújtatta fel Rómát...

8. Ókori felkelései után a zsidóság szétvándorolt Európában

Az izraeli történelemkönyvekben mindmáig az olvasható, hogy a zsidó nép a Kr. e. XIII. századtól nagyjából a mai Izrael állam területén élt, erős és egységes államban. Kr. u. 70-ben, a zsidó háború (66–73) során a hódító rómaiak elfoglalták Jeruzsálemet, és lerombolták

Salamon templomát. A zsidó nép ekkor szétrajzott a Földközi-tenger partvidékén. Ezt nevezik diaszpórának, amely Bar Kohba felkelésének (132–135) leverése után tovább folytatódott. Az egységes etnikumú, Izraelből szétvándorolt zsidó nép évszázadokon át élt idegen népek körében, majd nemzeti öntudatra ébredt a XIX. században, s vissza kívánt térni ősei földjére. Ez a XX. században valósult meg, Izrael állam megalapításával.

Shlomo Sand, a tel avivi Egyetem professzora ezt a hagyományos történetet kérdőjelezte meg 2008 tavaszán megjelent, *A zsidó nép feltalálása* című kötetében, amelyet mind franciául (*Comment le peuple juif fut inventé*. Paris, 2008, Fayard), mind angolul kiadtak (*The Invention of the Jewish People*. London, 2009, Verso). Igaz, egyes izraeli politikusok és történészek már korábban felvetették, hogy sem 70, sem 135 után nem kerülhetett sor nagyarányú szétvándorlásra. A rómaiak csak azt tiltották meg ideiglenesen, hogy a zsidók Jeruzsálemben éljenek, s egyes ókori történészek ezt értelmezheték úgy, mint egy egész nép száműzését hazájából. A bolyongó, hazájából elűzött nép képét pedig a korai keresztények alkották meg, akik Jézus „gyilkosainak” büntetéseként értelmezték a zsidók vándorlását.

Shlomo Sand elismeri, hogy a rómaiak keményen megtorolták a zsidó felkeléseket, de felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy sohasem telepítettek ki egész népeket a lakóhelyükről. Egyes zsidók kivándoroltak, mások rabszolgák lettek, de a palesztinai zsidóság nagy része valószínűleg a lakhelyén maradt, hiszen túlnyomó többségük (90–95%-uk) földművelő volt, akik szorosan kötődtek földjükhöz. Még egy kisebb kulturális fellendülésre is sor került a II. század végétől, hiszen 220-ban állították össze Palesztinában a *Misnát*, a *Tóra*hoz kapcsolódó, szóbeli hagyományokat. Ezt pedig aligha tehetnék volna meg zsidó iskolák és rabbik híján. Ha el is vándoroltak néhányan, csak viszonylag kis távolságra költözhettek, és nem a kitelepítés, hanem a túlnépesedés miatt.

A IV. századtól viszont valóban csökkenni kezdett a zsidók száma Palesztinában, de valószínűleg nem az elvándorlások, hanem a kereszténység való átterés következtében. A 325-ben rendezett niceai zsinatra

igen sok résztvevő érkezett palesztinai városokból. Könnyen lehet, hogy a teológiában járatlan parasztok szemében nem is volt oly nagy különbség a zsidó és keresztény hit között. Az arab hódítás idején pedig, a VII. századtól az iszlám hitre tért át a helyi lakosság, amelyet talán még a kereszténységénél is könnyebben elfogadott. Aki áttért, adókedvezményben részesült, s ez nyilván fontos szempont volt.

Ha viszont a zsidóság nem hagyta el hazáját az ókor utolsó századaiban, akkor mitől növekedett meg a zsidó közösségek létszáma a Földközi-tenger városaiban? Shlomo Sand szerint a térítésnek köszönhetően, amelyről az ókori szerzők is megemlékeznek. Egyes (talán túlzó) becslések szerint már a Kr. u. I. században négy millió zsidó élt Palesztinán kívül. A térítők munkával azonban a kereszténység és az iszlám megerősödése idején fel kellett hagyni. A XIX–XX. században a zsidó nép közös eredetének és egységének hangsúlyozása miatt feledkeztek meg szántszándékkal arról, milyen dinamikusan térítettek a Kr. u. első századokban. A VIII. században a Kazár Birodalom vezetői vették fel a zsidó vallást – valószínűleg azért, hogy megőrizzék identitásukat a Bizánci Birodalommal és az Abbászidák Kalifátusával szemben. Birodalmuk elég sokáig fennmaradt ahhoz, hogy a zsidó vallás elterjedjen a nép köreiben is, és valószínűleg innen került oly sok zsidó vallású közösség a lengyel-litván határvidékre.

A középkor és az újkor századaiban csak a vallás kötötte össze egymással a világ különböző pontjain kialakult zsidó közösségeket. Más volt a nyelvük, kultúrájuk, életmódjuk. A héber nyelvet ismerő elit igen kis számú volt, és a mindennapi életben ők sem ezt a nyelvet használták. A XIX. századi antiszemitizmus azonban feltámasztotta a zsidó öntudatot, s megjelent a cionista mozgalom. A XX. századi tömeggyilkosságok pedig még jobban összekovácsolták a zsidó csoportokat.

„Minden bizonnyal gazdag és fontos vallási kultúra részesei voltak világszerte, de vajon ez egy néppé tette-e őket?” – teszi fel a kérdést Shlomo Sand. „Találhatunk-e akár egyetlen nem vallási tevékenységet, amely közös volt a világ valamennyi zsidó csoportjában? A népirtás minden bizonnyal szolidaritást hozott létre a laikus zsidók körében. De koráb-

ban? A judaizmus elsősorban egy mindennapos vallási tevékenység volt. A modern kor kialakulása előtt az élet minden elemét meghatározta, de népet vagy nemzetet nem hozhatott létre... Én azt hiszem, a cionizmus hozott létre egy társadalmat, amelynek joga van az élethez, és joga van egy államhoz, még akkor is, ha gyarmatosítással jött létre. Természetesen nem fogadom el mai határait, és hangsúlyoznunk kell, hogy a cionizmus ugyanígy létrehozott egy palesztin népet is. Demokratizálni szeretném ezt az államot, hogy minden állampolgárának közös köztársasága legyen, még akkor is, ha nem egy mitikus zsidó nép létezésén alapul, hanem a nemzetközi jog teszi legálissá. Ennek érdekében le kell mondanunk a mítoszokról.” (L’Histoire, 2009. jún. 21. o.)

9. A középkort feudalizmusnak is nevezhetjük

Bár a feudalizmusnak nevezett társadalmi viszonyrendszer igen régi, maga a szó viszonylag új keletű: a XVII. században használták először. A nyelvtörténészek szerint a germán *vieh* kifejezésből származik, amely nyáját jelentett. Ez került át a latinba *feo*, *feus*, *fevum* majd *feudum* formát öltve. Valamilyen alárendelt személynek szánt adományt értettek rajta, amelynek fejében az illető támogatással és szolgáltatásokkal tartozik az adományozónak.

Ilyen társadalmi viszonyrendszer már a Római Birodalomban is létrejött, igazi jelentőségére azonban csak Nagy Károly birodalmának felbomlása után derült fény, amikor Nyugat-Európában évszázadokon át nem alakult ki szilárd és tartós központi hatalom. A különböző helyi előkelőségek, bárók és grófok gyakorlatilag független uralkodókká váltak, s hatalmuk öröklődött. Nem tarthatták el azonban saját lakóhelyükön fegyveres kíséretük valamennyi tagját, ezért földbirtokot, *feudumot* adományoztak nekik, amelyből megélhettek. Az új birtokos, a vazallus ennek fejében hűségesküt tett urának, katonai szolgálattal tartozott, s bizonyos esetekben ajándékokat vitt neki. A feudális viszony tehát a

politikai hatalom szétaprózódásának következtében kialakuló, helyi kormányzati rendszer volt, két szabad ember szerződéses viszonya, s ezert nem léveszthetjük össze a jobbágyi függőséggel. (Még akkor sem, ha a későbbi századokban egyes földesurak nagyképűen vazallusaiknak nevezték az uradalmaik területén élő parasztokat.)

A királyok arra törekedtek, hogy „a hűbérurak hűbéruraivá” váljanak, s bár olykor sikerült elérniük, hogy a hűbérurak letegyék előttük a hűbér esküt, tényleges hatalmuk csekély maradt. E hűségeskük inkább afféle „megnemtámadási szerződések” voltak. A feudális viszonyrendszer két szintje abban különbözött egymástól, hogy helyi szinten az úr és a vazallus között ténylegesen szoros kapcsolat jött létre, országos szinten viszont a király és a főurak között inkább csak afféle laza, szimbolikus szövetség alakult ki.

Ilyen feudális viszonyrendszer csak Nyugat-Európában jött létre, legtisztább formában pedig Franciaországban. Más országokban, mint például hazánkban, hiába keresnénk a nyomait. Már Hóman Bálint megállapította: „A magyar államfejlődés láncolatából hiányzott a tiszta hűbériség fokozata.” (Hóman Bálint–Szekfü Gyula: *Magyar történet*. II. kötet. Bp. 1936, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 144. o.) A magyarországi familiaritást nem azonosíthatjuk a feudális viszonyval. „A familiáris nem tekinthető vazallusnak, írta Engel Pál, mert nem volt hűbérbirtoka, saját nemesi földbirtokát pedig nem érintette a szolgálatvállalás. Jogállása teljesen azonos volt azon nemesekével, akik nem léptek szolgálatba... Így tetteiért sem ura törvényszéke, hanem a királyi bíróság előtt tartozott felelni. Nem a földjével együtt szegődött el, hanem csupán saját személyében, és mi sem volt gyakoribb, mint hogy egyazon apa fiai különböző úrnak szolgáltak... Hiányzott e viszonyból hűbérúrnak és hűbéresnek az a fajta társadalmi egyenrangúsága, amit a hűbéreskü ceremóniája oly meggyőzően fejezett ki. A familiáris, akár mint nézzük is, végeredményben cseléd, azaz szolga volt, még ha az előkelőbb fajtából is.” (Engel Pál: *Szent István birodalma*. Bp. 2001, História–MTA Történettudományi Intézete. 111. o.)

A japán szamurájrendszer sokban emlékeztet a feudális viszonyrendszerre, de volt köztük egy lényeges különbség. Az európai vazallusok

uruk halála után beállhattak egy másik úr vazallusai közé, a szamurájok azonban ezt nem teheték meg, s uruk halála után gazdátlan, kóborló *róninokká* („hullám-emberekké”) váltak.

A királyi hatalom megnövekedésével Nyugat-Európában is egyre jelentéktelenebbé váltak a feudális kapcsolatok, s az újkor elején, 1500 táján a nagyobb monarchiák kialakulásával már csak maradványaik éltek tovább. Immár mindenki a király alattvalója lett, neki tartozott hűséggel. A monarchikus hatalom megszilárdulása mellett azonban mind a főurak, mind az egykori vazallusok megőrizhették gazdasági, társadalmi és politikai előjogaik egy részét. Egyre inkább a földesúri rendszert kezdték feudális rendszer néven emlegetni, s az ezzel kapcsolatos jogi problémákat sorolták a feudális jogok címszava alá. A XVII. század végére a „feudális” jelző egyre pejoratívabb színezetet kapott, s az „elavult”, „ódon”, „igazságtalan” jelzők szinonimája lett. „Izmussá” csak a XVIII. század közepén vált: a „feudalizmus” kifejezés ekkor jelent meg a francia szótárakban. Egyre inkább egy régebbi időszakot neveztek így, az abszolutizmus kialakulása vagy a felvilágosodás elterjedése előtti korszakot.

A nagy francia forradalom idején utaltak először az egész forradalom előtti korszakra „feudalizmus” néven. 1789. augusztus 4-e éjszakáján Le Guen de Kerengal képviselő így szónokolt az alkotmányozó nemzetgyűlésben: *„Uraim, felesleges lenne feltárni a francia nemzet szolgaságának okait, vagy kimutatni, hogy kizárólag a nyers erő és erőszak vethetett alá bennünket egy feudális rendszernek! Kövessük Angol-Amerika példáját, ahol az egyenrangú tulajdonosok egyáltalán nem ismerték a feudalizmust!”* A képviselők ezen az éjszakán eltörölték a földesúri jogok nagy részét, a kiváltságokat, a papi tizedet és a hivatalvásárlás rendszerét, s mindezt úgy ünnepelték, mint a feudalizmus felszámolását. Vagyis ekkor már a feudalizmus velejáróinak tekintettek olyan jelenségeket is, amelyek sokkal régebbiek voltak a feudális viszonyrendszerénél (mint a nemesi és papi kiváltságok), és olyanokat is, amelyek sokkal újabbak (mint a hivatalvásárlás rendszere).

A feudalizmus fogalma hamarosan teljesen összeolvadt a „régí rend”, a forradalom előtti gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedés

egészenek fogalmával. Az alkotmányos monarchia bevezetésével a fejedelmi abszolutizmust is a feudalizmus sajátosságai közé sorolták, holott éppen a megerősödő királyi hatalom számolta fel a feudális kötöttségeket. A királyság megdöntése után immár magát a monarchiát is a feudalizmus velejárójának tekintették. Azokban a közép- és kelet-európai országokban, amelyekben fennmaradt a jobbágyság, természetesen a jobbágysági függést tartották a feudalizmus legjellegzetesebb sajátosságának. A XIX. században a törvény előtti egyenlőségért küzdő politikusok a rendi társadalmat, a képviselői rendszerért küzdők pedig a fejedelmi abszolutizmust bélyegezték meg a „feudalizmus” elnevezéssel.

A XIX. század végétől elterjedő marxizmusnak az volt az egyik alapelve, hogy minden történelmi korszakot egy-egy termelési mód határoz meg. Az ókorra rásütötték a „rabszolgatartó gazdálkodás kora” elnevezést, s az is nyilvánvalónak tűnt, hogy az újkorra a kapitalista gazdálkodás a jellemző. De vajon milyen termelési móddal jellemezhető a középkor? A marxisták szerint a „feudális gazdálkodással”, amelyben egy uralkodó osztály a földesúri uralom vagy jobbágysági függés eszközével elvonja és kisajátítja a parasztság által megtermelt javak egy részét. Ezzel a definícióval az a probléma, hogy a többé-kevésbé függőségben tartott parasztság kizsákmányolásának jelensége végigkíséri az emberiség történetét az ókortól a XX. századi kolhozrendszerig.

Napjainkra a „feudális” jelző minden leíró és magyarázó jellegét elveszítve afféle általánosan használatos, pejoratív kifejezéssé vált. Általában akkor folyamodunk hozzá, amikor valamely jelenség elavultságát szeretnénk hangsúlyozni. Alkalmazható homlokegyenest ellentétes törekvésekre is: egyesek a fejedelmi abszolutizmust nevezik feudálisnak, mások a vele szembeálló rendi függetlenségi mozgalmakat – attól függően, hogy az illető történész melyik törekvést tartja visszahúzóbbnak. Vannak, akik a földesúri függőséget tekintik a feudalizmus megkülönböztető jellegzetességének, vannak, akik a jobbágysági köteléket, és olyanok is akadnak, akik a rendi társadalmat.

Engel Pál arra hívta fel a figyelmet, hogy a feudalizmus fogalmával pontosan úgy járunk, mint bármely más fogalommal: *„...Minél ponto-*

sabban definiáljuk, annál kevésbé általánosítható, és megfordítva, minél tágabban, annál kevésbé lesz alkalmas adott viszonyok leírására.” Csak-hogy a középkor túlságosan nagy történelmi korszak ahhoz, hogy egyetlen fogalommal leírható legyen. Éppen a sokrétűség, a változatosság a jellemzője. A középkor és a feudalizmus azonosításával – ismét Engel Pált idézve – „merőben különböző kultúrájú társadalmi rendszerek mosódnak egybe egyetlen és korántsem a legfontosabb vonásuk alapján.” (Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. Bp. 1990, Háttér Lap- és Könyvkiadó. 25–26. o.)

A legésszerűbb eljárás minden bizonnyal az lenne, ha végleg elvetnénk a marxizmus leegyszerűsítő tételét, mely szerint minden történelmi korszakot egy-egy termelési mód határoz meg. Az egyértelműség érdekében pedig fel kellene hagynunk azzal a gyakorlattal is, hogy a földesúri rendszert, jobbágyrendszert vagy rendi társadalmat feudalizmus néven emlegetjük – hiszen az előbbi fogalmak sokkal pontosabban jelzik, mire utalunk, mint az utóbbi.

10. A vikingek fedezték fel Amerikát

A régészek, történészek és amatőrök már régóta szerették volna bebizonyítani, hogy a XIII–XIV. századi viking regékben emlegetett, legendás „Jó Vinland” Észak-Amerika területén volt – vagyis az ide elhajózó vikingek tulajdonképpen felfedezték Amerikát. Mivel az elnevezés egyesek szerint vadszőlőre utalt, sokan úgy vélekedtek, hogy Vinland Boston környékén vagy éppen Long Island szigetén volt. A norvég felfedező, Helge Ingstad azonban úgy vélte, hogy a „vin” inkább füvet vagy füves területet jelent. Ezért 1961-ben L'Anse au Meadow-nál, Newfoundland szigetének északi csúcsán indította meg ásatásait feleségével, Anne Stine régésszel. Két év múlva feltárták egy fából készült település maradványait, melyek radiokarbonos vizsgálata azt bizonyította, hogy a lakók közel 500 évvel megelőzték Kolumbuszt Amerika partjainál. A primitív

vasöntés maradványai miatt a telepet nem hozhatták létre sem az eszkimók, sem az indiánok. Találtak itt egy tipikusan viking használati tárgyat is, egy fonásnál használatos lendítősúlyt, ami azt igazolta, hogy a helyszínen nők is tevékenykedtek.

A mai Norvégia területéről induló vikingek Vörös Erik vezetésével a X. században hoztak létre telepeket Grönlandon. A tengeráramlatok segítségével innen könnyen elérhették a mai Kanada keleti partjait. E partokat állítólag Bjarni Herjulfsson pillantotta meg először, de ő nem kötött ki, hanem visszatért Grönlandra. Vörös Erik egyik fia, Leif vagy Leifr „a Szerencsés” viszont 1000 körül visszatért ide, a vidéket (a mai Baffin-szigeteket) elnevezte Hellulandnak, a lapos sziklák földjének, majd továbbhajózott dél felé. Az általa Marklandnak (erdős vidéknek) nevezett terület valószínűleg Labrador lehetett, majd eljutott Vinlandba, ahol házakat is épített, és csak egy év múlva tért vissza Grönlandra. Négy év múlva fivérei, Thorvald és Thorstein is elhajóztak ide, és harcba keveredtek a „skraelingek” néven emlegetett őslakókkal, akiknek sikerült végezniük Thorvalddal. Thorfinn Karlsefni 1010 táján már három hajóval és 160 vikinggel érkezett Vinlandba, ahol három évig maradt. Fia, Snorri volt talán az első európai, aki Amerikában született. A harcias „skraelingek” azonban három év múlva őket is elűzték. Még egy utazás emlékét őrizték meg a krónikák: Leif féltestvére, egy Freydis nevű asszony is élére állt egy Vinland felé induló expedíciónak 1014-ben. Állítólag saját baltájával ölte meg a többi asszonyt, aki részt vett az utazásban – nem csoda, ha neki sem sikerült tartós telepet létrehoznia.

1965 októberében a *New York Times* egyik cikke nagy felháborodást váltott ki az olasz amerikaiak körében, mert azt állította, hogy voltaképpen nem Kolumbusz, hanem a vikingek fedezték fel Amerikát. Még egy nagyszabású tüntetésre is sor került. Pedig igazán felesleges volt indulatoskodni. Mert ahhoz, hogy valakit az utókor felfedezőnek tekintsen, két dologra van szükség: el kell jutnia valahová, majd felfedezését közzé kell tennie, hogy mások is végigjárhassák az útját. Márpedig a vikingek hajóútjairól, a korabeli kommunikációs viszonyok fejletlensége miatt, nem szerezhetett tudomást Európa. Néhány éven belül ők maguk is felhagy-

tak a nyugat felé tett utazásokkal, és a XV. században a grönlandi viking telepek is elnéptelenedtek. A felfedezések emlékét csak a skandináv hőseinek, a *sagák* őrizték meg, de semmi nyoma annak, hogy Kolumbusz ismerte volna ezeket. Ezért az olasz amerikaiak megnyugodhatnak: a világ mégis az ő nemzeti hőüket tekinti Amerika felfedezőjének. Még akkor is, ha maga Kolumbusz sohasem ébredt rá, hogy egy új kontinenst fedezett fel.

11. Az ezredik év táján az emberek azt hitték, vége lesz a világnak

Ez a legenda a reneszánsz idején született meg. A humanisták szerették volna minél sötétebbnek, elmaradottabbnak feltüntetni a középkort, a felvilágosodás, majd a XIX. század romantikus történetírói pedig szívesen hittek nekik, mert a legenda az ő antiklerikális előítéleteiknek is megfelelt. Eugène Sue író kifejezetten a papok mohóságának tulajdonította a világvégével kapcsolatos híreszteléseket, akik több adományt szerettek volna kapni. A XIX. század egyik legnagyobb francia történésze pedig e szavakkal idézte fel az ezredik évet: „A középkorban általános volt a meggyőződés, hogy a világ a Megtestesülés 1000. évében véget ér... A középkor világa nem ismerte az antik városok rendezettségét... nem látott mást, mint a káoszt, a rendre vágyott, s ezt a halálban remélte... A csodák hozzátartoztak a mindennapi élethez... A sok megtestesülés, látomás, különös hang közepette, Isten csodái és az ördög varázslatai közepette, ki tudhatta, hogy a föld nem fog-e egy reggel füstté válni a végzet trombitaszavára? ...Az általános felfordulás közepette a többség csak a templomok árnyékában talált némi nyugalmat. Tömegesen jöttek, hogy az oltárnak kínálják fel földjeiket, házaikat, szolgálóikat. Mindezen tetteket ugyanazon hiedelem hatotta át: »A világ estéje közeleg, mondták, minden nap újabb pusztulást hoz, én, a gróf vagy báró, lelkem megmentésére átadom az egyháznak ezt és ezt...« De a leggyakrabban ez sem nyugtatott

meg senkit. Arra vágytak, hogy letegyék a kardot, a vállszíjat, a katonáskodás minden korabeli jelét, a szerzetesek közé menekültek, ruháikba bújtak, s csak egy kis helyet kértek kolostoraikban, ahol elrejtőzhetnek.” (Jules Michelet: *Histoire de France*. II. Paris, 2008, Éditions des Équateurs. 92., 96. o.)

Minderre persze csak Nyugat-Európában kerülhetett sor, hiszen keleten a keresztény időszámítást csak 1000 után kezdték bevezetni. De ugyan honnan tudhatták Nyugat-Európában a X. század végén a parasztok és a harcosok, hogy hamarosan új évezred kezdődik? Ezzel legfeljebb csak néhány művelt egyházi személy lehetett tisztában. Ráadásul az időszámítás távolról sem volt egységes. Egyes kolostorokban március 1-jét tekintették az újév első napjának, más helyeken az angyali üdvözlés napját, a karácsonyt vagy a húsvétot. „A többség számára a legkényelmesebb volt a király uralkodásának éveivel keltezni az iratokat. A világvégétől való félelem is mindennapos dolog volt. Oly gyakran bejelentették az idők végét, a kor megújódását vagy a végétét eljövételét, hogy már alig figyeltek fel azokra, akik szerint holnap beköszönt az égi vagy földi paradicsom. Az Apokalipszist inkább a pestisjárványok, az éhínségek és az inváziók idején várták. »Végét járja a világ«”, írta a VI. században Tours-i Gergely. „Azt mondják, vége a világnak”, írta a XIV. században egy pestistől megmenekült pap. (Jean Favier: *Le temps des principautés*. Paris, 1984, Fayard. 13. o.)

Az igazság az, hogy 1000 táján inkább az újrakezdés, a fellélegzés hangulata terjedt el Nyugat-Európa-szerte. Véget értek a nagy inváziók: a normannok 911 óta letelepedtek a róluk elnevezett Normandiában, a szaracénok egyre ritkábban támadtak rá a déli tengerpartokra, s a magyaroktól sem kellett már rettegni. Háromszáz éve nem tért vissza a pestis – és még háromszáz évig nem is fog. Az élet valamivel békésebb lett, s a lakosság létszáma lassan gyarapodni kezdett.

A megváltás ezeréves évfordulója, 1033 felé volt érezhető némi aggodalom. Nem is annyira az évforduló, mint egy napfogyatkozás miatt: az efféle események a korabeli mentalitás szerint csakis katasztrófák előjelei lehettek. De semmi sem történt – a világvége ezúttal is elmaradt. A XI. század második felében pedig folytatódott a lassú fellendülés.

12. A Szent Koronát a pápa adta Szent Istvának

Ilyesmit csak az állíthat, aki egyáltalán nem hajlandó megismerkedni legjelentősebb nemzeti emléktárgyunkkal. A Szent Koronán ugyanis olyan történelmi személyiségek arcképe látható, akik jóval később éltek Szent Istvánnál: I. Géza magyar királyé (uralk. 1074–1077), VII. Mikháél (magyarosan: Dukász Mihály) bizánci császáré (uralk. 1071–1078) és Konstantin társcsászáré. Vagyis annyi bizonyos, hogy ebben a formában ez a korona nem lehetett Szent Istváné.

A híres történet, mely szerint a magyarok első királya Asztrik püspököt küldte Rómába, hogy koronát kérjen II. Szilveszter pápától, Hartvik püspök száz évvel később íródott legendájában olvasható, s ennek a koronának a felfogását tükrözi, nem Szent István koráét. A XI. század végén volt némi jelentősége annak, hogy István nem a császártól kért koronát, hanem a pápától, mert e két hatalom ekkor viszálykodott egymással. Szent István korában azonban II. Szilveszter pápa és III. Ottó császár szövetségesek voltak, a császár 1000-ben sok időt töltött Rómában, tehát valószínűleg együtt ismerték el Istvánt a magyarok királyának. „*Nem tudjuk, hogy II. Szilveszter valóban küldött-e koronát Istvának, vagy csak jóváhagyását (áldás = benedicto) adta*” a koronázás szertartásához. (Font Márta: *Államalapítás. 970–1038*. Bp. 2009, Kossuth Kiadó. 35. o.)

A koronázási jelvények közül a miseruhának készült palást az egyetlen, amely valóban István korában készült. E paláston a király arcképe is látható, de nem a Szent Koronát viseli, hanem egy széles, abroncsszerű fejéket, melyet szabályos közőkben ékkövek díszítenek. Szent István korában pontosan ilyen koronát viseltek az uralkodók, nem olyat, mint a Szent Korona. Mi történhetett ezzel az eredeti koronával? Nagyon valószínű, hogy az 1044-es ménfői csatában, amelyben az Orseolo Pétert támogató III. Henrik császár vereséget mért Aba Sámuelre, a korona a császár zsákmánya lett. Egy 1074-ből származó pápai levél azt írta, hogy Henrik császár visszaküldte Rómába a koronát és a lándzsát – nyilván azt, amely a koronázási paláston látható István jobb kezében. Orseolo Pétert ugyanis hűbéreseként ültette vissza a magyar trónra, s korona csak

független uralkodóknak járt. Még egy 1693-as, római könyvet is találtak a történészek, amely szerint Magyarország koronázási jelvényei Róma egyik bejárata, a Veronika-kapu fölé voltak felfüggesztve – amíg végleg nyomuk nem veszett. (Benda Kálmán–Fügedi Erik: *A magyar korona regénye*. Bp. 1979, Magvető Könyvkiadó. 12–14. o.)

A ránk maradt Szent Korona akkor is rendkívül régi emléktárgy, ha Szent István még nem viselhette: mindkét része az 1074 utáni és 1300 előtti időkből származik. Tiszta aranyból készült felső részét latin koronának nevezzük, Krisztus és nyolc apostol képe díszíti. Ez utóbbi tény arra utal, hogy eredetileg más rendeltetése lehetett, hiszen az apostolok többen voltak, és sohasem szoktak mindössze nyolcat felidézni közülük. A szakértők elképzelhetőnek tartják, hogy az egyházi szertartások szentelt kenyérének, evangéliumos könyvnek vagy valamely ereklyének lehetett a borítója, amelyet koronává alakítottak át, miután négy apostol képét levágták róla. A nagyobb ezüsttartalmú, aranyból készült alsó részét görög koronának nevezzük, ezen a görögkeleti egyház által tisztelt négy szent, két arkangyal, I. Géza király, két bizánci császár és Krisztus képe látható. Nem tudjuk, mikor illesztették össze a két részt. A legrégebbi oklevél, amelyben Szent István koronájának nevezik, 1292-ben íródott.

A koronázási kellékek közül a palást István korában készült, talán Regensburgban, és a XII. századtól használták a koronázáshoz. A paláston István országalmát tart a kezében, a ránk maradt országalma azonban XIV. századi. A jogar kristálygömbje II. Henrik császár (uralk. 1002–1024) ajándéka volt, a szára XI–XII. században készült. A kard XVI. századi velencei munka.

13. Könyves Kálmán betiltotta a boszorkányégetést

Könyves Kálmán 1100 táján keletkezett törvénykönyvében az 57. § alatt olvashatjuk a következőket: „*Boszorkányokkal szemben, akik nincsenek, semmiféle kereset ne legyen.*” (*De strygis vero quae non sunt,*

nulla amplius quaestio fiat.) Sok magyar író és történész úgy értelmezte ezt a mondatot, hogy a bölcs király egyszer s mindenkorra elutasította a babonás hitet, s ezért neki köszönhetjük, hogy a boszorkányüldözésnek hazánkban kevesebb áldozata volt, mint Közép- és Nyugat-Európában.

Jókai Mór így írt erről: „Egy magyar király, kinek dédapja még napimádó pogány volt, kimondja az álomriasztó parancsszót: »Boszorkányok nincsenek! Ne kerestessenek!« – S ezzel a »nincsenek« szóval elhárította Magyarországról századokon át az ördögben való hit társadalmi ragályát. – Ötszáz év kellett hozzá, hogy a sötétség apostolainak sikerüljön Magyarországon is boszorkánypörököt előidézni; de azok is nagyon kis területre lettek szorítva. Elkéstek vele! Itt volt már a reformáció, itt volt a könyvnyomtatás. Nem lehetett többé mesterséges éjszakát csinálni. A magyar nemzeti felvilágosodás első vezérbajnokát tiszteli Könyves Kálmán királyban.” (A magyar nemzet története regényes rajzokban. I. kötet. Bp. 1969, Akadémiai Kiadó. 99–100. o.) Több történész is egyetértett ezekkel a megállapításokkal, Györfly György szerint például Kálmán király idézett törvénye „a középkorban páratlan felvilágosultságról tesz tanúságot.” (Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984, Akadémiai Kiadó. 964. o.)

A történészek újabb nemzedéke azonban azt hangsúlyozza, hogy a középkorban többféle boszorkányban hittek az emberek. Ezek közül csak az egyik volt a Kálmán törvényében említett *striga*, amelyet a vámpírhoz hasonló lénynek képzeltek el, éjszaka állatalakban röpködő szörnyetegnek, amely az élők vérért szívja, megronthatja vagy fel is falhatja őket. A *strigák*ban való hit a régi, kereszténység előtti, pogány hitvilágban gyökerezett, ezért tagadták a létezésüket törvényeikben is olyan keresztény uralkodók, mint Rothár longobárd király (643), Nagy Károly (787) és Könyves Kálmán. Az efféle átváltozásokra nem képes, de gonosz varázslatokat végző, a termést megrontó, a tehenek tejét elapasztó, méregkeverést folytató boszorkányok, az úgynevezett *veneficák* és *maleficák* létezését azonban egyikük sem tagadta, s üldöztetésüket szükségesnek tekintették. A későbbi századokban már nem tettek ilyen különbséget a boszorkányok különféle fajtái között, s ezért lehetett úgy

értelmezni Kálmán híres törvényét, hogy az *valamennyi* boszorkány létezését tagadja.

Magyarországon valóban kevesebb boszorkánypert rendeztek, mint Európa más országaiban, ritkább volt a végrehajtott halálos ítélet, és az egyház sem vállalt szerepet a perekben. Ennek az okait azonban még nem sikerült tisztázni.

14. A középkorban egyes urak erényövet helyeztek asszonyaikra

Ez a legenda évszázadok óta olyannyira felcsigázta a férfiak fantáziáját, hogy végül mindenki elhitte. Viccek, tréfás jelenetek, szanok idézik fel az erényövel felszerelt asszonyok és hódolók problémáit, s Woody Allen rendkívül mulatságosan alakította a királyné erényövével küszködő udvari bolond szerepét *Amit tudni akarsz a szexről... (de sosem merted megkérdezni)* című filmjében. Az erotikával foglalkozó honlapok szerzői magabiztosan állítják, hogy „... a középkorban féltékeny férfiak fémből készített rácsot helyeztek feleségük csípőjére és lábára, ha hosszabb ideig nem tartózkodtak otthon. Az eszköz ellehetetlenítette a szexuális örömszerzést. A férfiak némelyike így kényszerítette ki feleségétől a hűséget...” Mindez csak azt bizonyítja, hogy hazánkban meglehetősen ismeretlenek maradtak a középkori mindennapi élet kutatásának újabb eredményei. De ki vethet követ a honlapok szerzőire, ha még a *Magyar Nagylexikonban* is a következőt olvashatjuk?

„**erényöv**, *szeméremöv*: a középkorban a derékra és a két comb közé csatolt, zárral ellátott, bársonnyal bélelt, esetleg domborítással díszített fémből, elefántcsontból v. bőrből készített öv, amely a hagyomány szerint a nők erényét volt hivatott megvédeni a férj tartós távolléte idején.” (7. kötet. Budapest, 1998, Magyar Nagylexikon Kiadó. 433. o.)

A „hagyomány szerint” beszúrásával mintha a szócikk írója némi bizonytalanságot árulna el. Valóban így volt? Vagy csak a hagyomány

állítja? A díszítés pontos leírása azonban határozott ismeretekre utal, bár a bőrből készített erényövtől meglehetősen könnyen meg lehetett volna szabadulni...

Az erényöv valójában újkori találmány, és kizárólag szerelmi játékok segédeszközeként használták. Könnyű belátni, hogy tartósabb viselése az általa okozott sérülések és a tisztálkodás megnehezítése miatt meglehetősen veszedelmes dolog lenne. A legkorábbi példányok a XVI–XVII. századból maradtak fenn, s ekkori ábrázolásaik is karikatúrajellegűek. A múzeumok több kiállított erényövről azt gyanítják a szakértők, hogy XIX. századi hamisítványok. A párizsi Cluny Múzeumban őrzött egyik erényövről kiderült, hogy XVII–XVIII. századi gyártmány, a másikat pedig valószínűleg Prosper Mérimée író készítette az 1860-as évek elején, hogy megtréfálja vele a múzeum egyik főtisztviselőjét. A középkori erotikus történetek szerzői, Chaucer vagy Boccaccio nem ismertek efféle szerkezeteket. Egyes középkori versekben emlegetnek ugyan „szerelmi csomókat” vagy a nők legféltettebb kincsének aranykulcsát, de ezek csak költői képek. Pierre de Bourdeille XVI. századi francia nemes, aki Brantôme uraság néven írta meg saját kora erotikus történeteit, így idézi fel az erényövek felbukkanását Franciaországban:

„Henrik királyunk idejében (vagyis a XVI. század közepén – H. P.) történt, hogy egy vasáros egy tucatnyi különös holmit rakott ki a saint-germaini vásáron; a vaspántos szerkezet a nők szemérmének elfödésére szolgált, övként fogta körül a testet, alulról kellett felcsatolni, és kulccsal záródott; olyan elmésen volt összeeszkábálva, hogy ha a nőt felkantározták vele, semmi módon nem használhatta többé édes örömszerzésre a szekszemuncáját...” Mint látjuk, Brantôme úgy ír az erényövekről, mint soha nem látott újdonságokról. Természetesen ő sem állja meg, hogy el ne mesélje, hogyan csalta meg egy lakatos közreműködésével az erényövvvel felszerelt asszony a férjét. De gyorsan kiderül, hogy mindez csak a fantázia terméke, hiszen a fejezetet így zárja le: „...Az udvarban nagy felzúdulás támadt a becsületes és gáláns nemesurak között, és többen megfenyegették a vasárust, hogy ha még egyszer ki meri rakni az ócskaságait, vége az életének; meg ne

lássák ott többet, s takarítsa el, ami holmija maradt még a raktárában; az szót fogadott, és ezzel vége szakadt a históriának. Jó is, hogy így tett, hiszen a fél világot kipusztították volna ezek az ember testére szabott fékek, záruk, pántok, a szaporodás e gyalázatos és undorító akadályai.” (Brantôme: *Kacér hölgyek*. Bp. 1986, Európa Kiadó. 103. o. Antal László fordítása.)

Az erényöv azonban nem tűnt el, hanem újra meg újra felbukkant, s egyre gyakrabban emlegették. A XIX. században alkották meg a kereszt-háborúk idején használatos erényövek mítoszát. A XX. századi szexipar pedig a legelképesztőbb változatokban dobta a piacra ezt a különös találmányt, amelyet a józan gondolkodású, XVI. századi „becsületes és gáláns” francia nemesurak oly megvetően utasítottak vissza.

15. A középkorban azt hitték, lapos a Föld

Mai ismereteink szerint a Krisztus előtti VI. században élt Püthagorasz tanítványai vélekedtek elsőként úgy, hogy a Föld gömbölyű. Ezt vallotta a néhány évtizeddel később született Parmenidész is. A Krisztus előtti III. század végén élő Eratoszthenész még a Föld átmérőjének hosszát is ki tudta számítani. Amikor elmondták neki, hogy az egyiptomi Szüénében június 21-én a nap éppen merőlegesen süt, megmérte Alexandriában ugyanezen a napon a napfény beesési szögét. Mivel ismerte a két város közti távolságot, ki tudta számítani, mennyire változott meg a Föld görbülete Szüéné és Alexandria között. Ebből könnyen kiszámíthatta, mekkorának kell lennie e görbületnek ahhoz, hogy önmagába visszatérjen. Mai mértékegységben számolva 40 000 kilométerre becsülte a Föld kerületét, s 12 800 kilométerre az átmérőjét. Nem is tévedett sokat: az Egyenlítő hossza 40 075,7 kilométer, a Föld átmérője pedig 12 756 kilométer. Mind Platón, mind Arisztotelész elfogadta, hogy a Föld gömbölyű, s ezt nem vitatták tanítványaik sem. Legfeljebb a Föld méretein vitakoztak. Az alexandriai Ptolemaiosz (Kr. u. 90–168) mindössze 33 000 kilométeresnek képzelte el az Egyenlítőt.

A középkor első századaiban a tudományos gondolkodás visszaszorult, s egyes keresztény gondolkodók megvetették a „pogányok elméleteit”. Csakhogy már Sevillai Izidor (560–636) labdához hasonlította a Földet, s a bizánci, zsidó, perzsa és muzulmán tudósok is számon tartották az ókori tudományos eredményeket. A középkor virágkorától, a XIII. századtól pedig valamennyi művelt ember tisztában volt a Föld alakjával, amely még Dante *Isteni színjátékában* is gömbként lebeg a világmindenség központjában. A *Pokol* utolsó énekében még azt is közli Vergilius a költővel, hogy „reggel van itt, amikor ott túl este.” (*Dante összes művei*. Bp. 1962, Magyar Helikon. 685. o. Babits Mihály fordítása.)

Kolumbusznak senkit sem kellett meggyőznie arról, hogy a Föld gömbölyű: a viták csak a Föld méretéről folytak. Jérôme Baschet francia történész megfogalmazása szerint Kolumbusz annak köszönhetette a sikereit, hogy rendkívül sok téves számítást fogadott el. (*L'Histoire*, 2005. március, 37. o.) Pierre d'Ailly *Imago mundi* című könyvéből megismerte Al-Farghani IX. századi arab tudós tanításait, aki úgy vélekedett, hogy az egyenlítő 360 foka közül egy-egy foknak 56 mérföld felel meg. Csakhogy nem az Al-Farghani által használt, 2164 méternek megfelelő mérföldekkel számolt, hanem a jóval rövidebb, 1480 méternek megfelelő római mérfölddel. Al-Farghani számításai szerint 44 000 kilométer lenne az Egyenlítő, Kolumbusz viszont úgy gondolta, hogy mindössze 30 000 kilométer hosszúságú. A másik hiba az volt, hogy eltúlozta Ázsia méreteit, és meg volt győződve róla, hogy Japán a Karib-tengeri szigetek helyén található, 2400 tengeri mérföldre a Kanári-szigetektől. Valójában csaknem négyszer olyan messze, 10 600 tengeri mérföldre fekszik tőlük. De Kolumbusznak a birtokában volt Marco Polo utazásai leírásának 1485-ös kiadása is, amelyben azt olvasta, hogy Japán mintegy 1500 mérföldre van Kína partjaitól – vagyis ennyivel közelebb Európához. Ráadásul meg volt győződve arról is, hogy a Föld felszínének csak 15%-át borítja víz, nem 70%-át, ahogy ma látjuk.

Azok a tudósok és fejedelmek, akik hitetlenkedve hallgatták Kolumbusz terveit, nem azért vonakodtak támogatni őt, mert nem hitték el,

hogy a Föld gömbölyű, hanem azért, mert hibásnak találták a számításait. Nekik volt igazuk – csak éppen azt nem sejtették, hogy milyen eredményesnek bizonyul majd Kolumbusz tévedése.

16. A középkorban a földesurak élhettek az „első éjszaka jogával”

A hagyomány szerint a középkorban a földesurak egyik kiváltsága az volt, hogy eltölthették a nászéjszakát azzal a leánnyal, akivel jobbágyuk vagy vazallusuk házasságot kötött. Ez volt az „első éjszaka joga”, latinul: *jus primae noctis*. Ma már szinte valamennyi történész egyetért abban, hogy ez a jog sohasem létezett. A szegényebb sorban élő leányok természetesen ki voltak szolgáltatva a gazdagabb és hatalommal rendelkező férfiaknak, s könnyen áldozataivá válhattak az erőszaknak, zsarolásnak és csábításnak. A menyasszony szüzességének elvételére azonban semmilyen jog sem hatalmazta fel a földesurakat, s ezt az egyház sem tűrte volna el.

Egyes szakértők szerint a XVI. századi jogászok utaltak először efféle régi kiváltságokra. Hector Boece skót történész (1465?–1536) szerint egy bizonyos III. Evenus nevű skót király osztogatta ezt a jogot a földesuraknak. Csakhogy ilyen nevű skót király nem létezett, s Boece arról híres, hogy Shakespeare tőle vette át Macbeth tökéletesen meghamisított történetét. Bár a felvilágosodás korában az írók és filozófusok rendkívül barbár korszaknak tekintették a középkort, még Voltaire is kételkedett abban, hogy az első éjszaka jogát valaha is írásba foglalták volna. De azért írt egy színdarabot *Le droit du seigneur* (A földesúr joga) címmel. Kortársai erotikus fantáziáját is megragadta ez a legenda, amelyet Beaumarchais is felidézett a *Figaró házasságában*: „Hát tudd meg, mondja Figarónak menyasszonya a gróf nászajándékáról, *arra szánta, hogy cserébe egy negyedórát kapjon tőlem, titokban, kettesben, egy ősi földesúri jog szerint.*” (Bp. 1959, Európa Könyvkiadó. 9. o. Illyés Gyula fordítása.)

A XIX. század republikánus francia történészei szívesen elhittek minden rosszat a forradalom előtti Franciaországról. A pozitívista Taine a középkori élet nehézségeinek a felidézésével próbálta megmagyarázni a *jus primae noctis* elfogadását: „Az állandó háborúskodás ez idejében csak egyféle uralom hasznavehető, s ez az ellenséggel szemben álló haderő; ilyen a hűbéri uralom... A szükség lassanként mintegy hallgatag szerződést hoz létre a vár katonai főnöke, és a nyílt földek régi gyarmatosai között, mely utóbb tiszteletben tartott szokássá válik... Az ő szolgálai és jobbágysai lesznek; bárhová menjenek, joga van őket visszaterelni, s atyáról fiúra az ő született cselédei, akiket arra használhat, amire akarja... »Meg nem öletni, télen meleg bundával bírni, ez volt a tizedik században sok emberre nézve a legnagyobb boldogság« mondja Stendhal; hozzátehetjük, hogy a nőre nézve ezenkívül még az, ha nem volt kitéve annak, hogy csapatonként erőszakot kövessenek el rajta; s ha az emberek állapotát ez időben kissé jobban szemügyre vesszük, megértjük, hogy szívesen fogadták el a súlyos jobbági viszonyt, még a *jus primae noctis* is; mert ami máskülönben naponként fenyegette volna őket, még rosszabb lett volna.» (A jelenkori Franciaország alakulása. Első kötet. Bp. 1881, M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala. 20–22. o. Toldy László fordítása.)

Századunkban természetesen a filmek terjesztették el a legszélesebb körökben az első éjszaka jogának legendáját. Mel Gibson Oscar-díjas *A rettenthetetlen* (*Braveheart*, 1995) című filmjében előbb I. Edward angol király emlegeti ezt a régi kiváltságot, majd egy földesúr él is vele.

Bármilyen meggyőzőnek tűnhetnek is a régebbi történészek magyarázatai és a különböző művekben lejátszódó jelenetek, az angol, német és francia történészek már a XIX. században megállapították, hogy semmi bizonyítéka sincs a *jus primae noctis* létezésének. Alain Boureau francia történész azt hangsúlyozta egyik könyvében (*Le Droit de cuissage. La fabrication d'un mythe, XIIIe–XIXe siècle*. Paris, 1995, Albin Michel), hogy az efféle jog élesen szemben állna a középkori mentalitás két fő sajátosságával. Az egyik a nemesek és közrendűek közti óriási társadalmi szakadék, amely elfogadhatatlanná teszi a két csoport közti efféle, rituális szexuális kapcsolat lehetőségének törvényesítését. A másik pedig a

női szüzesség iránti mély tisztelet, amelyet az egyház minden eszközzel terjeszteni próbált. Az alacsony sorból származó nők kiszolgáltatottságán mindez természetesen nem sokat változtatott, szüzességük házasság nélküli elvételét azonban kizárólag normaszegésnek tekinthették, nem valamely törvényes jog érvényesítésének.

Az első éjszaka joga legendájának két forrása lehet. Az egyik egy ősi esküvői szokás, mely szerint a vőlegény pénzt vagy italt osztogat a falu legényei körében, mintegy engesztelésként, hogy elvett tőlük egy leányt, akivel ők is összeházasodhattak volna. Más középkori falvakban a házassulandó felek a földesúrnak fizettek némi összeget, ha a lány olyan személyhez ment hozzá, aki más uradalomhoz tartozott. De ezzel nem valamilyen szexuális veszteségért kárpótolták a földesurat, hanem az elvesztett munkaerőért.

17. Hódító Vilmos óta megszálló hadsereg nem ért el sikert Angliában

Az angol történetírás egyik közkedvelt legendája hangzott így – és ha csak II. Fülöp király Nagy Armadájára (1588), I. Napóleon Boulogne-ban felállított táborára vagy Hitler megszállási terveinek a kudarcára gondolunk, akkor úgy tűnhet, hogy a címben megfogalmazott állítás igaz. Az angol történelem alaposabb áttekintése után azonban kétségeink támadhatnak.

Lancaster Henriket II. Richárd király száműzte, s hercegségét is elkobozta. Henrik Franciaországba menekült, majd 1399 júliusában visszatért három hajóval, és háromszáz-egynéhány híve élén partra szállt. Hat héten belül Anglia ura lett, és IV. Henrik néven királlyá koronázták.

1460-ban Richárd, York hercege Írországból, fia, Edward pedig Calaisből érkezve szállt partra egy-egy hadsereggel. A parlament elismerte Richárdot VI. Henrik király örökösének. A wakefieldi csatában ugyan elesett, de fiának IV. Edward néven sikerült megszereznie a trónt.

1485 augusztusában – amint azt Shakespeare egyik leghíresebb drámájából is tudhatjuk – a Franciaországból érkező Richmond earlje, Tudor Henrik szállt partra Pembrokehire-ben. A bosworthi csatában (amelyben kétségbeesett ellenfele állítólag a királyságát kínálta fel egy lóért) sikerült legyőznie III. Richárdot, és VII. Henrik néven megalapította a Tudor-dinasztiát.

1688 novemberében, hét lord meghívására, III. Vilmos, Oránia hercege szállt partra egy 15 ezer fős hadsereg élén Torbay kikötőjében. Eredetileg csak azzal a szándékkal hívták meg, hogy rábeszélje apósát, II. Jakab királyt politikájának megváltoztatására. Csakhogy egyre többen csatlakoztak hozzá, Jakab idegei pedig felmondták a szolgálatot, és Franciaországba szökött. Ezzel lehetővé tette, hogy Vilmos hadserege élén bevonuljon Londonba. A parlament erre kimondta, hogy a trón megüresedett, s 1689 elején társuralkodókká nyilvánította III. Vilmost és feleségét, Máriát. Ezt a fordulatot nevezték el „dicsőséges forradalomnak”.

Természetesen jóval több partraszállás vont maga után katasztrofális vereséget, mint sikert. A szélhámos Lambert Simnelt 1487-ben Írországban ismerték el York-párti összeesküvők IV. Edward fiának és Anglia királyának. Innen indultak Anglia meghódítására, de a stoke-i csatában vereséget szenvedtek VII. Henrik katonáitól. Simnelnek a király megbocsátott, s kuktaként, majd solymászként alkalmazta. A flandriai Perkin Warbeck hasonló igényekkel lépett fel, s még európai támogatást is tudott biztosítani. Háromszor szállt partra Angliában, amíg 1497-ben le nem tartóztatták. Vele már szigorúbb volt VII. Henrik, és kivégeztette. A későbbi II. Károly király az angol forradalom idején Skóciából próbálta visszafoglalni Angliát 1650-ben, de menekülni kényszerült, s még tíz évet kellett várnia a visszatérésre. Törvénytelen fia, Monmouth hercege 1685-ben szállt partra, hogy megdöntse nagybátyja, II. Jakab kormányzatát. Sedgemoore-nál legyőzték, elfogták és lenyakazták. Kudarccal végződtek II. Jakab fiának és unokájának (az „Öreg Trónkövetelőnek” és az „Ifjú Trónkövetelőnek”) skóciai partraszállásai is 1715-ben, illetve 1745-ben.

Vagyis úgy módosíthatjuk a címben megfogalmazott állítást, hogy Angliában egyetlen megszálló hadsereg sem érhetett el sikert – ha nem számíthatott az angol társadalom vezető csoportjainak támogatására.

18. Nagy Lajos korában három tenger mosta Magyarország partjait

Ezt a hiedelmet Petőfi olyan gyönyörű szavakkal fogalmazta meg *A hazáról* című versében, hogy szinte nincs szívünk megcáfolni:

*Oh nagy volt hajdan a magyar,
Nagy volt hatalma, birtoka;
Magyar tenger vizében húnyt el
Éjszak, kelet s dél hullócsillaga.*

Nagy Lajos magyar király (uralk. 1342–1382) valóban hatalmas birodalmat épített ki néhány évre Kelet-Európában. 1370-ben megörökölte Lengyelország koronáját, a balkáni uralkodók, a bosnyák, szerb, vidini bolgár, havasalföldi és moldvai fejedelmek pedig valamennyien elismerték a fennhatóságát. Csakhogy attól, mert egy magyar király egy másik államnak is uralkodója lett, vagy annak uralkodóját vazallusává tette, az illető állam még nem vált Magyarországgá, s tengere sem vált „magyar tengeré”. Ilyen alapon azt is állíthatnánk, hogy Zsigmond király korában, akit német-római császárrá koronáztak (1433), az Északi-, a Balti- és a Ligur-tenger is Magyarország partjait mosta.

Lengyelország nem tartozott a magyar korona alá, a két országnak csak a királya volt közös. Ráadásul elég kézbe venni bármelyik történelmi atlaszt, hogy megállapítsuk: Nagy Lajos korában Lengyelországnak nem volt tengere, mert a Német Lovagrend állama elzárta a Balti-tengertől. A lengyelek csak a következő században foglalták el a tengerpartot. Sőt, ahogy Csukovits Enikő megállapította: „*A Moldva*

feletti laza magyar fennhatóság sem terjedt a Fekete-tengerig. A Magyar Királyság határát csupán az Adriai-tenger »mosta« – Nagy Lajost és országát azonban a máig emlegetett három tenger nélkül is számon tartották a kontinens meghatározó politikai tényezői között.” (Az Anjouk birodalma. 1301–1387. Bp. 2009, Kossuth Kiadó. 69. o.)

19. Dugovics Titusz önfeláldozó hőstettet hajtott végre Nándorfehérvár védelmében

Szinte valamennyi szakkönyvben, népszerűsítő kötetben és tankönyvben megtaláljuk a híres történetet: Nándorfehérvár 1456-os ostroma idején a védők egyike, Dugovics Titusz birokra kelt egy törökkel, aki ki akarta tűzni zászlaját a vár egyik tornyára, s mivel nem bírt vele, magával rántotta őt a mélységbe. Wagner Sándor meg is örökítette a jelenetet egy 1859-ben készített festményén.

A levéltárosok és történészek már régóta hangot adtak a történettel kapcsolatos kétségeiknek, amelyeket legutóbb Szöcs Tibor foglalt össze a *Hadtörténeti Közleményekben*. (2009. 1. szám. 3–32. o.) Először is arra hívja fel a figyelmünket, hogy efféle hőstettet csak két XV. századi szerző említett meg három alkalommal. Az első szerző az itáliai Antonio Bonfini, aki Mátyás király megbízásából látott hozzá *Magyar történet* című művéhez, harminc évvel Nándorfehérvár ostroma után. Nála olvashatunk a magyar vitézről, aki magával rántotta a halálba a zászlót kitűzni készülő törököt. Majd megemlíti egy másik magyar vitézt is, aki hasonló hőstettet hajtott végre Jajca várának 1464-es török ostroma idején. Ezt az utóbbit, a jajcai eseményt idézte fel Lengyelországban elkészített emlékirataiban a szerb származású Michalović Konstantin is, aki nem ismerhette Bonfini művét. Csakhogy egyik szerző sem nevezi meg a magyar vitézt, mindketten egy névtelen katonáról írnak.

A történetíróknak megtetszett a hősies gesztus. Elsőként a cseh Johannes Dubravius említette meg 1552-ben megjelent könyvében, csakhogy

ő cseh nemzetiségűnek nyilvánította a névtelen hőst. A XVI–XVII. századi német krónikások tőle vették át a történetet, s aki Bonfini is ismerte, már megállapíthatta, hogy a katona egyesek szerint cseh, mások szerint magyar volt. A XVI., XVII. és XVIII. századi magyar írók és történészek közül azonban senki sem említi meg a nándorfehérvári hőstettet. Pétzeli József volt az első, aki 1788-ban megjelent *Haszonnal mulattató mesék* című kötetében közzétette a történetet, amelyeket ő még Jajca ostromához kapcsolt. Hatvany Pál helyezte át a helyszínt Nándorfehérvárra 1796-os könyvében, s ezután a romantika és a nacionalizmus új nemzedékének körében egyre gyakrabban idézték fel a híres hőstettet. Kisfaludy Sándor és Vörösmarty Mihály azonban még mindig egy névtelen vitézt emlegetett.

A Dugovics Titusz nevet először Döbrentei Gábor író tette közzé a *Tudományos Gyűjtemény* 1824-es évfolyamában. Vas vármegye egyik esküdtje, a Nemesdömölkön élő Dugovics Imre ugyanis átadott neki három dokumentumot. Az első egy Mátyás királytól származó, 1459-es adománylevél másolata volt, a második egy 1588-ból származó levél, a harmadik pedig Bercsényi Miklós 1705-ös menlevele. Mindhárom irat azt igazolta, hogy ő annak a Dugovics Titusznak a leszármazottja, aki a nándorfehérvári ostrom idején magával rántotta a zászlós törököt. Ezek után a szépirodalmi és történeti feldolgozások jóvoltából a hazafias önfeláldozás megtestesítőjének a neve rohamos gyorsasággal elterjedt, és a történet hitelességét egészen a XX. század végéig csak rendkívül kevesen vitatták.

Csakhogy a Mátyás királynak tulajdonított oklevél, melynek csak Kresznerics Ferenc sági plébános által készített átiratát ismerjük, minden jel szerint hamis. Szöcs Tibor felhívja a figyelmet arra, hogy szövege pontosan követi egy valóban korabeli, és ugyanerre a napra (1459. június 22-re) datált oklevél szövegét. Az eredeti oklevélben Sitkei Bertalannak adományoz a király egy birtokot, amelynek a neve nem ismert, a Kresznerics-féle átiraton pedig a Pozsony vármegyei Tejfalu szerepel, amely állítólag a Khutalfalvi-Darus családé volt, s most Mátyás a falut a Dugovics családnak adományozza. A XV. század második felében azonban

egészen más családok versengtek az említett faluért, Khutalfalvi-Darusoknak és Dugovicsoknak viszont nyomuk sincs Pozsony vármegye ekkori birtokosai között. Tejfalva csak a XVIII. században került ez utóbbiak birtokába.

A második bizonyíték, az 1588-as levél azt állítja a Dugovics családról, hogy nemesi származásúak, holott a familiát csak I. Lipót nemesítette meg 1674-ben. A harmadik bizonyítéknak, Bercsényi említett menlevelének sincs meg az eredeti példánya, s meglehetősen furcsa, hogy úgy emlegetik benne Dugovics híres ősnének hőstettét, mintha ez közismert lett volna – holott évszázadokon át senki sem kapcsolta össze a család nevét a nándorfehérvári ostrommal. Ráadásul a Dugovics család tagjainak csak egy 1816-os perben sikerült bizonyítaniuk, hogy valóban nemesek, e perben viszont nem említették meg állítólagos ősök hőstettét. És vajon miért nem említették meg, ha egyszer ez a történelmi esemény – szerintük – olyannyira közismert volt, hogy már Bercsényi is tudott róla?

Hogy a nevezetes hőstettre valóban sor került Nándorfehérvár és/vagy Jajca ostrománál, avagy csak egy máshonnan származó történetet elevenítettek fel a krónikások, ezt egyelőre nem lehet eldönteni. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy az ismeretlen vitézt csak 1820 körül keresztelték el Dugovics Titusz névre: egy vitatott nemességű család őrá hivatkozva próbálta megszilárdítani tekintélyét.

20. A déli harangszó a nándorfehérvári győzelem emlékéért hirdeti

A Borgiák rossz hírű családjából származó III. Calixtus pápa (1378–1458) rövid uralkodása (1455–1458) idején egészen kiváló egyházfőnek bizonyult. A franciák azért emlékeznek rá jó szívvel, mert ő rendelte el az igazságtalanul kivégzett Jeanne d'Arc perének felülvizsgálatát, a magyarok pedig azért, mert mindent megtett az Oszmán Birodalom elleni harcok támogatására. Megválasztása után esküt tett, hogy

addig nem nyugszik, amíg a törököket ki nem kergeti Európából. Ebben talán az a tény is szerepet játszott, hogy Aragóniából érkezett a pápai trónra, ahol ősi hagyományai voltak a mohamedánok elleni küzdelemnek.

Ő hozta létre a pápai flottát, amely 1455-ben még csak 25 gályából állott, pár év múlva azonban képessé vált egyes égei-tengeri szigetek elfoglalására. Az oszmánok elleni küzdelem érdekében különleges adót vetett ki egész Európa valamennyi egyházi javadalmára. „Mikor ez a kísérlet csekély eredményt hozott, írja Barta Gábor, fölládozta az egyház kincseinek jó részét. Nemesfém étkészletek, drága ékszerek változtak át guruló pénzzé, még a pápai könyvtár díszes fóliánsairól is leszedték az ezüstvereteket. A rossz nyelvek mindjárt meg is vádolták a pápát, hogy mindezt saját családja (a Borgiák) gazdagítása érdekében teszi, de ezúttal nem volt igazuk.” (Barta Gábor: *Nándorfehérvár 1456*. Bp. 1985, Móra Ferenc Könyvkiadó. 212. o.) 1455 őszétől rendkívüli követekkel szólította fel a keresztény fejedelmeket, hogy 1456 tavaszán vegyék fel a keresztet és vonuljanak hadba. III. Frigyes, az utolsó német-római császár, akit még Rómában koronáztak meg, nem tagadhatta meg ezt a kérést, és 1455 októberében felvette a keresztet, de hadba mégsem vonult. A többi európai fejedelem még erre a gesztusra sem volt képes.

A hazánkba érkező Juan Carvajal bíboros viszont pénzt hozott Hunyadi János számára, majd feltűzte a keresztet az immár egy éve Magyarországon tevékenykedő ferences hitszónok, Giovanni da Capistrano mellé, s felszólította, hogy ne a huszitákat ostorozza, hanem mozgósítsa a tömegeket a török ellen. Ha a fejedelmek részéről nem is érkezett segítség, a pápai bulla hatására a nép köréből ezrek ragadtak fegyvert.

1456 nyarán III. Calixtus pápa útnak indította Ostiából aprócska flottáját, majd június 29-én kiadta *Cum his superioribus annis* kezdetű bulláját, amelyet Mainzban maga Gutenberg nyomtatott ki. Ebben különleges bünbocsánatot ígért mindazoknak, akik imáikkal segítik a kereszteseket. „És hogy minden nép, fajra és nemre való különbség nélkül, ezeknek az imáknak és búcsúknak részese legyen, megparancsoljuk és elrendeljük, hogy az összes városok, területek és helyek minden egyes temp-

lomában a Nona és Vesperas között, tudniillik a Vesperasra való harangozás előtt, de azt legalább egy félórával megelőző időpontban, egy vagy több messze hangzó haranggal, hogy jól hallhatók legyenek, minden egyes nap háromszor harangozzanak, ahogy este az Angyali üdvözlésre harangozni szokás, és akkor ki-ki az Úr imádságát, azaz a Miatyánkot és az Angyali üdvözlést, vagyis az Üdvöz légy Mária, malaszttal teljes-t háromszor köteles elmondani; azoknak, akik csak egyszer, 40 napi, akik pedig háromszor elmondják térden állva, kegyesen az Úrban 100 napi búcsút engedélyezünk.” (Erősítsd testvéreidet! Magyar vonatkozású pápai üzenetek 1456-ból és 1956-ból. Bp. 2006, Szent István Társulat. 88–89. o.)

A pápa tehát háromszori harangozást rendelt el – a harangozók viszont úgy könnyítették meg saját munkájukat, hogy rövid szüneteket iktattak az egyszeri harangozásba. A *nona* nevű harangozásra délután 3 órakor, a *vesperas* nevűre pedig 6 órakor került sor, tehát kezdetben nem is délben kellett harangozni, hanem e két délutáni időpont között. Vajon mikor tevődött át a harangozás délre? Az 1457-es brixeni zsinat már arról hozott rendelkezést, milyen imákat kell mondani a déli harangszóra. (Ugyanott, 19. o.) Érszegi Géza pedig arra hívta fel a figyelmet egyik cikkében, hogy VI. Sándor pápa változtatott véglegesen III. Calixtus rendeletein 1501-ben, elrendelve, hogy a harangszó délben szólaljon meg. (*História*, 2007. 1. sz. 21. o.)

Vagyis a harangok egyáltalán nem a nándorfehérvári diadal emlékét hirdetik, ahogy ez oly sok könyvben olvasható, mivel a bullát csaknem egy hónappal a július 22-i győzelem előtt tették közzé. Magyarországra azonban csak a győzelem után érkezett meg, s ezért él a harangozás mindmáig a győzelem emlékeként a köztudatban. Calixtus pápa augusztus 6-án szerzett tudomást a Nándorfehérváron történekről, s ezért ezt a napot, az Úr színeváltozásának napját Hunyadi diadalának emlékére az egész kereszténység kötelező ünnepévé nyilvánította.

21. Lucrezia Borgia romlott méregkeverő volt

A romantikus legendák szerint a szépséges Lucrezia Borgiának (1480–1519) rengeteg szeretője volt, akik közül többet is megmérgezett. Állítólag egy üreges gyűrűből öntötte a mérget az áldozatainak felkínált italokba. Valószínűleg Victor Hugo 1833-ban írott drámájának és Gaetano Donizetti ebből készített operájának köszönhető, hogy e szépaszszony neve napjainkra szinte a méregkeverő szinonimájává változott.

Az aragóniai Borja-család akkor tett szert nagyobb hatalomra, amikor Alfonso de Borját, Valencia püspökévé (1429), bíborossá (1444), majd III. Calixtus néven pápává választották (1455–1458). Rokonai ezután olaszosan írták le a nevüket, „Borgia” formában. A pápa jövedelmező állásokat biztosított számukra, s egyik unokaöccsét, Rodrigót 1456-ban bíborossá nevezte ki. Rodrigo alaposan meggazdagodott, s oly bőkezűen támogatta a művészeket, mint egy reneszánsz fejedelem. Vannozza Cattanei nevű szeretőjétől született törvénytelen gyermekeit, Cesarét, Giovannit, Gioffrét és Lucreziát később törvényesítette. Igen gondos apa volt: Cesarét bíborossá és Valencia érsekévé nevezte ki, hogy egyszer apja nyomdokaiba léphessen, Giovanni Gandia hercege lett, Gioffrét pedig beházasította a nápolyi királyi családba.

A szépséges Lucrezia Borgia a Vatikánban nevelkedett, rokona, egy Orsini hercegnő irányításával, aki egy zárdában taníttatta. Komoly klaszszikus műveltségre tett szert, de apjának és bátyjának csak azon járt az esze, hogy lehetne minél előnyösebben férjhez adni. Már tizenegy évesen egy valenciai nemes, don Cherubino de Centelles menyasszonyává nyilvánították, majd pár hónap múlva inkább Aversa grófjának fiához akarták hozzáadni. 1492-ben apját VI. Sándor néven pápává választották, aki ezután egyre előkelőbb házasságokat tervezett leánya számára. Tizenhárom éves korában, 1493-ban összeházasította Lucreziát a huszonhat éves Giovanni Sforzával, Pesaro urával, Milánó hercegének unokaöccsével. Lucrezia azonban nem szerette a férjét, többször is megcsalta őt, és állítólag igen szabados életmódot folytatott Rómában Giulia Farnese („a Szép Giulia”), apja szeretője társaságában. A pápának nem volt már

szüksége a Sforzák szövetségére, fia, Cesare Borgia pedig úgy döntött, hogy inkább világi fejedelem akar lenni, ezért vezető szerepet játszott húga új házasságának előkészítésében.

Lucrezia első férje attól tartott, hogy sógora, Cesare végezni akar vele, ezért 1497-ben elmenekült Rómából. (Egyesek szerint a felesége figyelmeztette a veszélyre.) Giovanni Borgiát valaki meggyilkolta, s a rossz nyelvek szerint a fivére, Cesare volt a bűnös. Savonarola éppen ekkoriban követelte Firenzében a pápa elűzését és a romlottság felszámolását, ezért VI. Sándor úgy vetett véget a botránynak, hogy rábeszélte Lucrezia férjét, nyilvánítsa impotensnek magát, s ezzel a házasságot felbonthatták. Lucrezia jó hírért azonban már sikerült tönkretenni, első férje ugyanis azt terjesztette róla, hogy nemcsak a bátyjával létesített szexuális kapcsolatot, hanem az apjával is. „A pápa kurvája!” – kiáltották utána néha a római utcákon. Pedig kolostorban élt, s apja egy spanyol nemes, Pedro Calderón közvetítésével érintkezett vele. Csakhogy Lucrezia beleszeretett ebbe a fiatalemberbe, s hamarosan teherbe esett tőle. A felháborodott fivér, Cesare Borgia 1498 februárjában saját kezűleg szúrta le Calderónt a pápai trón lépcsőjén. Lucrezia gyermekét, Giovanni Borgiát előbb bátyja, majd apja fiává nyilvánították, majd Lucreziát 1498 júliusában hozzáadták Aragóniai Alfonzhoz, Bisceglie hercegéhez, a nápolyi király törvénytelen fiához.

Lucrezia megszerette kedves és művelt második férjét, s két évig boldogan élt az oldalán. Még egy gyermekük is született, Rodrigo. Cesare és a pápa azonban máris új házasságot tervezett Lucrezia számára. Cesare Borgia egyrészt meggyűlölte sógorát, másrészt a francia királlyal szeretett volna szövetséget kötni, aki a nápolyi királyi család ellenfele volt. Így aztán Aragóniai Alfonzot 1500. augusztus 18-án megfojtva találták meg az ágyában. Lucrezia össze volt törve férje halála miatt. Apja előtt kijelentette, hogy nem fog újraházasodni, mert férjeit „üldözi a balsors”. 1501 végén mégis új házasságot kellett kötnie, ezúttal az Estei-házból származó Alfonzzal, Ferrara hercegének fiával.

Ferrarában Lucrezia új életet kezdett, erkölcsösen viselkedett, festőket, szobrászokat, művészeket támogatott, s tekintélyes humanistákat

hívott meg udvarába. Férje Ferrara, Modena és Reggio hercege, valamint Rovigo grófja lett (1505–34). Lucrezia mindenben támogatta őt, ott állt az oldalán, amikor 1506-ban fel kellett számolnia fivéreinek összeesküvését, s 1509-ben is, a Velence ellen viselt háborúja idején. Alfonz távolléte idején Lucrezia képviselte a hatalom folytonosságát, ő elnökölt a tanács ülésein, s ő tárgyalt a nagyhatalmak követivel. Személyesen ellenőrizte szeretett Ferrarájának erődítési munkálatait, és díszszemléken lelkesítette a katonákat, akik őszintén tisztelték őt. Harmincas éveiben a vallásossága is elmélyült, zárdaakat, kórházakat látogatott, bőkezűen támogatta a szerzeteseket, s naponta többször is visszavonult imádkozni magánkápolnájaiba. Halála előtt két nappal levélben kérte X. Leó pápától bűnei megbocsátását, és amikor nyolcadik gyermeke nehéz megszülése miatt végleg lehunyta a szemét, egész Ferrara mélységesen meggyászolta őt. Egyik fia, II. Ercole Ferrara hercege lett, másik fia, II. Hippolit pedig Milánó érseke és bíboros.

Semmi bizonyíték rá, hogy bárkinek is ártott volna rövid élete során. A körülötte kavargó intrikák és gyilkosságok apja és bátyja, Cesare Borgia nevéhez fűződtek. Rokonai afféle sakkfigurának tekintették politikai játszmáikban – de amint sikerült megszabadulnia tőlük, méltóságteljes, nagylelkű, kulturált és jótékony fejedelemasszonnyá vált.

22. A mohácsi vereségért a magyar nemesség a felelős

Az 1526-os mohácsi vereség miatti felelősség keresése szinte a csata után megindult, s egészen a XX. századig tartott. Ahogy Szakály Ferenc megállapította: „*Nem mondhatjuk azt, hogy történetírásunk csökkönyösen mindegyre eltakarta szemét a múlt bűnei láttán. E bűnök ostorozása a közel egykorú történészekről kezdve általános, régi hagyomány a történetíróinknak.*” (A mohácsi csata. Bp. 1975, Akadémiai Kiadó. 43. o.)

A régebbi történetírók a nemesség „széthúzásával”, pártviszályaival, az összefogás hiányával indokolták a vereséget. Csakhogy II. Szulejmán

szultán legalább 60 000 reguláris katonával indult Magyarország elfoglalására, s a teljes sereg elérhette a 150 000 főt is. „Mit tudott Magyarország ezzel az erővel szembeszegezni? – tette fel a kérdést Szakály Ferenc idézett művében. – „Hogyan tudott alkalmazkodni e követelményekhez? A válasz: félig-meddig, de nem elégséges mértékben ahhoz, hogy e küzdelemben kilátásai lehessenek.” (49. o.) Mátyás király hatalma csúcspontján, 1487-ben Bécsújhelyen „20 000 lovas és 8000 gyalogos fölött tartott szemlét, ami, hozzászámítva a megszálló helyőrségek létszámát, korabeli mércével tekintélyes seregnak számít, de ezt a nagyságot csak ritkán érthette el.” (Pálosfalvi Tamás: *A Hunyadiak kora. 1437–1490.* Bp. 2009. Kossuth Kiadó. 67. o.) Az oszmán túlerő tehát olyan nagy volt, hogy Mátyás zsoldoshadseregét is könnyen elsöpörhette volna, ha ez a hadsereg túléli létrehozóját. Maga a magyar nemesség ez idő tájt már egyre kevesebbet foglalkozott a katonáskodással, de ezért aligha ítélné el. Ismét Szakály Ferencet idézem: „Nem az »ősi« érények hirtelen, végzeteszerű megromlása okozta elfordulását a harcrakész életmódtól, hanem a gazdasági-társadalmi fejlődés mozgása tette őt érzéketlenné a harcias és fogékonyra a békés életforma iránt.” (Idézett mű, 68. o.)

A XX. században az a legenda is elterjedt, mely szerint a mohácsi vereségre azért került sor, mert a Dózsa-féle parasztháború miatt megrettent nemesség nem merte felfegyverezni a parasztságot. Csakhogy a jobbágy sohasem volt „olyan szilárd bástya a magyar honvédelem rendszerében, amilyenek korai marxista történetírásunk – természetesen vizsgálhatásként a korábbi, az elnyomott osztályok szerepét semmibe vevő felfogásra – romantikus színekben látta.” (Ugyanott, 70. o.) Az oszmán hadsereg elleni küzdelemhez nem alkalmi katonákra, tapasztalatlan népfelkelőkre lett volna szükség, hanem ugyanolyan gyakorlott, edzett, a hadi mesterségben jártas, hivatásos katonákra, mint amilyenek II. Szulejmán mögött meneteltek.

Talán a külföldi uralkodókat kell felelőssé tennünk, mert nem küldtek segítséget Magyarországnak? A XVI. század hadtörténete azt bizonyítja, hogy ebben a korban szinte lehetetlen volt nagyobb távolságra eljuttatni egy jelentősebb méretű hadsereget anélkül, hogy azt az élelmezési vagy

egészségügyi problémák felőrölték volna. Ráadásul a nyugati hatalmak egymás elleni háborúikkal voltak elfoglalva, Közép-Európában pedig egyelőre nem sikerült létrehozni olyan erős államszövetséget, amely a siker reményében szembeszállhatott volna az oszmánokkal.

Vagyis el kell fogadnunk Kulcsár Péter megállapítását: „Az ország sorsa fölött – úgy látszik – idebentről befolyásolhatatlan erők döntöttek. Mindenekelőtt az ellenséges túlerő, a hazánkhoz képest bizvást elemi csapásnak minősíthető oszmán agresszió. Ha valakire rászakad a lavina, aligha érdemes firtatni, egészséges volt-e az áldozat, vagy betegeskedő, edzett volt-e, vagy csenevész, igyekezett-e két kézzel feltartóztatni a görgeteget, vagy gyáván meglapult. Lényegében az is mindegy, mivel foglalkozott az utolsó percekben. Ez az oka annak, hogy történetírásunk nem szívesen foglalkozik a Jagellók korával.” (A Jagelló-kor. Bp. 1981, Gondolat. 233. o.)

23. Az újkori rabszolga-kereskedelem az európaiak bűne

Afrikából először elefántcsontot, vasat és aranyat vittek ki a kereskedők, majd az aranykészletek csökkenésével a XVII. század közepétől a rabszolgák váltak a legjövedelmezőbb „árucikké”. Az elhurcoltak számáról különböző becslések születtek. Afrikai történészek szerint, akik (érthető módon) hajlamosak a legmagasabb számokat elfogadni, 1500 és 1890 között 15 millió embert szállítottak át a rabszolgahajók az Atlanti-óceánon, 4 milliót hurcoltak el észak felé, a Szaharán át, és 3 milliót kelet felé, az Indiai-óceánon és a Vörös-tengeren keresztül. Szerintük tehát az újkorban összesen mintegy 22 millió áldozata volt a rabszolga-kereskedelemnek. Más kutatók ezeket a becsléseket túlzottnak tekintik. Szerintük a XV. századtól a XIX. századig Fekete-Afrikából körülbelül 10-11 millió afrikait adtak el rabszolgának az Atlanti-óceánon túlra. Ezek 38%-a portugál gyarmatokra (vagyis főleg Brazíliába), 22%-uk az angol gyarmatokra (vagyis főleg a mai Egyesült Államokba),

16–16%-uk a spanyol és francia gyarmatokra, 5%-uk a holland gyarmatokra, 2%-uk pedig Európába és az Atlanti-óceán szigeteire került. Ha mindehhez hozzáadjuk a Szaharán keresztül északra hurcoltak számát (mintegy kétmillió), valamint az indiai-óceáni és vörös-tengeri rabszolga-kereskedelem áldozatait (több mint egymillió), akkor a végösszeg valamivel meghaladja a 14 milliót. A legtöbb szakértő ezt az adatot fogadja el.

A történészek véleménye a rabszolga-kereskedelem következményeivel kapcsolatban is megoszlik. Az afrikaiak (érthető elfogultsággal) hajlamosak túlhangsúlyozni az emberkereskedelem jelentőségét, s olykor megfeledkeznek róla, hogy a rabszolgaságot szinte valamennyi nép történetében megtalálhatjuk. Azt állítják, hogy az európai rabszolga-kereskedők megállították a népesség növekedését Afrikában, megakadályozták a gazdaság fejlődését, behozott árucikkeikkel visszavetették a helyi ipart, s függőségre kárhoztatták a kontinens társadalmait. Ez valószínűleg túlzás: a XIX. század előtt az afrikai társadalmak még a saját útjukat járták, s nem őrlődtek fel olyan gyorsan, mint Amerika ősi társadalmai.

Egyes történészek szerint a rabszolgák munkája tette lehetővé az atlanti kereskedelem és az ipari forradalom kibontakozását, tehát ugyanaz a folyamat, amely az európai és amerikai kapitalizmus győzelméhez vezetett, Afrikában megszilárdította a prekapitalista termelési formákat. Az európai és amerikai kapitalizmus kibontakozását azonban számos tényező *együttes* hatásának tulajdoníthatjuk, melyek közül az afrikai rabszolga-kereskedelem (bár nem lebecsülendő) távolról sem tekinthető a legfontosabbnak. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy az áldozatok számára kétségtelenül rendkívüli szenvedést (s egy részük számára azonnali pusztulást) jelentő rabszolga-kereskedelem egyszerre (ha nem is egyenlő mértékben) gazdagította meg a kereskedésben részt vevő Európát, tengeren túli gyarmatait, valamint az arab államokat és az afrikai királyságokat is, amelyek áruba bocsátották ellenfeleiket vagy alattvalóikat. A rabszolga-kereskedelmet tehát aligha tekinthetjük kizárólag az európaiak bűnének. (Már csak azért sem, mert a rabszolgaság

az európaiak megérkezése előtt már ismert volt az afrikai királyságokban.) Kezdetben ugyan az európaiak maguk vadásztak a rabszolgákra, a XVIII. századra azonban ezeket már a helyi uralkodóktól szerezték be. Az emberkereskedelem a XVIII. század második felében érte el csúcspontját, amikor évente mintegy 87 000 főt szállítottak el. A fekete-afrikai demográfiai növekedés azonban minden jel szerint pótolta a népességvesztést, a lakosság seholy sem indult fogyásnak. Ez valószínűleg az atlanti kereskedelem mellékhatásának köszönhető: Afrikában ugyanis elterjedt a könnyen termelhető és nagy tápértékű kukorica, manióka, ananász, földimogyoró és édesburgonya (batáta).

Ha az európaiak felelősségét nem is vitathatjuk a rabszolga-kereskedelem kialakításában, arról sem feledkezhetünk meg, hogy a XVIII. század végétől már vezető szerepet vállaltak az ellene folytatott küzdelemben. A XIX. század folyamán a brit haditengerészet az emberkereskedelem több központját is megsemmisítette az afrikai partvidéken.

24. Nostradamus megjósolta a történelem nagy fordulatait

Nostradamus igazi reneszánsz szellem volt, művelt humanista és sokoldalú tudós: orvos, botanikus, csillagász, műfordító és költő egy személyben. Méltó kortársa Michelangelónak, Rabelais-nek, Luthernek, Morusnak, Erasmusnak és Kálvinnak. Az ő próféciai is a XVI. század, az új vallási eszmék, a kitáguló világ, a megsokasodott háborúk századának nyugtalanságát tükrözik, akárcsak Michelangelo freskói, Rabelais és Erasmus satírái vagy Morus utópiája.

Eredeti neve Michel de Nostredame volt, a Nostradamus név ennek latin változata. 1503. december 14-én született Dél-Franciaországban, Saint-Rémy városban, módos kereskedők és orvosok leszármazottjaként. Zsidó eredetű családja ekkor már több mint 50 éve áttért a katolikus hitre, s ő is élete végéig hű maradt a római katolikus egyházhoz. Dédapja,

Jean de Rémy tanította meg őt a latin nyelv, a grammatika és a csillagászat alapjaira.

1521-ben a montpellier-i egyetemen megkezdte orvosi tanulmányait, s három év múlva, a bakkalaureátusi fokozat megszerzése után hosszú vándorútra kelt a mágus és boszorkánymester hírében álló Mainzi Ulrik társaságában. E német orvossal Nyugat-Franciaországot bejárva gyógynövényeket gyűjtött, alkimistákkal, orvosokkal és asztrológusokkal ismerkedett meg, Bordeaux-ban pedig pestisbetegeket is gyógyított. 1529-ben visszatért az egyetemre. Három év múlva letette a doktori cím elnyeréséhez szükséges vizsgákat, s megkapta a díszes sapkát, az aranyozott övet és a doktori pecsétet.

Ezután a kor legnagyobb botanikusa, az Agenban élő Jules César Scaglier társaságában töltött el néhány évet gyógyszereket készítve, klasszikusokat olvasgatva és kertészkedve. 1534-ben állítólag a pestisjárvánnyal is olyan sikeresen szálltak szembe, hogy a hálás polgárok vállalkra emelték, s úgy vitték végig a városon a két orvost. Valószínűleg csak egy influenzajárványra kerülhetett sor, hiszen a pestissel aligha birkózhattak volna meg. Az 1538-ban kitört, immár valódi pestis ugyanis végzett Nostradamus első feleségével és két gyermekével. A reformáció és a vallási viszálykodás terjedésével pedig a humanisták egyre gyanúsabbnak tűntek a vakbuzgó katolikusok szemében. Nostradamust valaki feljelentette a toulouse-i inkvizíció előtt szentségtörő megjegyzések miatt, mire ő 1539-ben szedte a sátorfáját, s öszvérháton nekiindult a nagyvilágnak.

Az immár hosszú szakállt viselő, napégette arcú orvos hat éven keresztül vándorolt Spanyolországban, Itáliában és Franciaországban. Gyógyszereket, szépítőszereket készített, az újszülöttek jövőjét pedig horoszkóp segítségével jósolta meg. Az asztrológiát ekkoriban az orvostudomány nélkülözhetetlen részének tekintették, mert úgy vélekedtek, hogy a világmindenségben misztikus kapcsolat fűzi egymáshoz a csillagokat, az élő és élettelen természetet, valamint az emberi testet. A növények gyógyító hatást gyakorolhatnak az emberre, logikusnak tűnik hát, hogy a csillagok helyzete is szoros kapcsolatban áll az egészséggel. Így aztán a test gyó-

gyítása során nemcsak a gyógyfüvek hatását vették figyelembe, hanem azt is megvizsgálták, melyik csillagkép gyakorol rá kedvezőtlen hatást. Nostradamus ragaszkodott ehhez az ókori eredetű elképzeléshez, és nem hallgatott kortársára, Vesaliusra, a modern orvostudomány megalapítójára, aki az égbolt helyett az emberi test anatómiájának tanulmányozására ösztökélte kollégáit.

1545-től Nostradamus két éven át harcolt Marseilles-ben a pestissel. A várost járva pestismaszkot viselt, melynek madárcaörszerű részében gyógyszerek csökkentették a bűzt, hat, olajjal átítatott inget hordott, hogy bőrén át se fertőződhessen meg, és fejtől lábíg beburkolta magát. Ijesztő látványt nyújthatott, segítőkészségét viszont olyannyira nagyra becsülték kortársai, hogy meghívták Aix-en-Provence-ba és Lyonba, amikor a pestis itt is megjelent. Gyógyszerei aligha lehettek hatásosak, de köztudott, hogy aki nagyon hisz egy gyógyszer hatékonyságában, meggyógyulhat tőle, aki pedig meghal, az nem panaszkodik.

1547-ben végleg letelepedett Salon-de-Provence-ban. Elvette egy kereskedő gazdag özvegyét, kétemeletes házban élt, az emeleten asztrológiai megfigyelőállomást létesített, a pincében laboratóriumot, és gyógyszereket árult. Forgalmazott kozmetikumokat is: illatszereket, fogkrémet, haj- és szakállfestéket, szappant és arckrémeket. Legtöbb készítménye megelőző jellegű volt, a test tisztaságát szolgálta. Orvosi tevékenysége mellett pedig lefordított egy III-IV. századból származó, bűvös tanításokat ismertető könyvet *Orus Apollo fils de Osiris...* (Apollón Hórusz, Ozirisz fia...) címmel. Olyan híres lett, hogy még Tirolból is kapott felkérést horoszkóp készítésére. 1550-től 15 éven keresztül adta ki almanachjait, amelyek naptárt és jóslásokat tartalmaztak a következő évre. Ezekből csak részletek maradtak fenn, és a tárgyilagos olvasó kénytelen belátni, hogy egyetlen jóslata sem valósult meg. 1550-re például azt jósolta, hogy „Az égitestek nagy vérontást jeleznek Európa két szélén, nyugaton és keleten, középen pedig a félelem fog uralkodni.” A vallásháborúk és a törökkel vívott háborúk korában ez könnyen elképzelhető volt, ebben az évben azonban se Angliában, se Magyarországon nem került sor nagyobb harcokra.

Csak időskorában látott hozzá a mindmáig idézett *Centuriák* megírásához. A száz négysoros versikéből álló ciklust nevezte centuriának (vagyis századnak), amelyekből élete végéig csaknem ezret készített el. Ezeket szándékosan homályos stílusban fogalmazta meg, hogy csak a tudósok és beavatottak érthessék meg a rejtett bölcsességet, a későbbi kiadások sajtóhibái pedig tovább fokozták a homályt. Nincs ebben semmi különös, kortársai közül igen sokan írtak próféciákat, és Luthernek is voltak látomásai (amint az köztudott, tintatartóját vágta az őt megkísértő ördöghöz). 343 verset tartalmazó első centuriáit 1555-ben adta ki királyi engedéllyel Lyonban, a következő évben a kötetet már újra is nyomták Avignonban, 1558-ban pedig az új kiadás már 300 új centuriát tartalmazott.

Nagy sikere miatt féltékeny kortársai azonnal megtámadták, főleg a protestánsok. Kálvin *Monstre d'abus*nek (Hamisság Szörnyetegének) nevezte, Guillaume Farel *Monstradamus*nak (Szörnydamusnak), s mindketten azt hangoztatták, hogy az asztrológia ellentétes a keresztény hittel és vallással. A főnemesség és az udvar azonban támogatta őt, Medici Katalin anyakirályné hívására 1556-ban Párizsba és Blois-ba utazott, ahol bíborosok és a királyság főtisztviselői gondoskodtak kényelméről. Medici Katalinnal közölte, hogy mind a hét, életben maradt gyermekére királyi jövő vár, és ezért gazdag jutalomban részesült. Jóslata nem vált be. Igaz, hogy Ferenc, Károly és Henrik egymást váltották Franciaország trónján, Erzsébet spanyol királyné, Margit pedig navarrai, majd francia királyné lett, Claude-ot viszont csak Lotaringia hercege vette feleségül, Hercule François pedig semmilyen uralkodói rangot sem kapott.

1559-ben Medici Katalin férje, II. Henrik király egy lovagi tornán halálos balesetet szenvedett: ellenfele lándzsájának szilánkjá a szemébe fúródott. Az utókor ezt az eseményt tekinti Nostradamus első „bevált” jóslatának, mert I. centuriája 35 versében a következőt írta:

*Le lyon jeune le vieux surmontera
En champ bellique par singulier duelle
Dans cage d'or les yeux lui crevera
Deux classes une puis mourir mort cruelle.*

(„Ifjú oroszlán legyőzi az öreget harcmezőn, különös viadalban. Aranyketrecben szúrja ki szemét, két flotta közül az egyik kegyetlen halált hal.”)

A kortársak azonban egyáltalán nem érezték úgy, hogy Nostradamus bármit is megjósolt volna: soha senki nem nevezte oroszlánnak a francia királyt, aki egyáltalán nem volt öreg, és a „két flotta” is értelmezhetetlennek tűnt. Valószínűleg az angol királyról, VIII. Henrikről lehet itt szó, ő az ifjú „brit oroszlán”, aki az öreg Morus Tamást a Tower „aranyketrecébe” zárva fosztotta meg a szabad világ látásától. A két flotta pedig a két egyház, a katolikus és az anglikán küzdelmét jelzi, az egyházakat ugyanis gyakran nevezték képletesen hajónak, flottának. Éves almanachjában pedig a jóslatok között Nostradamus szót sem ejtett a francia király haláláról.

Itt jutottunk el a kérdés lényegéhez. Nostradamus az almanachokban jóslt, a centuriákban azonban nem: ezekben a bekövetkezett eseményeket értelmezte a bölcs, a látnok, a moralista nézőpontjából. A próféta nem a jövőt jósolja meg, hanem a jelent értelmezi. Nostradamus úgy tett, mint az Ótestamentum prófétái, akik az isteni üzenetet olvasták ki a már megtörtént (!) eseményekből. „A centuriák tehát egy olyan múlt krónikáját jelentik, amelyet Nostradamus az események igaz tanújaként megismert” – írta Louis Schlosser francia történész (*La Vie de Nostradamus*. Paris, 1985, Pierre Belfond. 227. o.). A napjainkban olyannyira rejtélyesnek tűnő utalások a korabeli eseményekre, a reformáció harcaira, valamint a Habsburg és Valois uralkodók háborúira vonatkoznak. Lássunk néhány négysorosot!

*Du lac Leman les sermons facheront,
Des cours seront reduicts par des semaines,
Puis mois, puis ans, puis tous défailliront,
Les Magistrats damneront leurs loix vaines.*

(„A Léman-tónál a prédikációk bosszúságot okoznak majd, a napok hetekké, hónapokká, évekké válnak, mire megjön az esze mindenkinek, s az előljárók átkozni fogják hiú törvényeiket.”)

A harmadik sor végén lévő igét úgy szokták értelmezni, hogy „minden összeomlik”, az egész verset pedig a Népszövetségre vonatkoztatják, valahogy így: „A Genfi-tónál addig tart a fecsegés, amíg ki nem tör a második világháború.” Valószínűbb, hogy a hithű katolikus Nostradamus Kálvinnak és más svájci követőinek prédikációit ostorozza, s azt reméli, a svájciaknak megjön az eszük, és visszatérnek a katolikus hitre. Lássunk egy másik példát:

*De la cité marine et tributaire
La teste raze prendra la satrapie
Chasser sordide qui puis sera contraire
Par quatorze ans tiendra la tyrannie.*

(„A függő viszonyba került tengeri városban a borotvált fejű ragadja magához a satrapa rangját. Elűzi a tisztátalanokat, akik ellenfelei lesznek, s tizennégy évig tart zsarnoksága.”)

E verset úgy szokták értelmezni, hogy a francia függésbe kerülő korzikai városból, Ajaccióból érkező kopasz Napóleon elűzi a korrumpt kormányzatot, s tizennégy éven át uralkodik Franciaország felett. (Sajnos 1799 és 1814 között tizenöt év telt el, Napóleon pedig csak idősebb korban kopaszodott meg, mint oly sokan mások...) Valószínűbb, hogy az észak-afrikai kalózvezérről, a valóban nyírott fejű Barbarossáról, más nevén Haireddínről van itt szó. A tengerparti város pedig vagy Tunisz, amelyet 1534-ben elfoglalt, vagy Toulon, ahol flottája eltölthette 1543–44 telét, I. Ferenc francia király szövetségeseként, az V. Károly császár elleni háborúban.

De ki ismeri már a mi korunkban ezeket az eseményeket? Ki ismeri pontosan a francia nyelvnek azt a régi változatát, amelyen Nostradamus írt? Ki ismeri fel az első kiadások sajtóhibáit? A mai „Nostradamus-szakértők” elég szabadon bánnak a szöveggel, gyakran nem is francia, hanem más nyelvből fordítják le a verseket, s el is hagynak egy-egy sort, ha az nem egyeztethető össze az általuk megtalálni kívánt jelentéssel. Így aztán lehetővé váltak a legkülönbözőbb értelmezések, és némi fantáziával bárki

eljátszadozhat a szövegekkel. Az utóbb idézett négysorost például úgy is értelmezhetjük, hogy Magyarországra vonatkozik: a tengerész (Horthy) uralma alá került város (Budapest) hamarosan függésbe kerül (a Szovjetuniótól), a kopasz (Rákosi) lesz a satrapa (Sztáliné), és elűzi ellenfeleit. Az utolsó sorban emlegetett „zsarnokság” pedig nyilván Illyés Gyula közismert versére utal: „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van...”

Természetesen minden efféle értelmezés csak játék, és semmi köze Nostradamushoz, aki az ótestamentumi prófétákhoz hasonlóan arra figyelmezteti kortársait, hogy ha továbbra is az erkölcstelenség, az ostobaság, a hiúság és a hatalomvágy határozza meg életüket, akkor újabb háborúk robbannak ki, újabb öldöklésre és szenvedésre kerül sor. Aki hozzá hasonlóan pusztulást, halált és szerencsétlenségeket jósol, az sajnos számíthat rá, hogy még jó ideig látnoknak fogják tekinteni.

Az utókor számtalan legendát terjesztett róla: állítólag megjósolta egy itáliai papról, hogy pápa lesz belőle, előre megmondta, milyen lesz a termés, Medici Katalinnak megidézte egy 45 napos (!) szertartás keretében Azrael angyalt stb. stb. Mindebből csak annyi igaz, hogy az asztrológiát kedvelő anyakirályné 1564-ben fiával, IX. Károly királlyal együtt országjárása során meglátogatta Nostradamust, akit a király orvosává és tanácsosává nevezett ki. E címeknek és a vele járó jutalmaknak köszönhetően az öreg orvos végrendeletében több ezer aranyat oszthatott szét családtagjai között. 1566-ban halt meg, a Szent Ferenc-kolostor templomában temették el. Felesége által elkészíttetett sírfelirata már olyan színben tünteti fel őt, amilyenben az utókor szeretné látni: „Itt nyugszanak az igen jeles Michel Nostradamus csontjai, az egyetlené, aki valamennyi halandó közül méltónak bizonyult arra, hogy csaknem isteni tolla segítségével, a csillagok járása szerint megírhatta az egész világ eljövendő eseményeinek történetét. 62 évet, 6 hónapot és 17 napot élt. Salonban halt meg, az 1566-ik évben. Ne zavarja meg az utókor nyugalma! Házasfele, a saloni Anne Ponsard igaz üdvösséget kíván házastársának.”

25. A reformáció társadalmi küzdelem volt vallási köntösben

Ezt a címben megfogalmazott marxista tételt néhány Engels-idézet felhasználásával a következő módon foglalták össze a rendszerváltás előtti, reprezentatív történelmi szintézisben: a reformáció „*olyan fejlettebb gazdasági talajról és szociális struktúrából sarjadt..., amelyet nemcsak a feudális társadalom alapvető osztályai közötti ellentétek kieleződése, hanem a különböző polgári erők és feudális osztályok közti bonyolult ellentmondások, sőt, a tőkés kizsákmányolásból eredő osztályharc első kitörései is jellemeztek. S mindezek a társadalmi feszültségek a radikális egyházi reform követelésében, a római egyházzal való szakításban csomósodtak össze. Így vált a reformáció és a parasztháború nemcsak a középkori osztályharcok és eretnekmozgalmak utódává és folytatójává, hanem a polgárság feudalizmusellenes »hadműveleteinek« nyitányává, »a burzsoázia első számú forradalmává.«*” (Magyarország története. 1526–1686. Bp. 1985, Akadémiai Kiadó. 50–51. o.)

Ma már a legtöbb történész nem társadalmi konfliktusnak, hanem a vallási megújulás mozgalmának tekinti a reformációt. A XVI. században az európai társadalmat, amelyet idáig a pápa szimbolikus vezető szerepe és a közös latin nyelvű kultúra egyesített, mély vallási nézeteltérések osztották meg. Ami eddig oly természetesnek tűnt, a mise szertartása és a pápa fennhatósága, az mostantól fogva sokak szemében visszataszítónak vált. Hosszas viták és fegyveres küzdelmek után különböző keresztény egyházak jöttek létre. A reformáció eredetének megértéséhez meg kell ismerkednünk azzal, aminek véget vetett: a középkori keresztény vallási élet sajátosságaival.

Ahogy André Vauchez, a francia akadémia tagja megfogalmazta egy interjúban: a középkori kereszténység nem dogma vagy hiedelem kérdése volt, hanem hovatartozásé. (*L'Histoire*, 2006. január, 50. o.) A dogmákhoz, szent szövegekhez csak a klerikusok, az egyházi rend tagjai juthattak hozzá, akik tudtak latinul – az emberek többsége egyszerűen meg lett keresztelve, s ettől kezdve az egyházhoz tartozott. Az előbbieket

hite nyíltan kifejezhető volt, tudták, hogy mit és miért hisznek – az utóbbiaké magától értetődő, ők abban hittek, amiről megmondták nekik, hogy hinniük kell benne. Minden az egyház közvetítésével történt, a jó kereszténynek csak engedelmeskednie kellett, felesleges volt végiggondolnia a hit problémáit. A többség számára a vallás nem hit és dogma kérdése volt, hanem bizonyos gyakorlati eljárásoké, rítusoké, gesztusoké. A jó keresztény megtett bizonyos mozdulatokat (keresztet vetett, letérdelt stb.), elmondott bizonyos szövegeket (imádkozott), felkeresett bizonyos helyeket (zarándokolt), az év bizonyos napjain elment a misére, s ez tökéletesen elegendő volt ahhoz, hogy reménykedhessen üdvözülésében. A gazdagabbak azt is megtehették, hogy mindezt másokkal hajtatták végre: kolostorokat alapíthattak, ahol a szerzetesek imádkoztak értük és családjukért. Még a zarándoklatot is ki lehetett váltani pénzen, egy-egy búcsúcédula megvásárlásával.

Talán éppen a keresztény egyház sikerei miatt vált egyre több hívő szemében elégtelenné az efféle vallásgyakorlat, amely a külsőségekre helyezte a hangsúlyt. A IV. lateráni zsinat (1215) kötelezővé tette, hogy a hívők legalább évente egyszer gyónjanak és áldozzanak. Idáig a laikusok csak ritkán áldoztak, mert ha ezt bűnös állapotban, tisztátalanul teszik, örök kárhozart várt rájuk. Mostantól áldozniuk kellett, ehhez viszont szükséges volt a gyónás és a feloldozás, ami arra kényszerítette a keresztényeket, hogy többet foglalkozzanak morális és vallási életükkel. A XIII. századtól a papság kultúrájának a színvonala is emelkedni kezdett, s az új szerzetesrendek is mindent elkövettek a hívők vallási érzelmeinek elmélyítéséért. A vallás interiorizálódni kezdett, a külsődleges gesztusok helyett egyre fontosabbá vált a tanítás helyes értelmezése, a hit titkaiban való elmélyedés, az őszinte érzelmek és hit. A hívők egyre többet szerettek volna megtudni megváltójukról, Jézus Krisztusról, és annak édesanyjáról, Máriáról. A XIV. század végén megjelent a *devotio moderna* (modern áhítat) elnevezésű, laikus vallási mozgalom, amely már a mindennapi élet megszentelésére helyezte a hangsúlyt. A keresztények immár felháborodtak azon, hogy az isteni kegyelmet meg lehet vásárolni, hogy kölcsönös szolgáltatások nyújtásával degradálják azt, és a hívők tömegei nem ismerkedhetnek meg anyanyel-

vükön a Szentírással. A reformáció nem volt más, mint egy újabb lépés a vallás interiorizálódásának, belsővé válásának útján. Mégpedig egy olyan Európában, amely a XV. század végétől rohamosan átalakult.

Bármilyen gyakran is emlegették a reformáció előtti katolikus egyház visszaéléseit, az igazság az, hogy a XV. században az alsó papság sokkal eredményesebb és színvonalasabb lelkipásztori munkát végzett, mint a korábbi századokban. A papság kritikáját először magán az egyházon belül fogalmazták meg azok az egyházi személyiségek, akik maguk is szükségesnek tartottak bizonyos reformokat. Nem a katolikus egyház vált tehát romlottá, korrupttá, hanem inkább azt mondhatjuk, hogy nem tudta olyan ütemben megreformálni önmagát, hogy igazodhasson az európai változásokhoz. Mert ezek a változások ugyancsak felgyorsultak.

A XV. század végén és a XVI. elején erős dinasztikus államok szilárdultak meg egy-egy fejedelem körül. Az európaiak már nemcsak a helyi hatalmasságokhoz és a távoli pápához való kötődéssel határozták meg magukat, hanem a megerősödő világi uralkodók alattvalóiként. Egyre több királyságban vetették fel, hogy ha az egyházra szükség is van, az már nehezen igazolható, hogy az egyházi jövedelem egy részét Rómába kell küldeni különböző ürüggyel. A fejedelmek és a városi tanácsok egyre gyakrabban emlegették, hogy a saját határaikon belül egyenrangúak a pápával, mert ők gyakorolják a legfelsőbb hatalmat. A világi hatalom fokozatosan erősödött, s gyakran megnyirbálta az egyház hatalmát.

Felerősödött az iszlámtól való rettegetés: Kelet-Európába mélyen benyomult az Oszmán Birodalom, a dél-európai partvidékekről pedig egyes becslések szerint az észak-afrikai kalózkodók 1530 és 1640 között egymillió keresztényt hurcoltak el. Itáliában megindultak a Valois-k és a Habsburgok háborúi, s a pápa hamarosan arra kényszerült, hogy spirituális feladatait elhanyagolva a francia, a spanyol király vagy a német-római császár szövetségét keresse. Ráadásul olyan személyiségek is akadtak a pápák között, mint VI. Sándor (1492–1503), aki a legtöbb figyelmet fattyúgyermekre fordította. Amikor pedig a születések és halálozások véletlenjei következtében az egyik Habsburg megörökölte fél Európát, végképp felborult a hatalmi egyensúly, s egyre sokasodtak a háborúk.

I. Ferenc francia király és V. Károly császár között nem kevesebb, mint négy háborúra került sor (1521–26, 1528–29, 1536–38, 1542–44), amelyeket fiaik vívtak tovább. A gyakori hadáratok és az infláció növekedése alaposan megnehezítette az alsóbb rétegek életét.

Ebben az időszakban két (Kínában már régóta ismert) találmány forradalmasította a kulturális életet, s rendkívül felgyorsította az eszmék és információk cseréjét. Az egyik a rongyokból való papírkészítés volt, e téren Európa már a XIV. század végén megelőzte az iszlám világot. A másik a könyvnyomtatás, és aligha csodálkozhatunk azon, hogy az első kinyomtatott könyv a legtöbb országban a Biblia volt, vagy annak részletei. Egyes történészek szerint nem is a reformáció idézte elő a Bibliák megsokasodását, hanem a Bibliák növekvő száma a reformációt. Annyi bizonyos, hogy a reformáció kiváló üzleti alkalom volt a nyomdászok számára. A könyvnyomtatás előtt a tudós fő feladata a szövegek másolása volt, nem az elemzésük. A kézírás alapuló kultúra fő feladata a tudás megőrzése – a nyomtatott sokszorosításon alapuló kultúra viszont képessé válhat a tudás terjesztésére.

Ráadásul azok a személyek is megsokasodtak a XV. század végére, akik feladatuknak tekintették a kultúra terjesztését: a humanisták. A közhiedelemmel ellentétben nem valamiféle új ismeretek megszerzésére törekedtek, hanem a hagyományos tudás alaposabb elsajátítására. Diarmad MacCulloch oxfordi professzor szavaival: „*Durva, de használható definícióval élve a humanizmus annak a felismerése, hogy volt élet a középkor előtt is. A humanistát pedig szövegek kiadójának is nevezhetjük.*” (*The Reformation*. New York, London, 2003, Penguin. 78. o.) Egyre több világi vagy egyházi értelmiségi tanulmányozta alaposan a latin, görög vagy héber szövegeket, s egyre szívesebben osztották meg egymással tudományos eredményeiket. A városok fejlődésének köszönhetően pedig egyre többen rendelkeztek annyi szabad idővel és műveltséggel, hogy foglalkozhassanak az új eszméket terjesztő irományokkal.

Ebben a felfordult, bizonytalanra váló világban a laikusok számára a vallás már inkább hit, mint rítusok kérdése volt, egyre többen törekedtek közvetlenebb, személyesebb kapcsolatra Istennel és a Szentírással, akár

az egyház közvetítése nélkül is. Új megerősítést, új bizonyítékokat kívántak arról, hogy számíthatnak az isteni gondviselésre. Amikor pedig Róma elutasította ezeket a törekvéseket, a hívők felkészültek arra, hogy új tanítások elfogadásával biztosítsák maguknak üdvözülésüket. Széles körökben terjedt el az a meggyőződés, hogy a keresztény vallás nem lehet a kölcsönös szolgáltatások vallása, amelyben bizonyos gesztusok és tettek fejében a hívőnek megadatik az üdvözülés. Ahogy Leszek Kołakowski oly szellemesen megfogalmazta egy könyve címében: Isten nem adósunk semmivel. Luther egy egész korszak bizonytalanságát és a kárhozattól való rettegését fejezte ki, amikor megfogalmazta, hogy az ember semmit sem tehet saját üdvözülése érdekében. Az egyház sem közvetíthet Isten és a hívő között, hiszen Luther szerint az mindössze egy gyülekezet, amelyben meghallgatják Jézus Krisztus evangéliumát, s testvériesen magukhoz veszik az úrvacsorát. Ebből következik a hit általi megigazulás tanítása, amely közös valamennyi protestánsnál.

26. VIII. Henrik valamennyi feleségét lenyakasztatta

Ez a legenda még Mark Twain *Huckleberry Finn* című regényében is olvasható: „*Hej, láttad volna az öreg Nyolcadik Henriket, mikor virága teljében volt. Az volt csak a mákvirág! Mindennap másik feleséget vett magának, másnap reggel pedig lenyisszantotta a fejét. És ezt olyan unottan csinálta, mintha kávéért kért volna.*” (Bp. 1964, Móra Ferenc Könyvkiadó. 152. o. Koroknay István fordítása.) Az 1960-as évek végén Koncz Zsuzsának is volt egy slágere *VIII. Henrik felesége voltam* címmel, amelyben így énekelt: „*Henrik, jaj, rendes fiú volt, arról nem tehet, / Csudamód szerette ő a fejetlenséget. / Épp ezért, hogyha megunta egyik b. nejét, / Azonmód levágatta csinos kis fejét...*”

A legenda azonban túloz: VIII. Henrik (1491–1547), Anglia és Írország királya (1509-től) egyáltalán nem vágatta le valamennyi felesége fejét, „csak” minden harmadikét, ami az ő esetében két nyakazást jelent.

A nagyravágyó uralkodó fejében megfordult mind a francia, mind a német-római császári trón megszerzésének a gondolata, majd megpróbált egyenrangú társként közvetíteni I. Ferenc francia király és V. Károly császár konfliktusaiban. De igen gyorsan kiderült, hogy királyságának erőforrásai ehhez nem elegendőek, s eredménytelen külpolitikai vállalkozásaival a csőd szélére juttatta államát. Európa ügyeibe tehát nem avatkozhatott be kénye-kedve szerint, saját királyságában viszont nem tűrte, hogy bárki is korlátozza őt.

Hosszú éveken át viszonylag boldogan élt vonzó és népszerű feleségével, a jótékony és vallásos Aragóniai Katalinnal (1485–1536), Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella lányával. Ekkoriban Thomas Wolsey yorki érsek és bíboros irányította kormányzatát. 1526-ban azonban Henrik szerelmes lett Anne Boleynbe (1501?–1536), egy diplomata művelt, éles nyelvű, erős egyéniségű lányába. Ráadásul meggyőzte magát, hogy dinasztiája uralmának biztosításához feltétlenül fiúörökösre van szüksége, s ezt csak egy új feleség szülheti meg számára. (Aragóniai Katalintól született hat gyermeke közül ugyanis csak Mária maradt életben.) Anne Boleyn mögé felsorakoztak Wolsey bíboros ellenfelei, élükön a Howard-klánnal. Wolsey megpróbálta érvényteleníttetni a király első házasságát, VII. Kelemen pápa azonban erre nem adott engedélyt, a válásos Katalin pedig nem egyezett bele a válásba. A király viszont fokozatosan meggyőzte önmagát arról, hogy átok sújtja, mert bátyja özvegyét vette feleségül, s ezért nincs fiú utóda.

1529-re VIII. Henrik belátta, hogy a problémát csak radikális intézkedésekkel oldhatja meg. Elbocsátotta Wolseyt, ezután 1540-ig Thomas Cromwell első miniszterrel és Thomas Cranmer canterburyi érsekkel kormányzott. Összehívta az angol parlamentet, 1530-ban megtagadta a pápa fennhatóságát, s három év múlva egy speciális egyházi törvényszék kimondta a válását. Aragóniai Katalint a király száműzte az udvartól. Első felesége élete végéig mentegette egykori férjét: azt állította róla, hogy nem is volt olyan rossz természetű, „csak ez az Anna tette ilyen gonosz-szá...” Szívbetegségben halt meg a Kimbolton-kastélyban.

VIII. Henrik pedig 1533-ban házasságot kötött állapotos szerelmével, akit innentől a magyar hagyományok szerint Boleyn Annának nevezhetünk. Simon Schama amerikai történész szerint „olyan sokat írtak már Boleyn Anna életének tragikus szappanoperájáról, hogy a »komoly történetírás« úgy véli, inkább súlyosabb és kevésbé személyes jellegű problémákkal kell foglalkoznia, mert csak ilyenek állhatnak a Rómával való szakítás nagy fontosságú fordulata mögött. De ha egyszer az ősi egyház távolról sem állott a tönk szélén, ha a protestantizmus még csak a gyermekkorát élte Angliában, s ha szerelmi megszállottsága előtt VIII. Henrik semmilyen érdeklődést sem tanúsított a reformáció iránt, akkor nemcsak ésszerűnek, hanem szükségszerűnek is tűnhet elismerni, hogy Boleyn Anna volt a rendkívüli irányváltásnak mind az ürügye, mind az oka.” (A History of Britain. I. köt. London, 2000, BBC Books. 244. o.)

A válasz következtében került sor az angol reformációra: a király szakított Rómával, a szupremácia törvényével az angol egyház fejének nyilvánította magát (1534), engedélyezte a Biblia angol nyelvű kiadását (1538), feloszlatta a szerzetesrendeket (1536–40), birtokaikat pedig kizárta. Magánélete azonban nem lett boldogabb: Anna féltékeny természetű volt, 1533-ban nem fiút szült neki, hanem a későbbi Erzsébet királynőt, 1536-ban pedig koraszüléssel egy halott fiút hozott a világra. Az új királyné ráadásul népszerűtlen volt, s amíg Katalin élt, a londoniak néha Henrik után kiáltották: „Vissza a feleségedhez!” A király hamarosan új szeretőt talált magának, Thomas Cromwell miniszter pedig szembe fordult a Boleyn-családdal. Kémkedni kezdett Anna után, majd elhitette a királlyal, hogy második felesége kigúnyolta és megcsalta, sőt, megpróbálta megmérgezni Máriát, Aragóniai Katalin lányát. A vádakból egyetlen szó sem volt igaz, a beismerő vallomásokot kínzással csikarták ki. 1536-ban Annát árulás, csábítás és vérfertőzés vádjával a lordok törvényszéke mégis halálra ítélte, és lenyakazták. Henrik királynak sikerült meggyőznie magát második felesége bűnösségéről – valószínűleg azért, mert új házasságra készült, s nem akart éveken át vesződni az első után egy második exfeleséggel is. Ahogy Antonia Fraser írja: „A régi asszonynak még holtában is volt annyi ereje, hogy kinyúljon peterborough-i sír-

Jából, és lehúzza magához a másikat, aki a helyére lépett.” (VIII. Henrik hat felesége. Bp. 1997, Európa. Mészáros Klára fordítása. 392. o.)

Cranmer érsek már a kivégzés napján engedélyt adott a királynak egy újabb házasságra, arra hivatkozva, hogy a második érvénytelen volt, hiszen Henrik valaha Boleyn Anna nővérének a szeretője volt. A kivégzés után tizenegy nappal Henrik elvette feleségül a szerény, erényes és józan Jane Seymourt (1509?–1537), aki a Howard-klán ellenfeleinek családjához tartozott. Henrik zokogott örömeiben, amikor harmadik felesége 1537-ben megszülte neki a régóta várt fiúörökösöt, a későbbi VI. Edwardot. Nyilván meg sem fordult a fejében, hogy az a négyéves kislány lesz az ő méltó utóda, aki féltestvérének keresztelőjén a keresztelőruhát tartotta. Úgy érezte, véget ért az átok, és felesége akár több fiút is szülhet még neki. Pár nap múlva azonban a fiatal királyné gyermekágyi lázat kapott, és meghalt.

A király természetesen újabb feleséget keresett magának. Egy festmény alapján megtetszett neki Dániai Krisztina, Milánó hercegének tizenhat éves özvegye, de ő állítólag azt üzenté Henriknek, hogy csak akkor fogadná el házassági ajánlatát, ha két feje lenne. Thomas Cromwell protestáns szövetségeseket keresve rábeszélte a királyt, hogy vegye el inkább Klevei Annát. Henrik megtekintette Holbein portréját, amelyet a német hercegnőről készített, majd beleegyezett a házasságba. Amikor azonban 1540 elején személyesen is megismerkedett leendő feleségével, csak felháborodással emlegette a festőt: „Nahát! Kiben bízhat meg ezután az ember?” Klevei Anna (1515–1557) ugyanis harmincöt éves, himlőhelyes, nagydarab és nagy orrú asszony volt, akit a király csak „flandriai kanca” néven emlegetett. A házasságot ugyan megkötötték, Henrik azonban semmi kedvet sem érzett az elhálásához, és fél év elteltével békésen elváltak. Anna két uradalmat kapott és évi 4000 font évjáradékot.

A sikertelen házasság Thomas Cromwell bukásához vezetett, még ebben az évben lefejezték. A király ezután a Howard Thomas, Norfolk hercege és Stephen Gardiner püspök által irányított, konzervatívabb csoportokra hallgatott. E körökből került ki ötödik felesége is: Catherine Howard (1521–1542), Norfolk hercegének rendkívül vonzó unokahúga.

A király még 1540 nyarán feleségül vette. Az új Katalin királyné azonban rendkívül ostobának bizonyult: Boleyn Annával ellentétben neki valóban voltak szeretői, mind házassága előtt, mind házassága után. Cranmer érsek, a Howardok ellenfele a király elé tárta felesége hűtlenségének bizonyítékait, mire az asszonyt 1542 elején szeretőivel (Thomas Culpeperrel és Francis Derehammal) és egy udvarhölgyével együtt kivégezték. Az egész udvar mélységesen sajnálta szegény Henrik királyt, akit ennyi szomorúság ért...

Az utolsó, hatodik feleség Catherine Parr (1512–1548) volt, egy királyi tisztviselő kétszeresen is megözvegyült leánya. A művelt, barátságos és okos asszony kezdetben úgy vélte, biztonságosabb lenne számára a szerető, mint a feleség szerepe, de aztán 1543-ban mégis hozzáment a királyhoz. Űgyesen bánt a férjével, kedves volt korábbi házasságaiból származó gyermekeivel, Henrik távolléte idején kiváló régensnek bizonyult, és Erasmus írásainak a lefordítását szorgalmazta. Ű újra a protestáns csoportokhoz vonzódott, s ezért a katolikusokkal rokonszenvező Howardok és Stephen Gardiner püspök 1546-ban megpróbálták meggyőzni Henriket arról, hogy felesége eretnek nézeteket vall. A királyné azonban remekül tudta kezelni a férjét, s meggyőzte, hogy ha ellent is mondott neki, ezt csak azért tette, hogy „tanulhasson a király bölcs kioktatásából...” Henrik el volt ragadtatva, s mire a kancellár megérkezett, hogy letartóztassa a királynét, a dühödt uralkodó olyannyira lehordta őt, hogy a végén a királynénak kellett megvédelmeznie ellenfeleit. Ezután már senki sem merte megtámadni VIII. Henrik utolsó – és legokosabb – feleségét. Catherine Parr túlélte a királyt, majd összeházasodott egy régi szerelmével.

Az pedig a történelem iróniájaként is értelmezhető, hogy a nagy nehezen megszerzett fiúörökös, VI. Edward ötéves kormányzás után meghalt, s Angliában a VIII. Henrik által mindenképpen elkerülni kívánt „nőuralom”, I. Erzsébet kormányzata szilárdította meg a belső békét és az angol reformáció eredményeit.

27. Medici Katalin veszedelmes méregkeverő volt

Ezt a legendát Jacques-Auguste de Thou (1553–1617) alapozta meg latinul írott, s Londonban franciául is kiadott *Histoire universelle* (Egyetemes történet, 1734) című, 16 kötetes művében. François Eudes de Mézéray (1610–1683) akadémikus már úgy mutatta be a Szent Bertalan-éji mérszárlást is, mint Katalin politikai tevékenységének csúcspontját. A XIX. század romantikus történészei is machiavellista szörnyetegként és méregkeverő boszorkányként mutatták be az anyakirálynét, aki ennek következtében több XX. századi szépirodalmi műben is így jelent meg – mint például Heinrich Mann *IV. Henrik* című regénysorozatában.

Pedig Medici Katalin (eredeti nevén: Caterina Maria Romula di Lorenzo de' Medici, 1519–1589) a XVI. század legnagyobb szabású politikusai közé tartozott. Huszonöt éven át próbált megbékíteni egy polgárháborúk által pusztított királyságot, mindig a fanatizmus ellen lépett fel, mindig békíteni próbált, s csak igen ritkán folyamodott az erőszakhoz.

Már csecsemőkorában elveszítette apját, anyját, s mivel ő volt Lorenzo il Magnifico, a leghíresebb és leghatalmasabb Medici dédunokája, közvetlen, törvényes leszármazottja, a nemzetközi politika játékszere lett. VII. Kelemen pápa, aki Firenzét a saját fattyúgyermeke számára kívánta biztosítani, úgy szabadult meg tőle, hogy hozzáadta I. Ferenc francia király második fiához. Ferenc abban reménykedett, hogy VII. Kelemen a házasság fejében elismeri majd jogait Itália egyes tartományaira. A ravasz pápa mindent megígért, ami nem volt az övé, Milánót, Urbínót, Parmát, és 1533-ban ünnepélyesen összeházasította a tizennégy éves kislányt az ugyanennyi idős Henrikkel, majd egy év múlva meghalt, és még a 100 000 aranyból álló hozományt sem fizette ki.

Ferenc király idősebb fiának halála után Henrik trónörökösi rangra emelkedett, s ekkor sokan úgy vélekedtek, hogy vissza kellene küldenie Itáliába ezt az előnytelen külsejű, hozomány nélküli hercegnőt, aki még örökösöket sem tudott szülni. Ű maga is felkínálta, hogy kolostorba

vonul. I. Ferenc király azonban megszerette az intelligens és művelt lányt, aki ügyesen vadászott, jól táncolt, tudott latinul, görögül, ismerte a fizikát, a földrajzot és a történelmet. Nem küldte el az udvartól, és a sors ugyancsak megjutalmazta nagylelkűségéért: ez a csúnyácska leány volt az, aki pár évtized múlva vezető szerepet játszott apósa életművének, az erős és hatalmas Francia Királyságnak a megőrzésében.

A gyermekáldás végül mégis megérkezett, Katalin tizenegy gyermeket szült férjének, II. Henriknek. Férje azonban nem őt szerette, hanem a kor leghíresebb szépasszonyát, Diane de Poitiers-t, őt ünnepezték a festők, szobrászok, színészek és költők, s még a kastélyok kárpitjain is D és H kezdőbetűk díszeltek. II. Henrik hadjáratai alatt ugyan Katalin vezette a régenstanácsot, férje uralkodása idején (1547–1559) mégis csak jelentéktelen szerep jutott a számára. 1559-ben azonban II. Henrik halálosan megsebesült egy lovagi tornán, s a boldogtalan királyné ott állt, mindörökre feketébe öltözve, hét, életben maradt gyermekével körülvéve egy olyan ország kormányzatának élén, amelyben éppen elszabadulni készültek a vallásháborúk indulatai. A trónra fia, II. Ferenc került, egy tizenöt éves, zárkózott, gyanakvó és beteges gyermek. A trón egyik oldalán ott álltak a katolikusok pártjának főurai, a másik oldalán pedig a harcias kálvinisták, akiket itt hugenottáknak neveztek.

Az anyakirályné, Medici Katalin ettől kezdve elképesztő energiával tevékenykedett a két párt kibékítéséért és a háborúskodás elkerüléséért. Összehívatta a legnépesebb királyi tanácsot és a Szent Mihály-rend lovagjait, hogy minél több hugenotta is legyen a tanácskozók között, s tudatta velük, hogy a politikai kérdéseket rendi gyűlésnek, a vallási konfliktust pedig nemzeti zsinatnak kell megvitatnia. L'Hospital kancellár e szavakkal közölte az anyakirálynő álláspontját: „*Tartózkodjunk ezen ördögi szavaktól, a pártok, frakciók és lázítók elnevezéseitől, a »lutheránus«, »hugenotta« és »pápista« nevektől! Ne változtassuk meg a régi elnevezést: valamennyien keresztények vagyunk!*”

Első fia, II. Ferenc halála (1560) után békésen átvette a régensnői hatalmat. 1561-ben egy rendi gyűléssel sikerült elfogadtatnia azt az új elvet, hogy a papság is vállaljon részt a közterhekből, majd Poissyban

tizenkét református lelkész, hat bíboros s több főpap részvételével „*kollokviumot*” rendezett, abban reménykedve, hogy sikerül kompromisszumra jutniuk. 1562 januárjában még lelkiismereti szabadságot is biztosított a hugenottáknak, a vallásháborúk kirobbanását azonban ezzel sem tudta megakadályozni. Nyolc polgárháborúra került sor (1562–63, 1567–68, 1568–70, 1572–73, 1574–76, 1576–1577, 1579–1580, 1585–98). Az anyakirályné pedig fáradhatatlanul dolgozott a megbékélés érdekében, s fiával, IX. Károly királlyal (uralk. 1560–1574) még egy hosszas országjáró körúton is részt vett a megbékélés reményében (1564–1566). Ekkoriban vált hírhedtté Medici Mária „repülő százada”: huszonnégy fiatal lányt tartott maga körül, akik mindenkit elkápráztattak szépségükkel. Az ellenséges legenda szerint afféle utazó bordélyt alkottak, s az anyakirályné utasításai szerint csábították el a főnemeseket. Mindez alapos túlzás: Katalin szigorú rendet tartott köztük, de a szerelmi kapcsolatokat természetesen nem tudta megakadályozni. Talán nem is nagyon akarta, mert nem bánta, ha a főurakat inkább a testi szenvedély köti le, mint a háborúskodás.

A harmadik vallásháború után Medici Katalin a házasságkötések eszközét is megpróbálta felhasználni a béke érdekében. Egyik lányát – azaz a király hűgát –, Valois Margitot 1572-ben hozzáadták a hugenotta Bourbon Henrikhez, Navarra királyához. A hugenották másik vezetőjének, Coligny admirálisnak azonban sikerült rábeszélnie a királyt, hogy az esküvő után siessenek a Spanyolország ellen harcoló németalföldi felkelők segítségére. Medici Katalin tudta, hogy a polgárháborúban meggyengült Franciaország nem szállhat szembe Európa legerősebb katonai nagyhatalmával. Úgy vélekedett, Coligny megölésével kell megelőzni Franciaország háborús vereségét, egy kisebb vérontással kell elejét venni egy nagyobbak. Ezért szövetségre lépett a katolikus párt vezetőivel, a Guise-családdal.

1572. augusztus 22-én, négy nappal Henrik és Margit házassága után, bekövetkezett az első előre nem látott fordulat: a merénylő golyója csak megsebesítette az admirálist. IX. Károly kényszerhelyzetbe került: vagy kivizsgáltatja a merényletet, s ezzel szembefordítja magával a katolikus

pártot, a párizsi közvéleményt, a pápát és Spanyolországot, vagy pedig nem, de akkor számíthat a fenyegetőző protestánsok bosszújára. Ezért úgy döntött, hogy a nagyobb zavargások elkerülése érdekében végezni kell Coligny legközelebbi híveivel is.

A testőrök és Guise herceg emberei augusztus 23–24-e éjjelén, a hírhedt Szent Bertalan-éjszakán megölték az admirálist és más protestáns nemeseket. Az udvar ezzel véget is vetett volna az erőszaknak, csakhogy bekövetkezett a második előre nem látott fordulat: a szélsőséges prédikátorok által felizgatott, nyomorgó párizsi nép (amelynek csak a passzív segéderő szerepét szánták!) bekapcsolódott az öldöklésbe. A királyi család rettegve zárkózott be a Louvre-ba, és hiába üzent a városi előljárásnak, hogy vessenek véget a gyilkosságoknak, senki sem hallgatott rá. Az események irányítása tehát egyszerűen kicsúszott a francia kormányzat kezéből, s egy korlátozottnak szánt akció fajult el korlátlan és értelmetlen öldökléssé. Az áldozatok számát érthető módon sokan eltúlozták: azok járnak legközelebb az igazsághoz, akik 2000 körülre becsülik a párizsi halottak számát, az egész királyságban pedig 5000 és 10 000 között lehetett a számuk.

Miután a tuberkulózis végzett IX. Károllyal, az anyakirályné kedvenc gyermeke ült a trónra, III. Henrik néven (uralk. 1574–1589). Medici Katalin továbbra is a kormányzat legfontosabb tanácsadója maradt, de szerepe fokozatosan csökkent. A hugenották minden haragjukat rázúdították Szent Bertalan éjszakája miatt, gyermekei pedig felnőttek, s egyre ritkábban kérték ki tanácsait. Még részt vett az ötödik és hatodik vallásháborút lezáró tárgyalásokban, s 1578–79-ben, hatvanéves korában, reumája ellenére képes volt egy 18 hónapon át tartó, békítő országjárásra. Legifjabb fia, Anjou hercege számára azonban már nem tudta megszerezni sem Angliai Erzsébet kezét, sem egy fejedelmi rangot Németalföldön. 1584-ben ezzel a fiával is végzett a tuberkulózis, a királyságot pedig egyre jobban pusztította a polgárháború. Amikor 1588 végén megtudta, hogy fia, III. Henrik kivégeztette a Guise-család vezetőit, így suttogott: *„Szerencsétlen! Látom, hogy a pusztulás felé halad, attól félek, elveszíti testét, lelkét és királyságát is!”*

Azt jóslták neki egyszer, őrizkedjék Saint-Germaintól, ha sokáig akar élni. Nem is utazott el soha ebbe a kastélyba, s mivel a Louvre a Saint-Germain-l'Auxerrois-templom egyházközségéhez tartozott, saját palotáját távolabb, a Saint-Eustache egyházközségének területén kezdte építtetni. (Ezt nevezték később Tuileriáknak.) 1589 első napján azonban megfázott, és úgy érezte, hogy közeleg a vég. Január 5-én végrendelkezett, s hamarosan megérkezett hozzá a király első gyóntatója. Az öregasszony a fiatal pap neve iránt érdeklődött.

– Julien de Saint-Germain, asszonyom! – hangzott a válasz. Medici Katalin némán visszahanyatlott párnáira, s még ezen a napon kiszenvedett.

Józan gondolkodású kortársai valamennyien nagyra becsülték őt. Brantôme, a híres író, példás életű, tiszteletre méltó özvegyként mutatta be. IV. Henrik király pedig, akinek talán a legtöbb oka lett volna rossz híret kelteni anyósának, nem tűrte, hogy szidalmazzák a jelenlétében. Egyszer Medici Katalin fondorlatait emlegette valaki, mire Henrik így kiáltott fel:

– Ugyan, kérem! Hát mit is tehetett volna egy szegény asszony, aki férje halála után itt maradt hét gyermekkel és két ellenséges családdal, a miénkkel és a Guise-ekkel szemben, akik meg akarták szerezni a királyságot? Talán nem kellett szerepeket játszania, hogy mindkettőt megtévessze, hogy megőrizhesse a trónt gyermekei számára, akik egymás után uralkodók lettek, egy ilyen ügyes és bölcs asszony irányításával?

A nép pedig állítólag ezt suttogta Medici Katalin temetésén: *„Nincs már anyakirálynénk, aki békét teremthet!”* Talán ez volt a legszebb gyászbeszéd, amit elmondhattak felette.

28. I. Erzsébet rendkívül sikeres uralkodó volt

I. Erzsébetet (1533–1603), VIII. Henrik és Boleyn Anna lányát művelt humanisták nevelték, hat nyelven beszélt, uralkodása idején (1558–1603) pedig igen nagy népszerűsége tett szert. A brit történészek valaha nagyra tartották, mivel káoszt örökölt, és a nemzeti egység aranykorát hozta létre. Rendezte a vallási kérdéseket, megnyirbálta az arisztokrácia hatalmát, fényes udvart hozott létre, és nem terhelte súlyos adókkal alattvalóit. A Nagy Armada felett aratott angol győzelemmel (1588) nemcsak az invázió veszélyét sikerült elhárítani, de európai jelentőségű sikert ért el a spanyol ellenreformációs kísérletekkel szemben is. Uralkodása az angol reneszánsz kultúra fénykora volt. Az ország egysége és függetlensége megerősödött, Anglia tengeri nagyhatalommá vált, s megtették az első kísérleteket Észak-Amerika gyarmatosítására is (1585–90). Nem csoda, hogy születésnapja 1570-től kétszáz éven át nemzeti ünnep maradt.

A XX. század második felében azonban a történészek egyre kritikusabb szemmel vizsgálták uralkodását. Nem voltak elragadtatva például az örökösödési kérdés kezelésétől. I. Erzsébet ugyanis saját politikai biztonságáért sohasem házasodott meg, mert ezzel tönkretette volna különleges, egyedi státuszát. Nem választott férjet a sok jelölt közül, s ezzel valamennyit bizonytalanságban tartotta. Hogy nő léte békésen uralkodhasson, ahhoz azt kellett hangsúlyoznia, hogy ő különleges nő, Isten választottja, Gloriana, az asszonyok felett álló, érinthetetlen szűz. Nemét kiválóan használta fel a propaganda eszközeként. Nem lehet ő egyszerű lány, hiszen ő VIII. Henrik lánya! Nem lehet ő egyszerű feleség, mert ő a királyság felesége! Nem válhat belőle egyszerű anya – ő az angol egyház anyja! Amíg élt, nem döntötte el, hogy ki legyen az utóda, s remélte, hogy a kérdés magától megoldódik. Így is lett, csak hogy ez alattvalói számára kissé kockázatos volt: az örökösödési kérdés megoldatlansága miatt az országot évtizedeken át a polgárháború veszélye fenyegette. Ha Erzsébet meghalt volna Stuart Mária előtt, valószínűleg kitör a polgárháború.

Erzsébet csak arra törekedett, hogy a saját életében biztonságosan, nyugodtan uralkodhasson – s ezzel utódai kormányzását alaposan megnéhezítette. Ezért nem próbálta feloldani egy nagylelkű rendelettel az anglikán egyházon belüli ellentmondásokat. Megelégedett az 1559–1563-as vallási rendezéssel, azzal, hogy egy vallásilag mélyen megosztott országban fenntartsa az egység látszatát, s ezzel a további reformokat megakadályozta. Egyáltalán nem szorította vissza az arisztokrácia befolyását, inkább családtagként kezelte, ajándékokkal halmozta el, és nem adóztatta a főnemeseket, mert félt hatalmuktól, s szüksége volt támogatásukra. Háborús válság idején ugyanis nem a személytelen államgépezet indult működésbe, hanem a főnemesek mozgósították családi kapcsolataikat, s ők állították katonáikat az állam szolgálatába. Udvarában sem teremtett rendet, inkább engedte, hogy a különböző frakciók rivalizáljanak egymással.

Erzsébet ismerte állama erőforrásainak korlátozottságát, államgépezete viszonylagos gyengeségét, de ahelyett, hogy reformokkal megerősítette volna kormányzatát és megnövelte volna erőforrásait, inkább csak rendkívül óvatos politikát folytatott. Hogy ne legyen elhamarkodott, sokszor inkább passzív maradt, s hogy ne hozzon rossz döntéseket, gyakran egyáltalán nem hozott döntést. Ha volt egy pillanat az angol történelemben, amikor a társadalom elfogadta volna az adók megnövelését a védelem érdekében, ez a Nagy Armada támadásának pillanata volt, 1588-ban. Erzsébet királynő azonban elmulasztotta ezt a lehetőséget. Egész életében olcsón szeretett volna hadat viselni – ami nem lehetséges. Utódaira üres kincstárt és kevés jövedelmet hagyott. Neki ennyi is elég volt: takarékosan élt, nem volt körülötte nagy család, és csak ritkán kellett szembenéznie külföldi kihívásokkal. Kiterjedt családi kapcsolatokkal rendelkező utódainak, a Stuartoknak azonban már a harmincéves háború korában kellett megállniuk a helyüket. Alattvalóik azt várták el tőlük, hogy Európa vezető nagyhatalmává emeljék Angliát – az I. Erzsébet idején megszokott, alacsony adókból, a királynő gyenge államgépezetével. Nem csoda, hogy népszerűtlenné váltak.

Christopher Haig szellemes megfogalmazása szerint „a trónon Erzsébet a Szűz Királynő volt, az egyházzal anyaként viselkedett, nemeseinek nagynénje volt, tanácsosainak egy makacskodó feleség, udvaroncainak pedig szerelmi csábító.” (Elizabeth I. London, New York, 2001, Longman. 132. o.) A parlamenttel úgy bánt, mint egy nevelőnő a rendetlenkedő kislányokkal, szép beszédekkel lecsendesítette a tagjait, s lehetőleg minél ritkábban hívta össze őket. Népe előtt is a szerető anya szerepét játszotta el, nagylelkű gesztusokat tett, alamizsnákat osztogatott, és személyesen vette át a kérvényeket. Uralkodása végén azonban ez a szerep egyre jobban kiüresedett, a rossz aratások, a kereskedelem visszaesése, és a munkanélküliség a társadalmi feszültségek megnövekedéséhez vezetett.

„Erzsébet nem volt bölcs vagy erőteljes politikus, írja Haig, aki olyan konstruktív politikát folytat, amelyről tudja, hogy a nemzetnek szüksége van rá: ő a túlélésért harcoló, aggodalmas politikus volt... A nagy felfedezők, építészek, drámaírók, költők és zenészek ott éltek mellette, de keveset vagy semmit sem köszönhettek neki. Ha figyelembe vesszük a kora újkori kormányzatok korlátozott kényszerítő hatalmát, el kell ismernünk, hogy a legkevésbé nagyraavagyó célok voltak a reálisak, s nagyon is volt oka a mesteri passzivitásra. A nagyszabású tervezetek általában kudarcra voltak ítélve, amint ezt II. Fülöp is megállapíthatta Anglia ellen küldött három armadájának megsemmisüléséből... A királynő inkább taktikus volt, mint stratégia, született színész, és nem drámaíró vagy rendező. Nem próbálta megoldani problémáit, inkább elkerülte őket, és olyan sokáig élt, hogy némelyiket túl is élte. A többi már utódára, I. Jakabra maradt, de ez már az ő gondja volt, és Erzsébet nem sokat törődött azzal, mi lesz akkor, amikor ő már nem él... Erzsébet királynői célja az volt, hogy királynő legyen. Az uralkodói hatalom gyakorlása nem eszköz volt egy magasabb cél elérésére, hanem maga a cél.” (Ugyanott, 208–209., 213–214. o.)

29. II. Fülöp az ellenreformáció bajnoka volt, véres kezű, veszedelmes zsarnok

II. Fülöp spanyol király (1527–1598) nem hitt a propaganda jelentőségében. „A jó embereknek csak az számít, amit teszünk, a többiek pedig nem vitatkozhatnak!” – jelentette ki egyszer. Azt sem hagyta, hogy hívei megírják élete történetét. Megtették ezt helyettük az ellenségei: a holland és angol protestánsok, valamint egykori titkára, Antonio Pérez, aki gyűlölte őt. Amint azt Korpás Zoltán is megfogalmazta egyik írásában, ők alapozták meg II. Fülöp „fekete legendáját”, amellyel az ellenreformáció véres kezű bajnokának és saját fia gyilkosának tüntették fel a spanyol királyt. „E hamis állítás évszázadokon keresztül tartotta magát, sőt, a szépirodalomban és a klasszikus zenében is méltán híres művek alapotvumává vált.” (Rubicon, 2009, 10. szám, 49. o.)

Apja, V. Károly császár vezette be a nemzetközi politikába, s ő olyan nyira nem volt bigott katolikus, hogy néha még a protestáns foglyok érdekében is szót emelt. Mérsékelni próbálta második feleségének, I. Mária angol királynőnek (uralk. 1553–58) protestánsüldöző tevékenységét is. Fülöp 1556-ban lett a világ legnagyobb birodalmának ura, melyhez nemcsak Spanyolország tartozott, hanem annak amerikai gyarmatai, a Milánói Hercegség, a Nápoly–Szicíliai Királyság, Németalföld, a Burgund Szabad Grófság (francia nevén Franche-Comté), Szardínia, 1570-től a Fülöp-szigetek, 1580-tól Portugália és tengeren túli birtokai.

Az apjától „örökölt” francia–spanyol háborút egy elsöprő győzelemmel (Saint-Quentin, 1557) és egy nagylelkű békével (cateau-cambrésis-i, 1559) zárta le. Jól ismerte és bejárta Európát: akit „az Escorial remetéjének” fognak majd nevezni, tizennégy hónapot töltött Angliában, öt évet Németalföldön, tizenöt hónapot német területen, több hetet Itáliában, valamint két és fél évet Portugáliában.

Az inkvizíció protestánsüldözését nem elvi okokból támogatta, hanem azért, mert úgy tapasztalta, hogy a protestantizmus terjedése politikai lázongáshoz vezet. I. Mária angol királynő és II. Henrik francia király azonban sokkal több „eretneket” égetetett meg nála, s Fülöp egész

életében csak egyetlen kivégzésen vett részt. Miniszterei szigorát néha mérsékelte, a bíróságok ítéleteit azonban nem változtatta meg. Nem volt fanatikus katolikus, mert nem a vallás érdekelte, hanem az engedelmesség. Nem tervezett vallási üldöztetést, amikor Nagy Armádája megindult Anglia ellen.

Óvatos, nyugodt, zárkózott, hallgató ember volt, akiből azonban nem hiányzott sem a humor, sem a szerelmi szenvedély. Örökös fekete öltözékével nem depresszióját fejezte ki, hanem kiterjedt rokonsága miatt kellett szinte állandóan gyászruhát viselnie. A bikaviadalt nem szerette, de nem akarta betiltani, mert spanyol hagyomány volt. Gyakran megessett, hogy amikor udvarából mindenki a bikaviadalra ment, ő a palotában maradt, és dolgozott.

Aligha lehet abszolút uralkodónak nevezni, ő is tudta, hogy hatalmát egyaránt korlátozza a lelkiismeret, a vallás, a „természetes jog”, a tartományok törvényei és a társadalom kiváltságainak szövevénye. Nem túlozta el királyi hivatalának isteni jellegét, nem végzett kézzrátéttel gyógyításokat, mint a francia király, s „Felség” helyett csak „Señornak”, úrnak szólíttatta magát.

Legidősebb fia, a beszédhibás, púpos, sánta és hisztériás Don Carlos egyre zavarosabban viselkedett. Szadista állatkínzással szórakozott, verte a szolgákat is, és egyszer szándékosan agyonnyargalta apja egyik kedvenc lovát. Semmi sem igazolja a romantikus legendákat, mely szerint szerelmes lett volna mostohaanyjába, vagy a németalföldi függetlenségért kívánt volna harcolni. Amikor II. Fülöp nem őt, hanem Alba herceget küldte hadsereggel Németalföldre, szökést és lázadást tervezett, sőt, támogatást kért a spanyol főnemesektől. 1568. január 18-án a király kénytelen volt az államtanács tagjaival közösen letartóztatni saját fiát. Az Alcázar erődjében tartották fogva, ahol tombolt, nem evett, lenyelte egyik gyűrűjét, majd szándékosan megfázott, és ebbe belehalt. Apja őszintén megsíratta.

II. Fülöp fő gondja az volt, hogy apjától örökölt, óriási államadóssága jövedelme kétharmadát felemésztette, és ez a teher minden katonai vállalkozással csak nőtt. Birodalma pedig akkora volt, hogy hiába is töre-

kedett a puszta védelemre – óhatatlanul is belekeveredett Európa valamennyi konfliktusába. Bár 1566-ban kitört a németalföldi szabadságharc, 1579-ig sikerült viszonylag mérsékelt külpolitikát folytatnia, levernie a keresztény hitre tért mórók granadai lázadását (1568–70), és a lepantói tengeri csatában (1571) jókora csapást mérnie az oszmán flottára.

1580-tól kezdte gyötörni (a sok húsevés miatt) a köszvény. Negyedik felesége halála után vallásossága felerősödött, gyermekeinek kiházasítása után pedig egyre magányosabb lett. Németalföld feletti uralmának helyreállításáról nem tett le, úgy érezte, hogy csak törvényes hatalmát próbálja visszaszerezni. Amikor a lázadók vezetőjét, I. Orániai Vilmost 1584-ben Balthasar Gérard meggyilkolta, II. Fülöp megjutalmazta a gyilkos családját. A spanyol király ugyanis úgy vélekedett, hogy a merényletet a zsarnokölési elmélet igazolhatja: szerinte Vilmos volt a zsarnok, mert törvénytelenül, királya ellen fellázadva gyakorolta helytartói hatalmát. (Ráadásul Alba hercegének törvényszéke már amúgy is halálra ítélte a herceget, s Gérard csak ezt az ítéletet hajtotta végre.)

A gyarmatokról beáradó nemesfém és a kereskedelmi fellendülés lehetővé tette, hogy nagyobb vállalkozásokat indítson Németalföld visszaszerzésére. Beavatkozott a katolikusok oldalán a francia vallásháborúba is, és amikor angol sereg sietett a hollandok segítségére, hadüzenet nélküli hadiállapot jött létre Spanyolország és Anglia között. Az amerikai gyarmatok biztonsága, Hollandia legyőzése és Stuart Mária skót királynő kivégzése miatt szánta el magát a Nagy Armada útnak indítására 1588-ban. A 130 hajó közül azonban csak 60 tért vissza. A mélyégesen megrendült király nagylelkűen fogadta Medina Sidonia herceget, a flotta parancsnokát, s nem okolta őt a vereséért.

Utolsó éveit több rossz termés, a tartományok lázongásai, egy pestisjárvány és a pénzügyi csőd keserítette meg. Kasztília cortese (rendi gyűlése) példátlan alkotmányos követeléssel állt elő: azt kérte, hogy új adókat csak az engedélyével vessen ki a király. Megalázó vereségek követték egymást: Franciaországból kiűzték a spanyol katonákat, Cadiz 1596-ban hetekre angol és holland tengerészek kezére került, az újabb, Anglia ellen küldött flottát pedig egy újabb vihar szórta szét (1597).

A köszvényes király 1596-tól már csak egy speciális székben tudott élni, jobb karja megbénult, a vízkór miatt fekélyesedés, sebek, láz és álmatlanság gyötörte. Minden mozgatótól szenvedett, még ágyneműjét vagy ruháját sem tudták váltani. Sztoikusán tűrte a szenvedéseket, a válásból merítve erőt. Halálos ágya mellett papok várták, mikor adhatják kezébe a keresztet és gyertyát, s ő 1598. szeptember 13-án, hajnali háromkor megszólalt: „*Adjátok, itt az idő.*”

Halála után a gazdasági problémák, a magas adók, a katonai vereségek és a rossz termés miatt mindenki őt okolta. Ibáñez de Santa Cruz azt írta róla, hogy „*mivel más nemzetek fiaitól eltekintve 200 000 spanyolt vezettek szándékosan Flandria mocsaraiba, hogy lemészárolják őket, mint a birkákat, a király rosszabb volt Nérónál.*” (Henry Kamen: *Philip of Spain*. New Haven, London, 1997, Yale University Press. 318. o.) Valamennyi ellenfele, Erzsébet angol királynő, IV. Henrik francia király és I. Orániai Vilmos egyaránt nemzeti hős lett az utókor szemében – neki azonban a megtestesült gonosz szerepe jutott. Pedig semmivel sem volt embertelenebb náluk. A békére törekedett, de birodalma elérte a túlterjeszkedésnek azt a klasszikus állapotát, amikor a kormányzat már nem képes távol maradni egyetlen konfliktustól sem, az egymástól távoli tartományok együttes megvédelmezésére pedig elégtelenek az erőforrásai, így II. Fülöp a háborút, az eladósodást, a vereségeket és a hanyatlást nem tudta elkerülni.

30. Az erdélyi fejedelmek a szabadságért fogtak fegyvert

A tankönyvek egy részében máig azt olvashatjuk, hogy a XVII. század első felének erdélyi fejedelmek a magyar rendek élére állva a vallásszabadságért és a rendi jogok védelmében fogtak fegyvert a Habsburgok ellen. A XIX. századi romantikus felfogás szellemében néhol „nemzeti felkelésről”, „nemzeti összefogásról” is olvashatunk, mintha az

erdélyi fejedelmek háborúi a II. Rákóczi Ferenc nevéhez köthető vagy az 1848–49-es szabadságharc előfutárai lettek volna.

Pálffy Géza több írásában is arra hívta fel a figyelmet, hogy ez az értelmezés az újabb kutatások tükrében tarthatatlanná vált. Bocskai és Bethlen 1604-től „*egyáltalán nem független Erdélyben, hanem – még ha keserű is kimondani – a nagyhatalmi realitásoknak inkább megfelelő vazallus fejedelemség helyreállításában gondolkodtak.*” (Szabadságharc volt-e Bocskai István mozgalma? *História*, 2008. 1. sz. 7–8. o.) A felső-magyarországi rendek egy része csatlakozott Bocskai felkeléséhez (1604–1606) a vallásszabadságért és sérelmeik orvoslása érdekében. Csakhogy „*a török–tatár csapatokkal érkező hajdúkat és felkelt rendeket – jogos sérelmeik és Bocskainak a magyar nemzeti érzésre apelláló propagandája dacára – a Magyar Királyság rendiségének nagyobb és meghatározóbb része nem vagy csupán átmenetileg és kényszerből támogatta.*” (Ugyanott, 10. o.) Hiába volt protestáns az arisztokrácia többsége, kétharmada kitarzott a Habsburgok mellett, egyetlen országos főméltóság, egyetlen végvidéki vagy kerületi főkapitány sem csatlakozott Bocskaihoz. Még a nemesi felkelést is bevetették Bocskai ellen, mert jól tudták, hogy győzelme esetén csak egy újabb vazallus fejedelemséget hozhatott volna létre az oszmánok oldalán. A Magyar Királyság lakossága sem lehetett elragadtatva a törökök, tatárok és hajdúk fosztogatásaitól. Az 1604–1606-os évek küzdelmeit tehát inkább polgárháborúnak kell neveznünk, mint szabadságharcnak.

A polgárháborús állapotok az 1610-es évek végétől az 1640-es évek közepéig állandósultak. Ezt a helyzetet pedig nem a nagyhatalmak, hanem „*a saját szempontjukból rendkívül ügyesen politizáló erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György Magyarországra sorozatban vezetett hadjáratai (1619, 1623–1624, 1626, 1644, 1645), majd az idegen csapatokat bevető császári–királyi ellenakciók, illetve mindezek tragikus következményei idézték újra meg újra elő.*” (Magyarország története. Bp. 2007, Akadémiai Kiadó. 399. o.) Erdély fejedelmeinek nem a magyar nemzeti királyság vagy a nemzeti függetlenségi mozgalom volt a céljuk, hiszen egy oszmán vazallusállam élén álltak, hanem saját nemzetközi

tekintélyük megerősítése és Erdély területének növelése. Ezt mind Bethlen, mind I. Rákóczi György el is érte: hét magyarországi megyét vehettek birtokba. Mindig a protestáns vallásszabadság és a rendi jogok védelmére hivatkoztak (még akkor is, amikor ezeket a Habsburgok egyáltalán nem veszélyeztették), s míg Erdélyben béke honolt, hadjárataikkal felmérhetetlen szenvedést zúdítottak a Magyar Királyság lakosaira. Igaz, a magyar rendek ki tudták használni az erdélyi fejedelmek által megindított polgárháborúkat a vallásszabadság és a rendi jogok biztosítására, az állandó hadiállapotok viszont gazdasági hanyatláshoz, a magyar polgári és paraszti kereskedők elszegényedéséhez és a magyar ajkú népesség arányának csökkenéséhez vezettek.

31. XIII. Lajos gyenge király volt, aki helyett Richelieu bíboros kormányzott

Dumas *A három testőr* című regényének és a belőle készült filmeknek köszönhetően széles körökben elterjedt az a meggyőződés, hogy XIII. Lajos gyenge, befolyásolható uralkodó volt, akit egy ördögien gonosz bíboros a befolyása alá vont, kihasználta és megtevesztett. Ahogy Victor Hugo megfogalmazta: „Ő volt a láng, a király csak a lámpás.”

Mindennek semmi történelmi alapja sincs. Franciaország történelmét Richelieu minisztersége idején, vagyis 1624 és 1642 között két erős egyéniség határozta meg: az egyik a király volt, a másik minisztere. Valószínűleg az előbbi volt az erősebb: Richelieu mindvégig a királytól függött, s egyetlen pillanatig sem feledhette, hogy az uralkodó kegyének elvesztésével mindenét elveszítheti. Egyik őszinte pillanatában ki is jelentette. „Nulla voltam, s ez összegként csak akkor jelent valamit, ha egy szám is van előtte.” (Philippe Erlanger: *Richelieu, a nagyratörő* Bp. 1975, Európa Könyvkiadó. 533. o. Gyáros Erzsébet fordítása.)

XIII. Lajosnak (1601–1643) már az első fellépése is rendkívüli határozottságról tanúskodik: úgy szerezte meg a tényleges hatalmat, hogy

barátaival megölette anyja, Medici Mária kegyencét, d'Ancre márkit (1617). Kemény kézzel leverte a főnemesek és saját anyja lázadásait (1619–1620), s három háborút vívott a francia protestánsok ellen (1620–22, 1625–26, 1627–29).

Armand Jean du Plessis (1585–1642), aki a birtoka nevét vette fel, s így lett Richelieu, csak anyja követelésére vette be tanácsába 1624-ben. Hamarosan felismerte azonban a bíboros rendkívüli tehetségét, munkabírást és intrikusi képességeit, amit ugyanolyan nagyra értékelt, mint feltétel nélküli hűségét. Richelieu így megkapta az első miniszteri címet, amit haláláig meg is őrizhetett. Kapcsolatuk nem volt mentes minden feszültségtől, a király néha túlságosan is megterhelőnek érezte Richelieu szellemi fölényét, a bíboros pedig állandóan attól rettegett, hogy elveszíti királya bizalmát. Ennek ellenére azonban XIII. Lajos megértette és elfogadta a bíboros politikai törekvéseit, aki pedig teljesen alárendelte magát királya szolgálatának. E két tehetséges és erős egyéniség dinamikus kapcsolata volt az alapja közös kormányzatuk stabilitásának és rendkívüli sikereinek.

Richelieu céljait így szokták összefoglalni: „Tönkre kell tenni a hugenotta pártot, meg kell alázni a büszke főurakat, minden alattvalót rá kell bírni kötelességei teljesítésére, és a francia király hatalmát meg kell növelni a külföld előtt.” Ez azonban nem volt minden: merkantilista intézkedésekkel támogatta az ország gazdasági fejlődését, és rengeteg pénzt költött a tudományok és a művészetek támogatására is. 1634-ben ő alapította meg a Francia Akadémiát. Foglalkozott a gyarmatosítással is: kormányzása idején több ezer francia telepes költözött át a karibi szigetekre és Kanadába.

Hatalmát a kliensrendszer működésére alapította, vagyis a kegyek és jutalmak osztogatásának arra az ősi gyakorlatára, amellyel a hatalmasabb főurak támogatókra, követőkre, párthívekre tettek szert. Mint a király embere, sokkal több állást, pénzt, befolyást és tekintélyt tudott biztosítani híveinek más főuraknál, s ezért sokkal többen támogatták, segítették és informálták őt a királyság különböző tartományaiából, mint politikai ellenfeleit. Saját érdekeit viszont teljesen azonosította a király és a király-

ság érdekeivel: mint az állam első minisztere, klienshálózatát a királyi politika szolgálatába állította. XIII. Lajos pedig azért halmozta el egyre nagyobb jövedelmet biztosító címekkel miniszterét, mert biztos lehetett benne, hogy Richelieu sokasodó kliensei tulajdonképpen az állam, vagyis a király kliensei lesznek. Úgy is mondhatnánk, hogy a kliensrendszer a fejlettebb államapparátus pótléka volt: azt a szélesebb körű társadalmi együttműködést biztosította, amelyet a király rendelkezésére álló maroknyi hivatalnokkal még nem lehetett volna megvalósítani.

Amikor Richelieu a király távollétében is folytatta a protestáns város, La Rochelle ostromát, s addig járta vértben s szélben lobogó vörös palástjában az ostromműveket, amíg a lázadó város 1628 októberében meg nem adta magát, a király belátta, hogy megtalálta az ideális segítő társat. Ünnepeles nyilatkozatában a következőket tette közzé: „*Tudja meg a nyilvánosság és az utókor, hogy a nagyon is drága és hön szeretett rokonunk, Richelieu bíboros tanácsainak, különleges okosságának, éberségének és dolgos szolgálatának köszönhető, hogy La Rochelle lakói végre a király lába elé vetették magukat és kegyelméért könyörögtek!*” (Jean-Christian Petitfils: *Louis XIII.* Paris, 2008, Perrin. 450. o.)

Marillac pecsétőr a történészek szemében a Richelieu törekvéseivel szemben álló politikai alternatívák megtestesítőjévé vált, mert a belügyekben reformokra, a külügyekben pedig óvatosságra és békepolitikára törekedett. Az 1630-as évben kellett XIII. Lajosnak választania Richelieu és Marillac politikája között. Ez utóbbi mellett nemcsak Spanyolország támogatói, a pápára hallgató „vakbuzgók” és Medici Mária anyakirályné hívei álltak, hanem olyan realista politikusok is, akik figyelembe vették a nép nyomorát és a belső felkelések veszélyét. Úgy vélekedtek, hogy az államnak nyugalomra és belső reformokra van szüksége – ezt pedig csak Spanyolország szövetségeseiként biztosíthatja magának. Richelieu és hívei, a „jó franciák” pártja azonban nagyhatalmi szempontokból indult ki: az államnak elsődleges feladata az ország köré spanyol tartományokból kovácsolt „Habsburg-gyűrű” szétverése, s a francia király európai vezető szerepének biztosítása. Ehhez protestáns szövetségesekre lesz szükség, s ha kell, közvetlenül is be kell avatkozni a harminc-

éves háborúba. A társadalomnak pedig el kell viselnie a francia nagyhatalmi státusz biztosításához nélkülözhetetlen, újabb és súlyosabb adókat. Annak érdekében, hogy a francia király legyen Európa döntőbírája, „*félre kell tennünk minden nyugalomra, takarékosagra és reformra vonatkozó tervet!*” – jelentette ki a bíboros.

1630. november 11-én, a híres „rászedettek napján” az egykori kegyencével szembeforduló anyakirályné, Medici Mária hisztérikus jeletet rögtönzött, s rikácsolásával kis híján rávette XIII. Lajost Richelieu elbocsátására. Az udvar már meg volt győződve a politikai változásról, a király azonban egyáltalán nem volt olyan gyenge személyiség, ahogy ezt az utókor állította. Szembeszállt udvarával, családtagjaival és a főurakkal, határozottan magához hívatta a bíborost, s biztosította őt töretlen bizalmáról. Marillac börtönben halt meg, mások a Bastille-ba kerültek, az anyakirályné pedig házi őrizetbe. A király döntött: Richelieu nagyhatalmi politikáját, a dicsőséget választotta. A reform és a takarékoság helyett a katonai terjeszkedést, a helyi önkormányzat érintetlenül hagyása helyett pedig azt az önkényesen gyakorolt, megerősített kormányzatot, amelyet az utókor abszolút monarchiának keresztelt el.

A bíboros a harmincéves háborúban először a Habsburgok ellen harcoló svédek támogatása mellett, 1635-ben azonban Franciaországnak közvetlenül is be kellett avatkoznia, ha el akarta kerülni a császáriak és a spanyolok győzelmét. Ezért kénytelen volt sokkal hatékonyabban kiaknázni az ország erőforrásait. Most vált általánossá, hogy valamennyi adókerületbe királyi megbízottat, vagyis intendánst küldenek, aki a központi hatalom képviselőjeként ellenőrizte az igazságügyet, a közbiztonságot, s legfőképpen a pénzügyeket. 1632-től az adóbevételek pár év alatt megháromszorozódtak, a királyi hadsereg pedig, amely az 1620-as években 30 000 fő alatt maradt, 1634-re 100 000-re, 1640-re 200 000-re, 1643-ra 250 000-re emelkedett. Franciaországnak korábban nem is volt hadiflottája, 1642-re viszont Toulon kikötőjében már több mint nyolcvan hajót tudtak összevonni.

Az ország erőforrásai kíméletlen kiaknázásának természetesen megvolt a maga ára. Évekig elhúzódó, nagyszabású parasztfelkelések rob-

bantak ki, Richelieu-nek pedig tíz év alatt nyolc főúri összeesküvést kellett lelepleznie és megtorolnia. A hóhérok szorgosan tevékenykedtek, s nem volt olyan előkelő főnemes, aki ne került volna vérpadra, ha összeesküvést szőtt az államot képviselő bíboros ellen.

A fordulat 1640-től volt érezhető a háború menetében, amikor a francia csapatok minden fronton előretörhettek. A végső győzelmet azonban sem a király, sem bíborosa nem érte meg. Előbb Richelieu halt meg, 1642 decemberében, mellhártyagyulladásban. XIII. Lajos király nemcsak felkereste öreg miniszterét halálos ágyán, hanem még az erőlevest is saját kezűleg tálalta fel neki. A francia társadalom örvendezett a bíboros halálán, rokonai és háza népe viszont őszintén megsiratta őt. XIII. Lajos pedig semmit sem változtatott politikáján az életéből hátralévő öt hónap során. Ezzel is azt bizonyította, hogy közösen alakították ki az állam politikáját, s a király szabad akaratából támogatta a bíborost.

32. Az abszolút monarchiák uralkodóinak hatalma korlátlan volt

A XVI. századtól Európa országainak többségében fokozatosan erősödött az uralkodók hatalma. Egyre több adójövedelem, katonai és hivatalnok állt a rendelkezésükre, királyi tisztviselőket küldhettek a tartományokba, fokozatosan visszaszorították az arisztokrácia politikai hatalmát, és a XVII. században több országban is képessé váltak a hagyományos képviselői szervek, rendi gyűlések nélküli kormányzásra. Ezt a jelenséget a XIX. század történészei abszolút monarchiának nevezték el.

A történészek hamarosan el is túlozták az uralkodók hatalmát, s azt állították, hogy mindent megtehettek, amit csak kívántak, különösebb társadalmi kontroll nélkül. A marxista történészek megalkották azt a modellt, mely szerint a királyság a polgárság vagyonára támaszkodva szállt szembe a nemességgel, s az abszolút monarchia kialakulását ezért

a polgári fejlődéshez kötötték. (Ezzel persze nem magyarázhatjuk meg, hogy miért nem ebbe az irányba haladt a legfejlettebb polgári állam, a holland, hogy miért gyengült meg a monarchia a polgárosodó Angliában, s hogy miért éppen a legkevésbé polgárosuló Oroszországban és Poroszországban vált leginkább „abszolúttá” az uralkodók hatalma!) Friedrich Engels kifejezetten polgári osztályérdeket kifejező államnak tekintette az abszolút monarchiát. Egy XX. századi marxista történész, Perry Anderson elmélete szerint azonban az abszolút monarchia nem polgári, hanem nemesi osztályérdekeket képviselt. Anderson úgy vélte, hogy mivel a nemesség már nem volt képes a hagyományos, közvetlen módon kizsákmányolni a parasztságot, ezért hatalma egy részét a monarchiára ruházta, hogy a kizsákmányolás állami adók révén, közvetett módon folytatódjék. (Azt persze nem lehet megmagyarázni ezzel az elmélettel, miért harcoltak a XVII. századi francia főnemesek tüzzel-vassal Richelieu és Mazarin abszolút monarchiája ellen, ha egyszer az új államforma az ő érdekeiket képviselte...)

Csakhogyan egyetlen államgépezetet sem lehet kizárólag egy-egy társadalmi réteg érdekei képviselőjévé nyilvánítani. Az állam mindig rendelkezik a társadalmi rétegektől való bizonyos fokú függetlenséggel, önálló érdekekkel és törekvésekkel. A történészek újabb nemzedéke szerint az új típusú állam, az abszolút monarchia azért jött létre, mert az újkorban a királyság hagyományos feladatait (igazságszolgáltatás, a belső rend fenntartása, az államvallás védelme, az ország megvédelmezése a külső ellenségtől, a dinasztia uralmának kiterjesztése) már nem lehetett a hagyományos módon ellátni. Új terhek neheztedek az uralkodókra – mégpedig a megsokasodott háborúk következtében.

A XVI. századi felfedezések korában felborult a hagyományos európai erőegyensúly, egyes uralkodók a spanyol hegemonia ellen fogtak fegyvert, mások a jövedelmező kereskedelmi útvonalokról szerették volna kiszorítani riválisaikat. Az Európába áradó nemesfém árforradalmat idézett elő, az árak gyorsan emelkedtek, a szegényebb rétegek helyzete romlani kezdett, s több helyen is éhséglázadások, parasztfelkelések történtek ki. Ráadásul megindult a reformáció, ami új okokat és ürügyeket

biztosított mind az államok közötti, mind az egyes társadalmakon belüli fegyveres konfliktusokra.

Mindezen folyamatok következtében valamennyi uralkodó rákényszerült, hogy felkészüljön a háborúkra – amelyek a lőfegyverek feltalálása óta egyre költségesebbé váltak. Egy uralkodó sem tervezte el tudatosan, hogy tartós reformokat vezet be, de egyre több pénzre volt szükségük, egyre több jövedelmet kellett elvonniuk alattvalóiktól, s a minden előzetes terv nélkül, a napi pénzszükséglet kielégítésére hozott, *ad hoc* jellegű, rövid távú intézkedések nyomán fokozatosan átalakult a monarchia jellege. Denis Richet francia történész ezt így fogalmazta meg: „Az abszolutizmus az adóztatás gyermeke.”

Korábban az igazságszolgáltatás volt a legfontosabb királyi feladat – az újkor megváltozott körülményei között az adóztatás és kormányzás vált azzá. Korábban a királyok csak ritkán foglalkoztak alattvalóik mindennapi életével, királyi birtokaik jövedelmeiből éltek, és egyik legfontosabb feladatuknak a testületek, valamint tartományok halmazából álló társadalom különálló csoportjainak vitáiban való bíraskodást tartották. Az újkorban viszont a királyok katonai, védelmező vagy hódító tevékenysége került előtérbe. Ehhez viszont pénz kellett, s az uralkodók egyre jobban beavatkoztak alattvalóik mindennapi életébe, törvényeket szabtak számukra, hogy adókat vethessenek ki rájuk, és új hivatalnokokat állítottak a régiék mellé, akik be is gyűjthetik az adót. Ezzel pedig hozzáláttak a testületek és tartományok közti válaszfalak lebontásához, megtették az első lépéseket az egységes törvények által irányított, integrált társadalmak kiépítése felé.

Az „abszolút” jelző azonban senkit sem téveszthet meg. Csak arra utal, hogy az új monarchiák uralkodóinak jóval nagyobb hatalmuk volt, s több erőforrás állott a rendelkezésükre, mint a korábbi, középkori királyságok uralkodóinak. A XX. századi kormányfőkhöz képest azonban a XVII–XVIII. század királyai igen csekély hatalommal rendelkeztek. Az „abszolút” jelző csak annyit jelent, hogy földi hatalom nem vonhatta felelősségre az uralkodókat, de nem azt jelenti, hogy hatalmuk korlátlan volt. Helyzetüket legjobban azzal a paradoxonnal lehet jelle-

mezni, hogy megtehettek volna mindent, amit akartak – de nem akarthattak mindent, amit megtehettek volna. Bizonyos normák, jogi előírások, társadalmi hagyományok és az erőforrások korlátozottsága ezt nem tette lehetővé.

A XX. század második felében mondták ki egyre határozottabban a történészek, hogy az „abszolút monarchiák” tulajdonképpen korlátozott monarchiák voltak. Az államvallás előírásaival senki sem szállhatott szembe. Aki meg akart szerezni egy trónt, kénytelen volt felvenni az adott ország államvallását (mint IV. Henrik francia király), s aki nem tartotta tiszteletben az államvallás képviselőit, az saját hatalmát veszélyeztette (mint III. Péter cár). Korlátozták az uralkodókat az „alaptörvényeknek” vagy „alkotmánynak” nevezett régi törvények és szokások. Korlátozó tényezőnek számítottak az úgynevezett „természetes törvények” is. Ezen a józan, ésszerű, nagylelkű és lovagias, királyhoz illő magatartás szabályait értették, például azt, hogy senki sem fosztható meg önkényesen személyes szabadságától vagy tulajdonától. Korlátozó tényező volt a társadalmi kiváltságok rendszere, amelynek fenntartására több királynak esküt kellett tennie. Korlátozták az uralkodókat a régi intézmények, a tartományi és helyi önkormányzat testületei, melyeknek a támogatására szüksége volt a központi hatalomnak. Ahol pedig mindezek a korlátok nem érvényesültek, ott a társadalmak erőforrásainak korlátozottsága és a kommunikáció lassúsága akadályozta meg, hogy a király azt tegye, amit csak akar.

A történészek (köztük olyan nagy gondolkodók is, mint Alexis de Tocqueville) korábban úgy vélték, hogy az új, adóztató-kormányozó monarchia felszámolta a régi, tartományi-testületi önkormányzat intézményeit. Ma már úgy látjuk, hogy ha a jelentősebb hatalommal rendelkező, országos jelentőségű rendi gyűlést nem is hívták össze, a kisebb, városi vagy tartományi jellegű gyűléseket és tanácsokat a királyok inkább újjáélesztették, megerősítették, mint felszámolták. Annyi hivatalnokuk ugyanis nem volt, hogy ezek nélkül kormányozhattak volna. Az új, királyi és központi hivatalnokok nem a régi hivatalnokok helyett, hanem azok mellett tevékenykedtek. Ahol a régebbi történészek a királyi akarat

ellentmondást nem tűrő érvényesítését látták, ott a mai történészek a központi és a helyi hatalmak színpalack mögötti alkudozását fedezik fel. Az abszolút monarchiának nevezett államokban azonban ez az alku nem volt nyilvános, nem kötődött olyan intézményekhez, mint az angol parlament, a nyilvános propaganda pedig a király mindenhatóságát hangsúlyozta.

33. XIV. Lajos kijelentette: „Az állam én vagyok!”

Valószínűleg ez az egyik legismertebb történelmi szállóige. A legenda szerint 1655. április 13-án az ifjú király vadászruhában, lovaglóostorral a kezében berontott a párizsi legfelsőbb bíróság ülésére, s amikor fenyegetőzéseire a bíróság elnöke az állam érdekeire hivatkozott, így vágott vissza: „Az állam én vagyok!” (*L'État, c'est moi!*) Mi igaz mind ebből?

Ezen a napon a tizenhét éves XIV. Lajos (1638–1715) valóban Vincennes-ben vadászott, amikor meghallotta, hogy a párizsi legfelsőbb bíróság az ő távollétében és az ő engedélye nélkül vizsgálhatja korábban elfogadott, s az ő jelenlétében jegyzékbe felvett rendeleteinek törvényességét. A király, akinek uralma még távolról sem szilárdult meg kellőképpen, mélységesen felháborodott. Csak két éve sikerült lezárni azt a Fronde néven emlegetett felkeléssorozatot, amely 1648-ban éppen a bíróságok engedély nélküli ülésével, s az ebből kinőtt tiltakozó mozgalommal kezdődött. Az öt éven át húzódó polgárháborúk és hadjáratok során egész tartományok mentek tönkre, s Franciaország lakossága kétmillióval csökkent. A párizsi legfelsőbb bíróság talán újra akarja kezdeni a lázongásokat?

XIV. Lajos visszavágtatott Párizsba, és gárdistáinak kapitánya közölte a legfelső bíróság elnökével, hogy azonnal megjelenik a bírák előtt. Ezt nevezték királyi ülésnek. Valóban nem öltözött át, de azért a formákat tiszteletben tartotta: kancellárjával, ceremóniamesterével, hercegeivel és

marsalljaival együtt vonult be a bíróság épületébe, s mielőtt a bírák elé lépett, még a híres Sainte-Chapelle-ben is imádkozott. Ezután helyet foglalt a bírák között, és a mindmáig megtekinthető jegyzőkönyv tanúbizonysága szerint a következőket jelentette ki: „*Uraim! Mindenki tudja, milyen szerencsétlenségeket vont maga után a bíróság ülésének. Ezeket akarom megakadályozni. Hagyják hát abba a tanácskozást a rendeletekről, amelyeket átadtam, s amelyeket végre kívánok hajtatni. Első elnök úr, megtiltom önnek, hogy bármilyen gyűlésezést engedélyezzen, és ilyesmit egyikük sem indítványozhat.*” Ezután felkelt, és magára hagyta a megdöbbszent bírakat.

A híres kijelentés nem hangzott el – sem ekkor, sem később. Egyetlen korabeli feljegyzés sem említi. XIV. Lajos éppen az ellenkezőjét jelentette ki halálos ágyán: „*Én elmegyek, de az állam örökre itt marad.*” Vagyis nem azonosította magát az állammal, inkább önmagát tekintette az állam főtitkárjának, legelső szolgájának. Történészek nemzedékei próbálták meggyőzni a világot arról, hogy XIV. Lajos sohasem mondta ki a híres mondatot – de tökéletesen kudarcot vallottak.

A szállóige jóval a király halála után születhetett meg. Talán Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704), XIV. Lajos fiának nevelője és Meaux püspöke híres írásművének egyik mondata eltorzításából származhat. Az 1679-ben íródott és 1709-ben kiadott híres vallási-politikai értekezés, *A Szentírás saját szava szerinti politika (Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte)* szerzője e szavakkal utalt XIV. Lajosra: „Az egész állam öbenn van, az egész nép akarata az övében foglaltatik...” (*Tout l'État est en lui.*) Vincent Cronin brit történész szerint ebből a mondatból származhat a közismert idézet. (*Louis XIV.* London, 1965, The Reprint Society. 79. o.) Joël Cornette francia történész szerint viszont (*La monarchie entre renaissance et révolution.* Paris, 2000, Seuil. 139. o.) Pierre-Édouard Lémontey fogalmazta meg először a híres szállóigét, akinek 1818-ban kiadott kötete (*Essai sur l'établissement monarchique de Louis XIV*) 327. oldalán a következőket olvashatjuk: „*Franciaország Koránja négy szótagban összefoglalható, s XIV. Lajos ki is mondta ezeket egy napon: Az állam én vagyok.*”

Nem csoda, hogy ezt a kijelentést hiába keresnénk Voltaire *XIV. Lajos százada* (*Le siècle de Louis XIV*) című könyvében, pedig a szerző 21 éves koráig XIV. Lajos kortársa volt. A XIX. század végén a brit Lord Acton ugyanúgy tagadta, hogy Lajos király ilyesmit mondott volna (*Lectures on Modern History*. New York, 1961, Meridian Books. 223. o.), mint a francia Ernest Lavisse a XX. század elején (*Louis XIV*. Paris, 1989, Robert Laffont. 61. o.). A király életének és korának francia történészei közül mind a népszerűbb művek szerzői (André Castelot, Philippe Erlanger), mind a tudományos feldolgozások összeállítói (Pierre Goubert, Joël Cornette, François Bluche, Jean-Christian Petitfils, René és Suzanne Pillorget) tagadják, hogy a király valaha is kimondta volna a híres szavakat. A magyar klasszikus történészek közül Marczali Henrik még megemlítette e szállóigét (*Nagy Képes Világtörténet. IX. kötet. Az abszolutizmus kora*. Bp. 1904, Franklin-Révai. 80. o.), Hajnal István azonban már ismerte a francia szakértők véleményét (*Az újkor története*. Bp. 1936, Révai Testvérek. 341. o.). A mondat mégis bekerült szinte valamennyi tankönyvbe és történelmi kézikönyvbe. A legtöbb ember mindössze ezt a szállóigét jegyzi meg XIV. Lajossal kapcsolatban.

Mi lehet az oka e kitalált mondat elképesztő népszerűségének? A rövid és frappáns megfogalmazás? Vagy az a tény, hogy felidézésével sokkal erőteljesebbnek és agresszívabbnak lehet feltüntetni XIV. Lajos uralmát, mint amilyen valójában volt? Az eredeti történet ugyanis nem ért véget azzal, hogy az ifjú király büszkén távozott a párizsi legfelsőbb bíróság épületéből. A bírák távolról sem voltak megfélemlítve, s folytatták lázongásukat. Másnap delegációt küldtek Mazarin első miniszterhez, akinek elpanaszolták, hogy öfélése „különös és elődei szokásaitól nagyon is eltérő módon” bánt királysága legtekintélyesebb bíróságával. Mazarin mindent megtett a bírák kibékítésére, azok azonban április 21-én újra tiltakoztak a rendelet miatt. Ez már súlyos engedetlenség volt, mert a király jelenlétében jegyzékbe vett rendelet törvényességét nem lehetett vitatni. Egy bírót a Bastille-ba zárattak, kilenc másikat száműztek, majd az ifjú király közzétette, hogy nem haragszik bíróságára, s nem kívánja megfosztani ősi kiváltságaitól. Végül két rendeletet mégiscsak visszavont

az uralkodó, s a legfelsőbb bíróság első elnöke 100 000 aranyat kapott. Vagyis a konfliktus a régi rend szokásai szerint zárult le: alkudozással, kölcsönös engedményekkel és vesztegetéssel.

Ilyen volt az a francia kormányrendszer, amelyet az utókor „abszolút monarchia” néven emleget. A színpalak előtt ellentmondást nem tűrően osztogatja parancsait a mindenható király – a színpalak mögött pedig a kisebb és nagyobb hatalmak kiegyeznek egymással. A lovaglóstort suhogtató király legendája azonban sokkal jobban illik a Napkirály mitológiájához, mint egy viszonylag gyenge államapparátus alkudozásának és vesztegetésének kiábrándító valósága. François Bluche francia történész találó megfogalmazása szerint „*e legendák a rágalmakhoz hasonlítanak: a leghihetelenebbek bizonyulnak a legtartósabbaknak.*” (*Le grand règne*. Paris, 2006, Fayard. 942. o.)

34. Az ellenreformáció és az újkori inkvizíció lefékezte a tudományos fejlődést

A protestáns, felvilágosult, majd liberális és baloldali történészek rendkívül sötét képet festettek az ellenreformációról és az inkvizícióról. Úgy vélekedtek, hogy a XVII. században kulturális téren visszaesésre került sor a reneszánsz korszakához képest, s ezt az ellenreformációnak és az inkvizíciónak tulajdonították. Ma már azonban a barokk időszakát ugyanolyan kreatív, értékes korszaknak tartjuk, mint a reneszánszét. Inkább hangsúlyeltolódás következett be, mint hanyatlás, hiszen a zene és a tudomány területén a XVII. század meg is előzte a XVI. századot.

Az ellenreformáció rendkívül nagy mértékben járult hozzá az oktatásügy fejlesztéséhez: 1661-ben már 97 jezsuita kollégium végzett kiváló oktatómunkát Itáliában. Bármily hataloméhesek voltak egyes jezsuiták, a rendet nemesebb szándékok vezették: a leendő uralkodó rétegek erkölcsi és tudományos fejlesztése. Az oktatás során Kopernikusz és Galilei

tanításait is megemlíthették mint tudományos hipotéziseket. A mai történészek szerint a kulturális elnyomás jóval kevésbé volt szigorú és eredményes, mint korábban gondolták: az itáliai kultúra eredetisége és kreativitása például szinte semmit sem csökkent a XVII. században. Az ellenreformáció többet ért el az oktatással és meggyőzéssel, mint a kényszerrel: biztosította a népi vallásosság erősödését, az elit hűségét a katolicizmushoz, a személyesebb, bensőségebb vallásosság terjedését és számtalan jótékony intézmény létesítését. Az ellenreformáció az új eszmék XVIII. századi itáliai elterjedését sem tudta megakadályozni, csak annyit ért el, hogy az itáliai felvilágosodás képviselői jobban ragaszkodtak a vallási ortodoxiához, mint más országok értelmisége.

És mi a helyzet az oly sokat emlegetett inkvizícióval? Molnár Antal találóan fogalmaz: „Az intézmény egyértelműen negatív megítélésének oka a toleranciához való viszony megváltozása az elmúlt két évszázadban. Ma egyetlen normális ember vagy politikai csoport számára sem lehet kérdés az egyén vallásszabadsága, erről a problémáról azonban a középkori, egységesen keresztény vagy a kora újkori, felekezeti tagolt Nyugat-Európában teljesen másként gondolkodtak. A XVI–XVII. században mind a katolikus, mind pedig a protestáns államférfiak, főpapok vagy éppen politikai gondolkodók a vallási élet egységében látták a politikai rendszer egészséges működésének zálogát... Bár a másként gondolkodók üldözésének heveségében jelentős időbeli és térbeli eltéréseket tapasztalhatunk, ezek a különbségek az intolerancia általánosan elfogadott ideálján nem változtatnak. Az inkvizíció intézményei ebben a szellemi közegben, ha nem is rokonszenves, de legalábbis érthető megnyilvánulási formái voltak az egyházi és állami egységtörekvéseknek.” (A kora újkor története. Szerk. Poór János. Bp. 2009, Osiris Kiadó. 349. o.)

Molnár Antal azt is hangsúlyozza, hogy mindhárom kora újkori inkvizíció (spanyol, portugál és római) „rendkívül bürokratikus intézmény volt, amelynek legfontosabb következménye, hogy a hivatalnokok és a bírák a korabeli bírósági gyakorlathoz képest sokkal kevésbé bántak önkényesen a vádlottakkal. Szó sem lehetett a világi bíróságokra olyannyira jellemző, kontroll nélküli brutalitásról... Bár a mai eljárásjogi normák

szerint az inkvizíció által követett procedúra nyilván nem állná meg a helyét, de a kor jogi színvonalán messze a legméltányosabbnak számított... Az inkvizítorok az európai átlaghoz képest nagyon csekély számú boszorkánypert folytattak le; a boszorkányok egymás elleni vallomását nem fogadták el, és nem hittek az ördögjegyben sem.” (Ugyanott, 360. o.)

A XV–XIX. századi spanyol inkvizíció főleg a megkeresztelt zsidók, a kényszerrel átkeresztelt mohamedánok és a protestáns csoportok ellen lépett fel. A szakértők szerint 150–200 000 személyt foghattak perbe, a kivégzések száma pedig nem haladta meg a 10 000 főt. Ez természetesen nagy szám, de vegyük figyelembe, hogy három és fél évszázad alatt került sor a kivégzésekre. (Csak összehasonlítás végett: az 1709-es malplaquet-i csatában a franciák vesztesége 10 000 fő, angol és holland ellenfeleik vesztesége 15 000 fő volt.) A XVI–XIX. századi portugál inkvizíció halálos ítéletei megközelítették a kétezret, s ezek kétharmadát hajtották végre. A XVIII. századra mindkét országban csökkent az inkvizíció tevékenysége, az uralkodók megnyirbálták joghatóságát. Az utolsó spanyol auto-daféra 1680-ban került sor. A római inkvizíció elé 2–300 000 vádlott került, akik közül 50–75 000 személy ellen indult per, s mintegy 1100–1400 kivégzést hajtottak végre. Vagyis távolról sem pusztult el mindenki, aki az inkvizíció elé került, és a három újkori inkvizíció közül a római volt a legkevésbé szigorú.

Ha alaposabban megvizsgáljuk a XVII. század leghíresebb, üldözött tudósainak eseteit, kissé árnyaltabbá válhat az inkvizíció kegyetlenségéről alkotott kép. Tommaso Campanella (1568–1639) filozófus életét az inkvizíció mentette meg, amikor eretnekség miatt vizsgálatot kezdeményezett ellene: a nápolyi világi hatóságok ugyanis kivégezték volna egy lázadásban való részvétele miatt. Az inkvizíció börtönében szabadon dolgozhatott *Napállam* című híres könyvében, kapcsolatban maradt a kor nagy tudósaival, majd a pápa jóváhagyásával Párizsba engedték. Galileo Galileit (1564–1642) nem üldözték volna, ha mindössze csillagászati hipotézisként ismerteti kutatásai eredményeit. Ő azonban kifejezetten kigúnyolta az egyház és a pápa álláspontját *Párbeszéd a két legnagyobb világregszerről* (1632) című könyvében: VIII. Orbán pápa szavait adta

a kötet egyik *Simplicio* vagyis „együgyű” nevű szereplőjének szájába. Ezért kényszerítette őt tanai visszavonására az inkvizíció 1633-ban. Természetesen el kell ítélnünk, ha egy tudóst arra köteleznek, hogy megtagadjon valamit, amit igaznak tart. Érdeemes azonban megemlíteni, hogy az ítéletet nem a pápa, hanem az inkvizíció nevében adták ki, vagyis nem tévedhetetlen döntésként. Egyes kortárs tudósok, mint Descartes, Gassendi és Mersenne ezt úgy értelmezhették, hogy a heliocentrikus világkép elítélése nem hittétel. Az életfogytiglani bebörtönzést házi őrizetre változtatták, Galilei vendégeket fogadhatott, és dolgozhatott tovább. Giordano Brunót (1548–1600) pedig nem tudományos tevékenységéért végezték ki, hanem eretnek nézeteiért: Krisztust mágusnak nevezte, a kereszténységet az óegyiptomi vallás eltorzításának, tagadta Szűz Mária szüzességét, a Szentlelket pedig a világlélekkel azonosította.

Mindezt nem azért kell felidézni, hogy kisebbsítsük az eretnekségért perbe fogott tudósok érdemeit, s nem azért, hogy mentegessük az inkvizíciót, hanem a történelmi igazság kedvéért. Ahogy Molnár Antal megfogalmazta: *„Az újabb kutatások alapján formálódó inkvizíciókép tehát nem idillibb lett, mint a korábbi, hanem igazságosabb, amely ezt a sokat támadott intézményt – megszabadítva az évszázadok során ráarakódott ellenpropagandától – sokkal realisabban helyezi el a kora újkor felekezeti konfliktusainak és igazságszolgáltatásának rendszerében.”* (Ugyanott, 372–373. o.)

35. Magyarország évszázadokon át gyarmat volt

A XVI–XVIII. századi Magyarországot ugyanúgy nem nevezhetjük a Habsburg Birodalom gyarmatának, ahogy a Nagy Lajos által kormányzott, XIV. századi Lengyelországot sem Magyarország gyarmatának vagy a XVII. századi Skóciát sem Anglia gyarmatának. Ezeknek az államoknak közös uralkodójuk volt. Meglehet, az uralkodó nem tudott egyformán gondot viselni valamennyi államára, ettől azonban ezek

nem váltak gyarmattá. Gyarmatává vált-e Portugália 1580 és 1640 között Spanyolországnak, amikor a spanyol királyok viselték az ország koronáját? Gyarmatai voltak a német fejedelemségek a Német-római Császárságnak? Vajon a mai Belgium gyarmata volt-e a XVIII. században Mária Terézia birodalmának, s a XIX. század elején Napóleon birodalmának? Nyilvánvalóan nem. A „gyarmati sor”-ra való hivatkozás azért téves, mert XIX–XX. századi fogalmakkal próbálja leírni egy korábbi európai rend államközi kapcsolatait.

A XIX. század előtti világban még nem alakultak ki a mai értelemben vett, modern államok. A nagyobb politikai egységek önálló, elkülönült tartományok összeolvasztásával jöttek létre, ezért különböző törvényekkel, szokásokkal, intézményekkel, jog- és mértékrendszerrel rendelkező területek mozaikszerű halmazai voltak. Voltak köztük grófságok, hercegségek, de önálló királyságok is. A határokat nem jelölték ki pontosan, megesett, hogy egy király alattvalói a szomszédos ország püspökének az egyházmegyéjéhez tartoztak. Az ország egymástól távolabb lakó alattvalói esetleg nem beszélték egymás nyelvét, dinasztikus véletlenek vagy kompromisszummal lezárt háborúk kapcsoltak bizonyos tartományokat hol ehhez az államhoz, hol a másikkhoz. Mai szemmel nézve nyilvánvalóan abszurdum, hogy Dél-Németalföld a XVIII. század közepén ugyanazon uralkodó fennhatósága alatt állt, mint Erdély. A kortársakat viszont ez egyáltalán nem zavarta.

Az egyén és az állam között számtalan közvetítő testület működött, az uralkodók pedig néha azt is elismerték, hogy más politikai hatalmasságok (pápa, császár) is beleszólhatnak abba, hogyan kormányoznak. Modern hazafiság nem létezett, az országhoz való kötődés csak egy volt a számtalan közösséghez és hatalmassághoz (faluközösség, egyházközösség, földesúr, püspök, kormányzó, városi tanács stb.) való kötődés között. Tartósabb válság, veszedelmesebb háború esetén felerősödött az országhoz való tartozás érzése (mint például Magyarországon az oszmán megszállás alatt), békeidőben azonban meggyengült, és a királyhoz való ragaszkodásra, a királyi hagyományok tiszteletére, valamint a külföldiek iránti ellenszenvre korlátozódott. Az uralkodó volt a tágabb „haza” leg-

nagyobb tiszteletben álló képviselője, s gyakran csak az ő személye kötötte össze egymással a távoli tartományokat. Ezért a XIX. század előtt nemzetállamok helyett csak dinasztikus államokról beszélhetünk. A XVIII. században senki sem ütközött meg azon, hogy egy francia (V. Fülöp) uralkodott Madridban, egy lengyel (Leszczyński Szaniszló) Lotaringiában, egy szász (II., majd III. Ágost) Varsóban, egy hannoveri (I. György) Londonban, egy lotaringiai (Ferenc) Firenzében, egy spanyol (Károly) Nápolyban s egy német hercegnő (II. Katalin) Szentpéterváron. Abban sem volt semmi különös, hogy Magyarországot egy Habsburg kormányozza Bécsből.

Egy uralkodó több államot is kormányozhatott békésen, ha tiszteletben tartotta azok ősi törvényeit. Szerencsés esetben ezek az államok összeolvadhattak egységes nemzetté, mint Aragónia és Kasztília Spanyolországgá. Az eltérő nyelv, kultúra, vallás és hagyományok azonban elkülönüléshez is vezethettek, mint Hollandia és Belgium esetében. Egyes távolabbi területeket pedig azért vettek birtokba a kormányzatok, hogy ezzel kereskedelmi előnyöket, fűszereket, nemesfémeket vagy más, értékes nyersanyagot biztosítsanak az anyaország számára. Ezeket a jogilag alárendelt, politikailag kiszolgáltatott tartományokat nevezhetjük gyarmatoknak. Magyarország azonban nem gyarmata, hanem az egyik állama volt a Habsburg Birodalomnak. A magyar rendek és a birodalmi kormányzat konfliktusai olykor felerősödtek, de sokkal több év telt el a „békés egymás mellett élés” jegyében, mint a küzdelmekkel. Magyarországot a Habsburgok többnyire a saját törvényei és hagyományai szerint kormányozták, együttműködve a magyar rendekkel, általában jó szándékúan és készen a kompromisszumokra.

Ennek a kapcsolatnak megvoltak a maga hátrányos következményei is. Sok kérdést nem sikerült tartósan szabályozni. *„E szabályozás elmulasztása lehetővé tette, hogy az idegenben lakó uralkodó a közös ügyeket, (a külpolitikán kívül a had-, pénz-, kereskedelem- és vámügy) idegen hatóságok és idegen tisztviselők közreműködésével intézze... Az uralkodó nemcsak Magyarország királya volt, hanem egy sor egyéb ország és tartomány fejedelme is. Intézkedéseiben elsősorban országai összességére volt tekin-*

tettel, azaz birodalmi politikát folytatott.” (Katus László: *A modern Magyarország születése*. Pécs, 2009, Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület. 28., 43. o.) A magyar politikai elit pedig nem szerezhetett jártasságot a külügyekben, s amikor II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos vagy Károlyi Mihály efféle problémákkal került szembe, valamennyien tapasztalatlanok és ügyetlenek bizonyultak.

Ennek a kapcsolatnak azonban óriási előnyei is voltak. A Habsburg Birodalom pénzügyi és katonai segítsége, valamint nemzetközi kapcsolatrendszere nélkül Magyarország képtelen lett volna elérni, hogy az oszmánok kivonuljanak területéről. Hazánk ennek köszönhette, hogy nem jutott a balkáni országok sorsára, s megindulhatott a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés útján. Belső önállóságát megőrizhette, szükség esetén sikeresen szembe is szállhatott az autokratikus bécsi törekvésekkel, s ugyanakkor egy szilárd nagyhatalom „védőernyője” megakadályozta mind az oszmánok visszatérését, mind azt, hogy hazánk a hasonló társadalmi utat járó Lengyelország sorsára jusson – vagyis hogy erősebb szomszédjai felosszák. Ezt különösen azért érdemes hangsúlyozni, mert II. Rákóczi Ferenc és hívei számára *„a követendő minta kétséget kizáróan Lengyelországból eredt.”* (Gebei Sándor: *A Rákóczi-szabadságharc*. Bp. 2009, Kossuth Kiadó. 55. o.) Veszedelmes minta volt – talán nem is baj, hogy nem lehetett követni.

Lehet vitatkozni azon, hogy a Habsburg–magyar együttélésnek az előnyei vagy hátrányai voltak jelentősebbek. Csak egyet nem lehet: leegyszerűsítően gyarmati függéssé nyilvánítani ezt a sokkal bonyolultabb kapcsolatrendszert.

36. A Vasálarcos magas rangú, fontos személyiség lehetett

1687-ben a Cannes közelében fekvő Sainte-Marguerite-sziget erődje új kormányzót kapott a hatvanegy éves Bénigne Dauvergne de Saint-Mars személyében. A környéken azonnal elterjedt, hogy a kormányzó egy ismeretlen fogoly társaságában érkezett, akinek egy acélból készült maszk takarta el az arcát, s ha kimondta volna a nevét, a kormányzónak agyon kellett volna lőnie őt. A fogoly tizenegy évet töltött az erőd börtönében. 1698 szeptemberében Saint-Mars-t kinevezték a párizsi Bastille kormányzójává. Ismeretlen foglya ide is követte őt, fekete, bársony álarcot viselve érkezett meg Párizsba. Ezt az álarcot persze csak akkor kellett viselnie, amikor az erődben misére indult, vagy valaki be ment a szobájába. Öt év múlva, 1703. november 19-én egy betegség végzett vele. Minden berendezési tárgyát elégették, evőeszközeit beolvasztották, majd a latrinába dobták, cellájában újrafestették a falakat, s még a padlót is újra rakatták. Holttestét a Saint-Paul plébánia temetőjében helyezték el, s a korabeli nyilvántartásba Marchioly néven került be.

Az első feltételezések szerint Vermandois grófja volt, XIV. Lajos és Louise de La Vallière törvénytelen születésű fia. E gróffal valójában betegség végzett tizenhat éves korában, de most azt híresztelték, hogy félre kellett állítani őt a törvényes utód elől. Egy amszterdami röpirat sokkal izgalmasabb pletykát terjesztett: a Vasálarcos egy Rochefort vagy Rivièrre nevű ifjú nemes volt, Ausztriai Anna királyné egykori szeretője. Mivel XIII. Lajos nem tudott gyereket nemzeni feleségével, Richelieu bíboros szerzett az asszonynak egy alkalmi szeretőt, majd eltüntette. Mindebből egy szó sem igaz: XIII. Lajos nem szerette a feleségét, és sok mindennel megvádolta, abban azonban sohasem kételkedett, hogy mindkét fia tőle származik.

A legenda terjedni kezdett, s egyre jobban kiszínezték. XIV. Lajos sógornője, Bajorországi Erzsébet Sarolta 1711-ben azt írta egy levelében, hogy mindig két muskétás vigyázott a fogolyra, nehogy letegye vasból készült álarcát, sőt, étkeznie és aludnia is ebben kellett. A hercegnő úgy

tudta, hogy a fogoly egy angol lord volt, aki belekeveredett egy merénylet-kísérletbe III. Vilmos angol király ellen. 1698-ban valóban letartóztattak Calais-ban egy Hunt nevű, közrendű angol ügynököt, de őt Sainte-Marguerite erődjében őrizték 1707-ig. A sértődött Barbezieux márki, akinek nem sikerült bejutnia a Napkirály főtanácsába, elkezdte terjeszteni azt az abszurd legendát, hogy a Vasálarcos nem más, mint XIV. Lajos bátyja, Ausztriai Anna és az angol Buckingham herceg fia. A márki 1701-ben meghalt ugyan, de a szeretője, Saint-Quentin kisasszony gondoskodott róla, hogy a pletyka tovább terjedjen.

A legendagyártásba hamarosan bekapcsolódtak a hivatásos írók is. Voltaire 1717 májusától 1718 áprilisáig volt a Bastille foglya, s itt hallott először a Vasálarcosról. 1751-ben megjelent *Siècle de Louis XIV* (XIV. Lajos százada) című könyvében tovább cifrázta a történetet: „A legnagyobb titokban szállítottak el Provence tengerpartjára, Sainte-Marguerite szigetére egy átlagosnál magasabb, ifjú, igen szép termetű és nemes külsejű foglyot. Az úton álarcot viselt, melynek állvédőjén acélrugók voltak, lehetővé téve, hogy álarcban étkezhessen. Parancsba adták, hogy meg kell ölni, ha felfedi magát... Louvois márki (XIV. Lajos nagy hatalmú minisztere – H. P.) meglátogatta őt e szigeten elszállítása előtt, és állva, tiszteletteljes figyelemmel beszélgetett vele. Ezt az ismeretlent átvitték a Bastille-ba, ahol olyan jól bántak vele, ahogy csak lehetett... Semmit sem utasítottak vissza, amit kért. Főleg a rendkívüli finomságú fehérneműt és a csipkét szerette. Gitáron játszott. A legnagyobb luxust biztosították számára, és a kormányzó csak ritkán ült le előtte... Sainte-Marguerite szigetén egyszer a fogoly felírt egy késsel valamit egy ezüstitányérra, s kihajította az ablakon egy csónak felé... A halász, akié e csónak volt, felszedte a tányért, s átadta a kormányzónak.” Voltaire szerint a kormányzó megbizonyosodott róla, hogy az analfabéta halász senkinek sem mutatta meg a tányért, s e szavakkal engedte útjára: „Menjen csak, maga nagyon szerencsés, hogy nem tud olvasni...” (*Siècle de Louis XIV*. Paris, 1929, Hachette. 453–454. o.) Ebből a beszámolóból szinte egyetlen szó sem igaz. A nagy író csak élete vége felé, 1771-ben merte közzétenni a rejtelmy állítólagos megoldását: szerinte a Vasálarcos XIV. Lajos bátyja lehetett.

A XVIII. század röpiratírói és újságírói egyre jobban felszították a nagyközönség érdeklődését az ismeretlen fogoly iránt. Még az uralkodók sem hagyhatták figyelmen kívül a legendákat. Pompadour márkinő egyszer nekiszegte a kérdést szeretőjének, XV. Lajos királynak: ki lehetett a híres Vasálarcos? A király őszintén azt felelte neki, hogy szerinte egy itáliai fejedelem minisztere lehetett, Ercole Antonio Maria Matthioli. Ugyanígy válaszolt XVI. Lajos is felesége, Mária Antónia faggatózására. Igen sok történész fogadta el állításukat, köztük magam is *A Bastille bevétele* című könyvemben (Bp. 1985, Kossuth Kiadó. 13. o.)

Ki volt ez a Matthioli? Egy itáliai kalandor, aki 1678-ban vállalta, hogy rábeszéli Mantova herceget, IV. Károlyt az itáliai Casale erődjének átengedésére – természetesen jó pénzért. Még a titkos szerződést is átvette Versailles-ban, majd elárulta a spanyol és savoyai uralkodóknak a francia király terveit, akik azonnal tiltakozni kezdtek, s az üzletből nem lett semmi. A szerződést vissza kellett szerezni: Matthiolit Torinó közelében a francia ügynökök csapdába csalták, s letartóztatták. Casalét csak három év múlva szállták meg a franciák, Matthiolit pedig a két becsapott fejedelem megnyugtatóra örökös fogságra vetették. Előbb Pinerolóban raboskodott, 1694-től pedig Sainte-Marguerite szigetén. Tehát akár ő is lehetett volna az álarcos fogoly, akit négy év múlva átszállítottak a Bastille-ba. A temetésnél használt Marchioly név is órá emlékeztet.

Csakhogyan miért adták volna meg ennyire megközelítő pontossággal a nevét a temetésnél, ha egyszer évtizedeken át próbálták eltitkolni a kilétét? Ebben a korban a legjelentéktelebb foglyok nevét is eltitkolták: akit a király parancsára tartóztattak le, annak az ügyei csak a királyra tartoztak. A Bastille elhalálozott foglyai közül mindenkit álnéven temettek el, az 1702-ben öngyilkosságot elkövető Dupressoir-Louvard-t például Pierre Massuque néven, az 1704-ben meghalt Vinache nevű foglyot pedig Étienne Durand néven. A Bastille kormányzója nyilván azért adta meg a Marchioly nevet a Vasálarcos temetésénél, mert a valódi neve egészen másként hangzott. Ráadásul egy 1694-ből származó levél arra utal, hogy Matthioli ebben az évben meghalt Sainte-Marguerite szigetén. Vagyis mindkét francia király tévedett, a Vasálarcos nem lehetett Matthioli.

Az 1789-ben kirobbant francia forradalomnak a Bastille elfoglalása volt az egyik leghíresebb epizódja. Nyolc nappal az erőd bevétele után már azt híresztelték Párizsban, hogy az egyik börtöncellában megtalálták a Vasálarcos csontvázát, amint „kezén, lábán, nyakán megláncolva várta szabadítóit”. Pár év múlva már azt híresztelték, hogy a Vasálarcos Sainte-Marguerite szigetén szerelmes lett Bonpart nevű börtönőrenek lányába, a gyermekeiket Korzikán nevelték fel, ahol a helyi szokások szerint a nevüket kissé eltorzították, s „Bonaparte” lett belőle. Napóleon minderről csak annyit jegyzett meg Szent Ilona szigetén, „*hogy az emberek nagyon hiszékenyek, s olyannyira imádják a különleges dolgokat, hogy nem lenne nehéz ilyesmit elhitetni a sokasággal... Még a szenátusban is lehetne találni olyanokat, akik ezt igazolnák...*” (Napoleon à Sainte-Hélène. Paris, 1981, Robert Laffont. 275. o.)

A XIX. században a romantika regényírói tovább cifrázták a történetet, s a Sainte-Marguerite-szigetét meglátogató angol turisták oly sok szilánkot levagdaltak a Vasálarcos cellájának ajtajából, hogy a deszkákat többször is ki kellett cserélni. A XX. században huszonkét film idézte fel a Vasálarcos legendáját, a történészek pedig három nemzetközi konferenciát rendeztek az ismeretlen fogoly problémájáról (1974-ben és 1991-ben Pinerolóban, 1987-ben pedig Cannes-ban). A szakértők szerint legalább ezer kiadvány foglalkozott napjainkig a Vasálarcosral, s ötvenkét verzió született kilétéről. Egyesek szerint Molière volt, a drámaíró, akit a király így mentett meg a *Tartuffe* miatt felháborodó álszentek bosszújától, mások szerint XIV. Lajos felesége szülte őt, s egy afrikai, fekete szolga volt az apja, ezért kellett eltakarni az arcát. Vagy talán Monmouth hercege volt, II. Károly angol király törvénytelen fia, akit nem akartak kivégezni 1685-ös felkelése után, s így állították félre? Felvetették még, hogy nő volt, vagy a spanyol király eltüntetett fia, esetleg Beaufort hercege, XIV. Lajos király valódi apja vagy esetleg Retz bíboros titkára...

És mit mondanak minderről a komolyabb történészek? Jean-Christian Petitfils, XIV. Lajos korának egyik legtekintélyesebb szakértője 2003-ban adott ki egy összefoglaló művet a problémáról. (*Le Masque de fer. Entre histoire et légende*. Paris, Perrin.) A dokumentumok alapos

áttanulmányozása során arra a következtetésre jutott, hogy Jules Lairnek lehetett igaza, aki 1890-ben elsőként vetette fel, hogy a Vasálarcos valódi neve Eustache Danger volt. Alacsony sorból származó szolga lehetett, akit 1669-ben tartóztattak le, Calais-ban. Ekkoriban készítették elő a diplomaták a doveri titkos szerződést, amelyben II. Károly angol király jókora összeg fejében ígéretet tett XIV. Lajosnak arra, hogy áttér a katolikus hitre. Eustache Danger valószínűleg államtitkokról szerzett tudomást, és kifecsegett valamit. Letartóztatták, s minden álarc nélkül egy tiszt és három katona Pinerolo várbörtönébe kísérte. Itt raboskodott az egykor nagy hatalmú pénzügyi főintendáns is, Nicolas Fouquet, akit XIV. Lajos 1661-ben tartóztatott le. Saint-Mars, Pinerolo várbörtönének kormányzója megengedte, hogy Danger inasként Fouquet szolgálatába álljon. Vagyis nem lehetett nemesi születésű, mert egy magasabb rangú bűnözőt e században szükség esetén halálra ítélték és kivégeztek, de sohasem kényszerítettek szolgálatra.

Pinerolóban Eustache Danger egy másik magas rangú államfogollyal is kapcsolatba került, Lauzun hercegével. Tehát nem volt elég az eredeti bűne, immár Fouquet-tól és Lauzuntól is tudomást szerezhettek olyan államügyekről, amelyek nem rá tartoztak. Keresztény uralkodó ebben a században bírósági ítélet nélkül nem öletett meg egyszerű alattvalókat – de ha az állam érdekei megkívánták, korlátlan ideig fogságban tarthatta őket. Fouquet 1680-ban meghalt, Lauzunt a következő évben szabadon bocsátották, Danger azonban fogoly maradt, s Saint-Mars kormányzó magával vitte őt valamennyi új állomáshelyére: 1681 végén Exilles-be, 1687-ben Sainte-Marguerite szigetére, s 1698-ban a párizsi Bastille-ba.

De miért adatott rá álarcot? Petitfils meggyőzőnek találta John Noone brit történész elméletét: Saint-Mars kissé megalázkodón érezhette, hogy egy jelentéktelen inas őrizget a királyság legkülönbözőbb börtöneiben. Ezért Sainte-Marguerite-sziget felé utazva vasálarcot, a Bastille-ba érkezve pedig bársony álarcot adatott rá, s azt hangoztatta, hogy azonnal végeznie kell vele, ha felfedi arcát. Pedig ugyan ki ismerte volna fel Eustache Danger-t ennyi évtized elteltével Franciaországban? De minél tekintélyesebb a fogoly – annál tekintélyesebb a foglárja is. Saint-Mars-nak fennmaradt

egy levele 1688-ból, amelyben a következőket írta Louvois miniszternek: „Az egész tartományban azt beszélnek, hogy a foglyom Beaufort uraság, mások pedig azt mondják, hogy a néhai Cromwell fia!” (Petitfils: *Le Masque de fer...* 191–192. o.) Vagyis Saint-Mars maga is szívesen táplálgatta a legendát, és jókat nevetett magában az emberek hiszékenységén.

Az igazság néha kiábrándító – a legenda sokkal érdekesebb. Még a legtekintélyesebb értelmiségiek is hajlamosak voltak elutasítani a tényeket. Voltaire a következő levelet kapta 1738 decemberében barátjától, Jean-Baptiste Du Bos-tól: „Ami az álarcost illeti, úgy hallottam... nem volt más, mint Fouquet úr inasa. Ha vannak erre bizonyítékai, feltárhatja azokat. De ha bizonyítékai nem meggyőzőek, úgy érzem, nem kellene letépnie ennek az embernek az álarcát...” Petitfils ehhez a következőket tette hozzá egyik cikkében (*L'Histoire*, 1999. október. 92. o.): „Voltaire-nek tehát volt választása a nevenséges és kiábrándító igazság, Fouquet jelentéktelen szolgája, és a király elrejtett testvérének sokkal lenyűgözőbb, éppen terjedni kezdő, misztikus legendája között! A remek dramaturgiai érzékkel rendelkező, kaján író egy percig sem tétovázott. A legendát választotta – az eljövendő nemzedékek legnagyobb örömére!”

37. A szabadkőművesség rendkívül ősi eredetű, titkos szervezet

A legendák szerint a szabadkőműves hagyományok az Ótestamentum korából származnak. A bibliai *Királyok első könyvében* (7, 14) olvashatunk egy bizonyos Hírámról, aki Tíruszból érkezett, és Salamon megbízásából felszerelést készített a jeruzsálemi templom számára. Hírám titkos tanításának a templomos lovagok voltak az örökösei. Az ő utolsó nagymesterük pedig, Jacques de Molay, mielőtt Szép Fülöp francia király 1312-ben máglyára küldte volna, átadta titkait Beaujeu grófnak. Ezután pedig nagymesterről nagymesterre szállt a titkos tanítás, egészen a mai szabadkőművesekig.

A középkorban megesett, hogy bizonyos lovagrendek az Ótestamentum korából származtatták magukat. A johanniták például azt állították, hogy rendjüket a Makkabeusok alapították, a Kr. e. II. században. A templomos lovagok azonban egyáltalán nem származtatták magukat Salamon templomának építőitől, még akkor sem, ha a teljes nevük így hangzott: „Krisztusnak és Salamon templomának szegény lovagjai”. Ők arra voltak büszkék, hogy Clairvaux-i Szent Bernát alapította rendjüket a XII. században. Amikor pedig a XVIII. század elején egyes szabadkőművesek felvetették, hogy mozgalmuk a keresztes háborúk korára nyúlik vissza, nem emlegették a templomos lovagokat. Ezt a kapcsolatot csak az 1760-as évektől kezdték terjeszteni a német szabadkőművesek, majd 1804-től, tőlük teljesen függetlenül, egy francia csoport. Ez utóbbiak meg is alakították a Jeruzsálem Temploma Legfelső Katonai Rendjét, s azóta „neo-templomosok” néven emlegetik őket. Ők terjesztették, hogy a templomos lovagok rendje túlélte Jacques de Molay és társai máglyahalálát, és két ágra szakadt: Beaujeu grófjától származik a mai szabadkőművesség, Jean-Marc Larméniustól pedig az ő mozgalmuk.

A másik legenda terjesztői még Salamon templománál is régebbi hagyományokra hivatkoznak. Szerintük a középkori katedrálisok kőművesei szó szerint özönvíz előtti titkok tudói voltak. Noé fiai ugyanis kőoszlopokra vésték fel a geometria és az építészet szabályait, s e kőoszlopokról ismerkedtek meg ezekkel előbb Babel tornyának, majd Salamon templomának építői. Egy XIV. századi krónika szerint a IX. századi II. Károly frank király „kőműves volt, mielőtt király lett volna”. (Idézi: *L'Histoire*, 2001, július–augusztus, 9. o.) A titkos ismeretek birtokába jutó középkori kőművesek alkották meg az első páholyokat, vagyis a készülőfélben lévő katedrálishoz hozzáépített fülkéket. Ezekben tartották szerzamaikat, itt pihentek meg és itt tanácskoztak, majd az építkezés befejezésével a páholyokat lebontották. Az újkori szabadkőműves-mozgalom pedig tőlük származik.

Hosszasan lehetne még sorolni a szabadkőművességgel kapcsolatos legendákat. Csakhogy soha semmilyen kapcsolatot sem sikerült bebizonyítani a templomosok, a katedrálisok építői és a modern szabadkőmű-

vesség között. Skóciában és Angliában a XVII. századtól jött divatba a titkos szervezetek alapítása: egyes ráérős előkelőségek páholyokat alkottak. Ezek azonban eltűntek a század végére. A mindmáig élő mozgalmat 1717-ben alapították Londonban, ahol négy kisebb páholy ebben az évben egyesült Londoni Nagypáholy néven. Felvilágosult, emberbarát elmélkedések és akciók céljával létrehozott, titkos mozgalom volt ez. Szabályzatát 1723-ban készítette el James Anderson. Antik, középkori, reneszánsz neoplatonista és felvilágosodás kori szimbólumokat és szertartásokat használtak fel szertartásaikhoz, amelyeken három alapelve építettek: „Igazság, jótékonyság és testvéri szeretet.” A mozgalom első, polgári vezetőihez hamarosan a legelőkelőbb arisztokraták is csatlakoztak.

Franciaországban száműzött angolok, skótok és írek terjesztették el a szabadkőművesség tanításait. Az első párizsi páholyt az 1720-as években alapították, s 1728-ban már nagypáholy fogta össze a csoportokat. A század folyamán több mint ezer páholy működött Franciaország városaiban, több ezer taggal, bár némely páholy csak rövid ideig tevékenykedett. A tagok háromnegyede polgár, egynegyede nemes és pap volt, nagymesterek pedig a legelőkelőbb arisztokratákat választották.

Itáliában, Amerikában és a német államokban az 1730-as években, Bécsben 1742-ben alapították az első páholyt. Ez utóbbi városban 1780-ra tizenhárom páholy működött, mintegy hétszáz taggal. Magyarországon 1769-ben Eperjesen alakult meg az első páholy. Bár a pápák kétszer is kiátkozták a mozgalmat (1738, 1751), az európai kormányok többsége tolerálta a szabadkőműveseket. A mozgalom ugyan a felvilágosodás, testvériség, tolerancia, deizmus és egyenlőség eszméit terjesztette, de a társadalmi hierarchiát nem kérdőjelezte meg. Racionalista, humanista célok és ezoterikus, misztikus szertartások jellemezték tevékenységét. Tagjaik között olyan különböző hírességek voltak, mint Voltaire, II. Frigyes porosz király, Casanova, Mozart, Goethe, Lotaringiai Ferenc (Mária Terézia férje), Napóleon két fivére, Franklin és Washington.

A XIX. században többen is megpróbálták a szabadkőművesek aknamunkájának tulajdonítani a francia forradalom kirobbanását. Valójában a mozgalom tagjai egyáltalán nem tartottak össze: a forradalom során a

legkülönbözőbb politikai csoportokhoz csatlakoztak, s gyakran éles harcot vívtak egymással. A páholyok 1791-től fokozatosan beszüntették működésüket, s csak 1796-ban éledtek újjá. A francia forradalom kirobbantását tehát nem tulajdoníthatjuk a szabadkőművesség hatásának, legfeljebb a forradalom jelképei között találhatunk sok szabadkőműves szimbólumot.

38. Mária Terézia nagyon szerette a magyar testőröket

Vajon ki kezdett el efféle rágalmakat terjeszteni a XVIII. század egyik legerkölcösebb és leghűségesebb asszonyáról? Talán régi ellenfele, a porosz II. Frigyes király? Nem valószínű, hiszen néha még ő is elismeréssel emlegette a Habsburg Birodalom uralkodónőjét. Kegyesített magyar nemesek? Vagy a protestánsok, akikkel nem volt különösebben toleráns? Nem tudjuk, csak annyi bizonyos, hogy ha Magyarországon valahol szóba kerül Mária Terézia, előbb-utóbb valaki felhossa a régi anekdotákat arról, hogy milyen nagyon szerette a szálas, magyar testőröket... Lehet, hogy akik ezt emlegetik, egyszerűen összetévesztik őt Nagy Katalin cárnővel?

Mária Terézia felkészületlenül és politikai tapasztalatok nélkül vette át a kormányzást huszonhárom éves korában, 1740-ben, de igen gyorsan bebizonyosodott róla, hogy – életrajzírója, Franz Herre szavaival élve – „*a boldog Ausztria uralkodónője őstehetség volt*”. (Mária Terézia. Bp. 2001, Magyar Könyvklub. 46. o. Kajtár Mária fordítása.) Mégpedig politikai őstehetség, kitűnő fellépésű, jó ítélőképességű, életerős, rendkívüli munkabírási uralkodónő, aki maga hozott meg minden fontos döntést, és mégis megmaradt kedves asszonynak, szeretetteljes feleségnek és jó anyának. Egész életében egyetlen férfit szeretett: Ferenc Istvánt, Lotaringia herceget (1708–1765).

Az ősi Lotharingiai-dinasztia (vigyázat, a tartomány nevét egyszerű „t”-vel, a családot „th”-val írjuk!) 1542-ben függetlenítette tartományát

a Német-római Császárságtól, s azóta hercegei szuverén, más uralkodónak alá nem rendelt fejedelemnek tekintették magukat. A XVII. században azonban kénytelenek voltak a Habsburgok védőszárnyai alatt keresni menedéket, mert az egyre növekvő hatalmú francia királyok hadseregei többször is megszállták a tartományt. V. Károly herceg (1643–1690) már Bécsben született, s a Habsburg Birodalom egyik legsikeresebb tábornokaként felmentette az ostromolt osztrák fővárost (1683), visszafoglalta Budát (1686), majd győzelmet aratott a nagyharsányi csatában (1687). Fia a Habsburg császár tiszteletére kapta a Lipót nevet, s bár visszatérhetett Lotaringiába, az ő fiát, a Budát visszahódító herceg unokáját, Ferenc Istvánt tizenöt éves korában Bécsbe küldték, hogy ott nevelkedjen.

Mária Terézia tehát már hat éves korától megismerhette ezt a művelt és vonzó fiatalembert, akit apja, VI. Károly császár (magyar királyként III. Károly) saját fiaként neveltetett. Tizenöt éves korában végzetesen beleszeretett, és ez az érzés haláláig végigkísérte. A fiúörökös nélküli császár hosszan fontolgatta a házasságot. A brit kormány ahhoz kötötte ugyan a *pragmatica sanctio* (a trón női ágon való örökösödését biztosító törvény) elismerését, hogy a császár leányát nem házassítják össze túlságosan nagy hatalmú dinasztia tagjával, a francia kormány viszont már régóta szemet vetett Lotaringiára, amelynek Ferenc Károly 1729-ben a hercege lett, s ezért nem örült a házasságnak. A dilemmát a lengyel örökösödési háború (1733–35) oldotta meg: a bécsi békekötés során úgy egyeztek meg, hogy ha Ferenc Károly lemond ősei birtokáról a francia király apósa javára, akkor megkapja Toscanát, Mária Terézia kezét, s Franciaország elismeri a *pragmatica sanctio*t. A herceg ráadásul abban is reménykedhetett, hogy a császár halála után megkaphatja a német-római császári rangot.

Mária Terézia boldog volt, leveleiben *Mauslnak*, „egérkének” nevezte vőlegényét, akivel 1736. február 12-én adta össze őt a pápai nuncius az Ágoston-rendiek templomában. Ferenc István sem Magyarország kormányzójaként (1732–1741), sem az 1736–1739-es oszmán–Habsburg háború parancsnokaként nem bizonyult sikeresnek, viszont remek gaz-

dasági szakember volt: kiváló befektetéseiével ő alapozta meg a Habsburg-család jelentős magánvagyonát. Mária Terézia a politikai döntéshozatal során nem mindig hallgatott rá, viszont imádta őt, és házasságuk rendkívül boldognak bizonyult. Amikor férjét 1745-ben császárrá koronázták, a frankfurti dómból kivonulva tréfásan felmutatta egy erkélyen álló feleségének a koronázási jelvényeket, mire Mária Terézia – a szemtanú Goethe szavaival élve – „kacagásban tört ki, a báméskodó nép legnagyobb öröme és épülésére, mivel saját szemükkel láthatták, hogy a kereszténység legfelségesebb párjának mily jó és természetes a házassági kapcsolata.” (Herre: *Mária Terézia...* 80–81. o.)

A császárné (és nem császárnő!) gondolkodásmódját nem bigott valóság, hanem életvidám, délnémet reformkatolicizmus hatotta át. Uralkodónőként is szerény, kedves asszony maradt: mindmáig megtekinthető egy korabeli ügyirat, amelyre kávéfoltot ejtett, majd bekarikázta és odaírta mellé: „Szégyellem magam...” Egy festő az innsbrucki udvari várkáporna oltárképén Szent Ilonaként festette le őt, férjét pedig Konstantin császárként, mire Mária Terézia azonnal eltávolíttatta a festményt. A vadászatot sem kedvelte, mert szerette az állatokat: egyszer több száz összeterelt vadállatot futni hagytak a parancsára. Bölcs konzervativizmussal nem hitt az ész mindenhatóságában, s egyik levelében a következőket állapította meg: „Ha ezeket az úgynevezett tudósokat, filozófusokat szerencsésebbnek látnám vállalkozásaikban, elégedettebbeknek az otthonukban, azt kellene hinnem, hogy a gög, elfogultság, makacsság gátol meg, hogy egyetértsek velük. De mindennapi tapasztalatom éppen az ellenkezőjéről győz meg. Nincs senki, aki gyöngébb, kétségbeesettebb, csúszó-mászóbb lenne, mihelyt a legkisebb csapás éri, mint ezek az erős szellemek... Miért? Mert hiányzik belőlük a tartás. Egész filozófiájuk, minden elvük az önzésből fakad... Csak az érzelem által vonhatjuk magunkhoz a tisztességes embereket, nem pedig a divatos filozófia által, mert ridegségre szoktat mások iránt.” (Barta János: *Mária Terézia*. Bp. 1988, Gondolat. 145–146. o.)

Feleségként a legtökéletesebb hűség jellemezte, kortársai csodálkozva írták róla, hogy „polgári házasságot kíván folytatni a császárral”, vagyis

közös hálószobában alszik vele, nagyon szereti, és ragaszkodik a gyakori együttléthez. Mélységesen elítélte a házasságon kívüli szerelmi kapcsolatokat. Ha valakinek, akkor Giacomo Casanovának igazán elhíphetjük, hogy Mária Teréziára világtól távol állt a szexuális ügyekben tanúsított engedékenysége: „Bécsben minden szép – írta emlékirataiban –, sok a pénz, nagy a fényűzés, ámde a császárné bigottsága *Kythereia* (vagyis *Vénusz* – H. P.) gyönyöreit fölötte megnehezíti, főleg az idegeneknek... Az uralkodóból hiányzik a türelem legfőbb erénye, valahányszor az úgynevezett törvénytelen szerelemről van szó, bigottságig fajuló ájtatosságában úgy véli, érdemeket szerez Istennél, ha állhatatosan üldözi a két nem legtermészetesebb hajlandóságát. Miután császári kezébe vette a halálos bűnök listáját, úgy vélte, hat fölött szemet hunyhat, hogy csak a paráznságra sújtson le, a megbocsáthatatlan bűnre.” (Giacomo Casanova: *Emlékiratok*. Bp. 1960, Gondolat. 47. o. Kolozsvári Grandpierre Emil fordítása.)

A császárné tizenhat gyermeket szült férjének, akik közül tízen érték meg a felnőttkort. Nagyon gondos anya volt, szerette gyermekeit, s egyik levelében arról panaszkodott, hogy a körülötte játszó hat gyerek zsidóság miatt negyedszer fog íráshoz. De szeretettel bánt valamennyi rokonnával is. Amikor fia, József második felesége, Bajorországi Mária Jozefa himlőt kapott, s a közömbös József meg sem látogatta őt, Mária Terézia kereste fel haldokló menyét, megölelte, és még a himlőt is elkapta tőle.

Alattvalói közös családanyjának tekintette magát. Nagyon szeretett házasságokat közvetíteni, még az udvar alacsonyabb rangú tagjainak is megengedte, hogy az udvari kápolnában esküdjenek meg, s a Hofburg tükörtermében rendezték esküvő vacsorájukat. 1768. február 14-én ponyolában rontott be az udvari színház páholyába egy távirattal a kezében, és a nézőtér felé kiáltotta: „*Poldinak fia született!*” Az előadás félbeszakadt, s mindenki lelkesen ünnepelte unokájának, a majdani Ferenc császárnak, Lipót fiának megszületését.

Amikor 1765-ben egy szívroham vagy agyvérzés megfosztotta szerett férjétől, Mária Terézia levágatta a haját, s átköltözött egy szürkével tapétázott özvegyi lakosztályba. Élete hátralévő tizenöt évében gyászruhát viselt, ékszereit gyermekei, színes ruháit pedig szobalányai között

osztotta szét. Férje temetésén egy mélységesen emberi, megható gesztust tett. A rossz nyelvek szerint a császár valaha vonzódott a szép Auersperg hercegnőhöz, akit Mária Terézia most e szavakkal szólított meg: „Hercegnő! Mi sokat veszítettünk...” Az oly bigottnak tartott asszony képes volt felülemelkedni minden féltékenységen, s jóindulattal fordulni ahhoz is, aki talán ugyanazt a férfit szerette, mint ő.

Halálos ágyán férje köntösébe burkolózott. Imakönyvében gyermekei egy cédulát találtak, amelyre házasságuk időtartamát jegyezte fel: „29 év, 6 hónap, 6 nap, ami évben 29-et, hónapban 335-öt, hétben 1540-et, napban 10781-et, órában 358 744-et teszen ki”. Szükszavú, de sokatmondó emlék egy boldog házasságról.

39. XV. Lajos cinikusan megállapította: „Utánunk az özönvíz!”

A republikánus történések a XIX. században úgy idézték fel ezt a kijelentést, mint XV. Lajos francia király (uralk. 1715–1774) önzésének és felelőtlenségének bizonyítékát. Ma már a Larousse lexikonokban is az olvasható, hogy a király valószínűleg sohasem mondott ilyesmit. (*le Petit Larousse*. Paris, 1997, Larousse–Bordas. 1103. o.) Honnan származhat akkor a híres szállóige?

Egyes szakértők szerint egy ókori idézet eltorzított felidőzéséből. Állítólag Tiberius császár idézte fel gyakran Euripidész egyik elveszett tragédiájának egyik sorát: „Ha meghalok, a földet tűz eméssze el!” Suetonius szerint Néró császár, amikor meghallotta ezt az idézetet, azonnal rávágta: „Sőt, még életemben!” (*A Caesarok élete*. Bp. 1975, Magyar Helikon. 264. o. Kis Ferencné fordítása.) Mások szerint Madame Pompadour próbálta ezzel vigasztalni a királyt, amikor az uralkodó a rossbachi vereség miatt szomorkodott 1757 végén, s az ő mondása torzult el a közismert szállóigévé.

Michel Antoine, a király legalaposabb életrajzának elkészítője is erre az évre teszi a szállóige megszületését. (*Louis XV*. Paris, 1989, Fayard. 739–741. o.) Szerinte azonban nem Pompadour, hanem maga XV. Lajos mondhatott ilyesmit, amikor fekete humorral felidézte az 1757-es év eseményeit. Január 5-én egy féleszű merénylő, Robert François Damiens egy késsel megsebesítette a királyt. Április 2-án egy hurrikán söpört végig Franciaországon. Szeptemberben az angoloknak sikerült egy hétre megszállniuk Aix szigetét. November 5-én pedig II. Frigyes porosz király mért jókora vereséget a francia és osztrák hadseregére Rossbachnál. A hétéves háború második éve meglehetősen szerencsétlenül alakult a franciák számára! A szalonokban pedig mindenki arról beszélt, hogy visszatér az 1682-ben látott üstökös. Csak két év múlva tért vissza, de 1757 szeptemberében egyesek már látni vélték. A közhiedelem szerint pedig az efféle égi jelenségek felbukkanását szerencsétlenségek, földrengések és árvizek kísérik. XV. Lajos valószínűleg olyasmit mondhatott az üstökös visszatérése hírének hallatán, hogy „nekünk már csak az özönvíz hiányzik”, s ez alakult át a köztudatban a hírhedt kijelentéssé.

40. II. József a haladás képviselője volt

Ha csak II. József német-római császár és magyar király (uralk. 1780–1790) reformjait vesszük figyelembe, akkor könnyen úgy tűnhet, hogy a haladást képviselte egy olyan birodalomban, amelyben minden társadalmi csoport ragaszkodott ősi kiváltságaihoz. Támogatta az elemi oktatást, vallási téren toleranciát vezetett be, csökkentette a nemesség hatalmát, az egységes adó és a törvény előtti egyenlőség bevezetését tervezte és felszámolta a magyar jobbágyság röghöz kötését. Nemes szándékait senki sem vitatja.

Csakhogy már Horváth Mihály is megfogalmazta II. József uralkodásának alapvető problémáját: „Ő nem akarta túrni, hogy a kiváltságos osztály, bár századok óta bírt, de igazságtalan előjogaival szolgálai állapotban

tartsa a nép alsóbb osztályait, gátolja az állam anyagi és erkölcsi érdekeinek kifejlését: ő tehát lerontani szándékozott a választó falakat, eltörültni akarta a kiváltságokat, s legalább is a közterhek tekintetében egyenlőséget kívánt megalapítani minden alattvalói között. És eddig dicső a szándék, szabad-
elvű s minden magasztalásra méltó a terv. De a szabadságnak, mint tudjuk, két oldala van egy államban: nem elég, hogy egyik osztály el ne nyomja kiváltságaival s előjogaival a másikat; szükség, hogy minden osztály a kormányhatalom önkénye és zsarnoksága ellen is biztosítva legyen. E nélkül csak a szolgaság közös, csak ebben létezik egyenlőség. Ő pedig a státuszpolgári (vagyis állampolgári – H. P.) jogokat a trón irányában semmiféle intézménnyel nem biztosította: egyenlőséget akart, de nem a jogban, hanem csak a fejedelmi önkény irányában...” (Magyarország történelme. Hetedik kötet. Bp. 1873, Franklin Társulat. 510–511. o.)

Ugyanezt vetik szemére a mai történészek is. Erich Zöllner találó megfogalmazása szerint egyszerre kívánta „jóléti és rendőrállammá” változtatni birodalmát. (Ausztria története. Bp. 1998, Osiris Kiadó 248. o.) Az állam érdeke volt az első számára, holott a Habsburg Monarchia nem egységes állam volt, hanem tartományok összessége, melyeket csak a dinasztia köt össze. Egyetlen intézkedéséhez sem igényelte a társadalom egyetértését, nem vette figyelembe sem a hagyományok, sem az érdekek eltéréseit. Önkényességével még a kedvező hatású, ésszerű intézkedéseket is ellenszenvessé, népszerűtlenné tette. Döntéseit egyedül hozta meg, s csak végrehajtókat tűrt meg maga mellett, nem tanácsosokat. A külügyekben még néha hallgatott Kaunitz kancellárra, a belügyekben azonban senkire sem. Sajat anyja, Mária Terézia így vélekedett fia stílusáról: „E hang, amelyből kiveszett az emberiség és gyöngédség, a monarchiának és mindnyájunknak a vesztét okozhatja.”

Elképesztő kicsinyességgel avatkozott bele mindenbe, rengeteg apró, bosszantó rendelettel szabályozta alattvalói életének mindennapjait. Kilenc és egynegyed éves uralkodása alatt 6206 rendeletet adott ki, kétszer annyit, mint anyja negyven év alatt. Hadik Andrásnak képes volt levelet írni arról, hogy az önkielégítés nagyon gyakori a katonai iskolák hallgatóinak körében, s államédekké nyilvánította, hogy a leendő kato-

natisztek ne ártsanak ilyesmivel az egészségüknek. Eltiltotta, hogy az udvari színházban baletet adjanak elő, arra hivatkozva, hogy „a színpadon való erotikus ugráncolás felesleges izgalmat ébreszt”. Betiltotta az ereklyék imádását, az oltárok túlzott kivilágítását, a vihar elleni harangozást, Tirolban pedig még a jódlizást és az ostorcsattogtatást is szabályozni próbálta. Nagyon bosszantotta, hogy milánói alattvalói színházlátogatás után szívesen sétakocsikáznak éjszaka, mert úgy vélte, hogy akkor másnap majd későn kelnek fel. Mintha elviselhetetlennek találta volna azt a gondolatot, hogy valaki, valahol, valamilyen okból jól érzi magát. Be akarta vezetni, hogy a fa megtakarítása érdekében koporsó helyett zsákban temessék el a halottakat. Mozartnak így gratulál a Szökötés a szerájából bemutatója után: „Remek, remek, csak egy kicsit sok benne a hangjegy...”

II. József kormányzatának fő problémáját azonban néhány, Pierre Manent-től származó gondolattal lehet a legjobban megvilágítani. „A demokrácia előtti társadalmakban a hangsúly kifejezetten, drámaian és olykor megszállottan a társadalmi egységen van, az egyetértésen. E társadalmak folyton-folyvást azon vannak, hogy egységüket megjelenítsék, hogy színre vigyék ennek az egységnek a látványát. Minden, ami szétválaszt, vagy azzal fenyeget, minden, ami megoszt, vagy azzal fenyeget, leküzdés, elfojtás vagy hallgatás tárgyát képezi. Egyetlen megosztás, illetve szétválasztás van, amelyet a demokrácia előtti társadalom elismer, sőt, hangosan hirdet, ez pedig azoknak a megkülönböztetése, akik parancsolnak, illetve akik engedelmeskednek, a kormányzók és kormányzottak közötti különbségtétel.” (Pierre Manent: Politikai filozófia felnőtteknek. Bp. 2003, Osiris Kiadó. 32. o. Kende Péter fordítása.) II. József csak ezt a szétválasztást ismerte el, holott már harminckét évvel trónra lépése előtt megjelent Montesquieu fő műve, A törvények szelleméről, amely a hatalom megosztásának szükségességéről győzte meg kortársait. Nem is nagyon kellett meggyőzni őket erről: Európa legtöbb államában az uralkodó különféle tartományi vagy rendi gyűlésekkel együttműködve kormányzott. A XVIII. században egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy úgy lehet a leghatékonyabban kiaknázni egy társadalom erőforrásait, ha legalább

a társadalom felső rétegének képviselőivel megosztják a hatalmat. „Nincs adózás képviselet nélkül!” – fogalmazták meg II. József korában a hatékony kormányzás alapelvét az Egyesült Államokban. S ha József számára ez a példa túlságosan távoli volt, legalább az öccsére, a majdani II. Lipótra figyelhetett volna, aki ezt írta egyik levelében húgának, Mária Krisztinának, Osztrák Németalföld helytartójának: *„Minden országban alap-törvényre van szükség, szerződésre a nép és az uralkodó között, amely korlátozza ez utóbbi hatalmát. Amikor az uralkodó megszegi ezt, lemond pozíciójáról, melyet csak feltételesen kapott, és senki sem köteles neki engedelmessé válni.”* (Dino Carpanetto–Giuseppe Ricuperati: *Italy in the Age of Reason. 1685–1789.* New York, 1987, Longman. 221. o.) II. József azonban senkivel sem volt hajlandó megosztani hatalmát. Pedig *„a politika modern rendszere abból a célból jött létre, hogy felszámolja vagy legalábbis megkerülje azt a parancs-engedelmesség viszonyt, amely a régi politikai rendszerek sajátja volt... A modern értelemben vett szabadság módszeres törekvés arra, hogy ebből a viszonyból kiszabaduljunk.”* (Pierre Manent: *Idézett mű, 33. o.)*

Vajon nevezhetjük-e a haladás képviselőjének azt az uralkodót, aki ennyire szembehelyezkedett „a politika modern rendszerével”? Aki nem értette meg, hogy a fejlődés egyszerre mutat a központi hatalom megerősítése és megosztása felé? Erős államot akart, amely képes megvédeni az állampolgárok életét, tulajdonát és nyugalomát – azt viszont nem ismerte fel, hogy ez az állam veszélyeztetheti szabadságjogaikat is. Politikája rendi ellenzékében kizárólag az elavult kiváltságok védelmezőit látta, s nem volt hajlandó felismerni, hogy privilégiumaikkal együtt azt az alapelvet is védelmezték vele szemben, hogy a központi hatalom ne tehesen meg mindent a kormányzottak hozzájárulása nélkül. A modern állam dilemmáját James Madison, az Egyesült Államok negyedik elnöke fogalmazta meg a legérzékletesebben: *„Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket. S ha az embereket angyalok kormányoznák, a kormányzatot sem belülről, sem kívülről nem kellene ellenőrizni. Az olyan kormányzati rendszer kialakításában, amelyben emberek igazgatnak más embereket, a nagy nehézség a következő: először képesség*

kell tenni a kormányzatot arra, hogy irányítsa és ellenőrizze a kormányzottakat; másodszor rá kell kényszeríteni, hogy ellenőrizze saját magát.” (Alexander Hamilton–James Madison–John Jay: *A föderalista.* Bp. 1998, Európa Könyvkiadó. 381. oldal. Balabán Péter fordítása.) II. József viszont kizárólag arra volt képes, hogy irányítsa és ellenőrizze a kormányzottakat – saját hatalma megosztásának, saját kormányzata ellenőrzésének a gondolatát azonban képtelen volt elfogadni.

41. II. Katalin cárnőnek elképesztően sok szeretője volt

Nagy Katalin cárnő (1729–1796) rendkívüli asszony volt. Pedig amikor anyja kíséretében 1744 januárjában átlépte az orosz határt, aligha tűnt bárki is alkalmatlanabbnak Minden Oroszok Egyeduralkodójának szerepére, mint ez a tizenöt éves, német származású, lutheránus kislány. Anhalt-Zerbst-i Zsófia Augusztá Friderika egy elszegényedett német hercegi családból származott, apja porosz katonatiszt volt. Erzsébet cárnő csak azért szemelte ki őt unokaöccse és utóda feleségének, mert ismerte anyja családját, s el kívánta nyerni II. Frigyes porosz király barátságát. A kislány azonban nemcsak arra volt képes, hogy megkedveltesse magát a számára ismeretlen nyelvű és kultúrájú, orosz udvarral, hogy felvegye a görögkeleti vallást és a Katalin nevet, de arra is, hogy 1762-ben egy vértelen államcsinnel eltávolítsa ostoba és népszerűtlen férjét, III. Pétert a trónról. Azt pedig végképp nem várta tőle Európa, hogy a korszak egyik leghatalmasabb uralkodójává váljék, aki modern reformok sorát fogadtatja el, jogokat ad az orosz nemességnek és polgárságnak, fejleszti az orosz gazdaságot, terjeszti a nyugati kultúrát, elnyeri az európai felvilágosult filozófusok elismerését, s ugyanakkor háborúk sorozatával ijesztően felgyorsítja az Orosz Birodalom területi terjeszkedését.

Az ennyire sikeres asszonyok pályafutását minden korban gyanakvás és rágalom özöne kísérte. Nagy Katalin cárnő kortársai (sok mai férfi-

hoz hasonlóan) eleve természetellenesnek tekintették, hogy egy nő hatalommal rendelkezzen, s ha már tehetségtelen uralkodónak nem nyilváníthaták, legalább erkölcstelenséggel és tisztátalansággal vádolták meg.

Pedig Nagy Katalin egyáltalán nem volt nimfomániás, férfifaló nőszeremély, ahogy oly sokan állították róla. Rendkívüli intelligenciájú és munkabírási, kedves, természetes és egészséges asszony volt. Legnagyobb szerelméhez, Patyomkin herceghez írott leveleiben, ahogy életrajzírója, Isabel de Madariaga megállapítja róla, „szeretetteljes és alázatos, nem Észak Messalinájának tűnik, hanem egy asszonymnak, aki szeretne szeretni és szeretve lenni. »Ha a végzetem olyan férjet juttat nekem, akit szerethetek, írta, sohasem változtam volna meg az irányában.«” (Isabel de Madariaga: *Russia in the Age of Catherine the Great*. London, 1981, Weidenfeld & Nicolson. 343. o.)

Férje, a Holstein-Gottorpi családból származó III. Péter cár, Nagy Péter unokája azonban féleszűnek, részegesnek és impotensnek bizonyult. A gyermekáldás elmaradásáért Erzsébet cárnő természetesen Katalint okolta, aki környezete nyomására s a régen várt trónörökös reményében 1752-ben Szergej Vasziljevics Szaltikov gróf szeretője lett. A gróf hűtlennek bizonyult, s Katalin újra magányos volt, amikor három év múlva megismerkedett a brit követ titkárával, a húszéves, ápolt, udvarias és vonzó Stanisław Poniatowskival. A két, franciás műveltségű fiatal között két éven át tartó, szenvedélyes szerelem lobbant fel – Poniatowski még lengyel királyként is abban reménykedett egy ideig, hogy viszonyuk kiújulhat, és együtt fognak élni. A harmadik szeretőre Katalin 1761-ben tett szert Grigorij Grigorjevics Orlov hadnagy személyében. Ez a gárdatiszt vezető szerepet játszott Katalin 1762-es trónra juttatásában. Több mint tíz éven át tartott a kapcsolatuk, s a cárnő saját bevallása szerint csak azért távolodott el tőle, mert a hadnagy megcsalta őt. 1772-ben a negyvenhárom éves cárnő egy Alekszandr Vaszilcsikov nevű, huszonnyolc éves hadnaggal vacsoráztatott naponta, aki a rossz nyelvek szerint éjszaka is meglátogathatta őt. A következő évben viszont rátalált arra a férfirra, aki minden szempontból egyenrangú társának bizonyult: Grigorij Alekszandrovics Patyomkin grófra.

Patyomkin (1739–1791) igen művelt, olvasott gárdatiszt volt, aki járt az újonnan megalapított Moszkvai Egyetemre is, és a könyvtárában őrizte Rousseau összegyűjtött műveit. Humánusan bánt katonáival, és toleráns volt a más vallásúakkal. Rendkívül sikeres tábornoknak és hatékony kormányzónak bizonyult, ő építette ki a fekete-tengeri orosz flottát. Vagyis méltó társa volt a cárnőnek, akivel a híresztelések szerint titkos házasságot is kötöttek. Szenvédélyes szerelmük három éven át tartott (1773–76), de Patyomkin ezután is a cárnő legmegbízhatóbb tanácsadója és bizalmas barátja maradt.

Katalin cárnőnek tehát negyvenhét éves koráig öt szeretője volt, akik közül hárommal hosszú éveken át tartott a viszonya. Vagyis pontosan úgy viselkedett, mint egy mai szabad és független asszony, aki munkája mellett keresi „az igazit”. Élete utolsó húsz évében azonban egyre rövidebb kapcsolatok követték egymást, egyre fiatalabb férfikkal. A történészek hét időskori szeretőjéről tudnak: Pjotr Vasziljevics Zavadovszkijről (1776–1777), Szemjon Gavrilovics Zoricáról (1777–1778), Ivan Nyikolajevics Rimszkij-Korszakovról (1778), Alekszej Dimitrejevics Lanszkojéről (1780–1784), Alekszandr Petrovics Jermolovról (1785), Alekszandr Matvejevics Dmitrijev-Mamonovról (1786–1789) és Platon Alekszandrovics Zubovról (1789–1796). Ezek a kapcsolatok valóban nem szolgáltak különösebben a becsületére. Viszont mindig méltóságteljesen és diszkréten viselkedett, és sohasem volt egynél több szeretője egyszerre. Ráadásul mindig meggyőzte magát, hogy őszintén szerelmes az illető fiatalemberbe, akit igen tehetségesnek kiáltott ki, és szívesen nevelgette, anyáskodott felette.

Vagyis Katalinnak bizonyítható módon 12 szeretője volt – vagy ha valóban titkos házasságot kötött Patyomkinnal, akkor 2 férje és 11 szeretője. Hogy mindez sok vagy kevés – ezt mindenki döntse el maga. A kortársak többsége soknak tartotta, s ezért a cárnő szerelmi életéről rengeteg legenda terjedt el Európában. Az angol nyelvterületen azt mondogatták róla gúnyosan, hogy mérnökei képtelenek voltak olyan nagyságú építményt emelni („erektálni”) a számára, amely kielégítette volna. Egyesek háromszázra becsülték szeretői számát, mások nimfomániával,

sőt, zoofiliával, állatokkal való fajtalankodással is megvádolták. A legocsmányabb, de meglepően széles körben elterjedt legenda szerint az okozta a halálát, hogy lóval közösült. Ebből természetesen egyetlen szó sem igaz: a cárnő egészséges asszony volt, a férfiakat szerette, nem az állatokat. Katalint vízöblítéses árnyékszékén érte szélütés, és ebbe halt bele. Annak sincs semmi bizonyítéka, hogy valamelyik udvarhölgye „kipróbálta” volna a következő kegyenc szexuális képességeit, mielőtt a cárnő az ágyába fogadta volna őket, mint ahogy annak sincs, hogy Patyomkin keresett volna szeretőket a számára.

A XVIII. században természetesen senkit sem zavart, ha egy férfi uralkodónak sok szeretője volt. A női uralkodókról viszont egészen más-ként gondolkodtak. Érdeemes felidézni ezzel kapcsolatban Simon Dixon brit történész szavait: „Az európai trónokon ülő férfi kortársaival ellentétben Katalin támadható volt a természetellenes, irracionális viselkedés megszokott vádjával, amelyekkel oly sok nagy hatalmú asszonyt elhalmoztak az elmúlt 2000 év során. A történetírás nem nagyon ismeri el a közéletet a legitim női hatalom, a jóindulattal, vallásossággal és szüzies-séggel jellemzett First Lady-kép és ennek önzéssel, tisztátalansággal és promiszkuitással megbélyegzett, elfogadhatatlan ellentéte között. Ezért a Katalin lakosztályán átvonuló, legalább tizenkét szerető éppen elegendő volt ahhoz, hogy meggyőzze a kortársakat a női uralom elfogadhatatlanságáról.” (Catherine the Great. London, 2001, Longman. 53. o.)

42. A felvilágosodás képviselői ateisták voltak

Ezt a téves elképzelést két oldalról is megerősítették. Az egyházak által kiadott történelmi munkákban ilyen mondatokat találhatunk: „Az Enciklopédia... szerkesztői Denis Diderot és Jean d'Alembert voltak, de munkatársaik között ott találjuk a leghíresebb írókat, tudósokat, természettudósokat, ...akik kevés kivétellel ateisták és materialisták voltak.” (Szántó Konrád: A Katolikus Egyház története. II. kötet. Bp. 1984,

Ecclesia. 257–258. o.) A tízkötetes szovjet világtörténetben pedig a következőket olvashatjuk: „Materialista természetfelfogásukból a felvilágosodás képviselői ateista következtetésekre jutottak... Lenin rendkívül nagyra értékelte a francia materialisták ateista írásait, és szükségesnek tartotta, hogy a szovjethatalom megjelentesse e műveket és fegyverül használja a maga harcában a vallás ellen.” (Világtörténet. V. kötet. Bp. 1964, Kossuth Könyvkiadó. 552. o.)

A felvilágosodás katolikus bírálói azonban ugyanúgy eltúlozták a XVII–XVIII. századi ateizmus jelentőségét, mint a vallásellenes kommunisták. A felvilágosodás képviselői valóban elvetették azokat a vallási hiedelmeket, amelyek csodákhoz, ördögökhöz vagy angyalokhoz kötődtek. Támadták a vallási intolerancia minden megnyilvánulását. Olykor túlságosan is heves szenvedéllyel bírálták az egyház visszaéléseit, babonának nyilvánítva minden hagyományt, cinikus harácsolónak minden papot, tunya naplopónak valamennyi szerzetest, álszentnek valamennyi apácát. Ők is tudtak igazságtalanok lenni, különösen akkor, amikor az egyház politikai befolyása és a szellemi élet feletti ellenőrzése felháborította őket. Voltaire egy időben minden levele végére odabiggyesztette ezt a rövidítést: *Ecr. L'inf.*, ami annyit jelentett, hogy *Écrasons l'infâme*, „Tapossuk el a gyalázatost!” Minden barátja tudta, hogy ezen a katolikus egyházat érti. Az is kétségtelen, hogy a mai antiklerikális érvrendszer egy részét a felvilágosodás idején dolgozták ki.

Csakhogy az antiklerikalizmus nem azonos a vallásellenességgel vagy az ateizmussal. A felvilágosult gondolkodók közül talán Thomas Hobbes-t, Jean Meslier-t, Holbach bárót, Jacques-André Naigeont és Julien Offray de La Mettrie-t lehet egyértelműen ateistának tekinteni. Claude-Adrien Helvétius egyesek ateistának tartották, mások szerint azonban inkább a felvilágosultak deista többségéhez tartozott, akik Isten szerepét a világ megteremtésére korlátozták. Akik ennél is jobban eltávolodtak a hagyományos vallástól, mint Baruch Spinoza vagy John Toland, azok panteistákká váltak, vagyis Istent a természetbe olvasztották, s úgy vélték, maga a természet érdemel vallásos tiszteletet.

Magát a vallást azonban a felvilágosodás képviselőinek többsége nem vetette el, hanem megpróbálta ésszerűsíteni, finomítani vagy kiegészíteni. A legtöbben hittek egy ésszel is felfogható, jótékony Istenben, a világmindenség megteremtőjében, aki az igazságba és erkölcsbe vetett hitet képviseli az emberek között. Úgy érezték, némi tisztelet jár hazájuk államvallásának, akár hisznek benne, akár nem. Meg voltak győződve arról, hogy minden művelt társadalomnak szüksége van valamilyen „természetes” vagy „állampolgári” vallásra, amely megerősíti a hazafias-ságot, a közösségi szellemet és az erkölcsösséget. A legtöbben egyetértettek Edward Gibbon angol történésszel, aki elfogadott volna egy olyan vallást, mint az ókori Rómáé, „amelyről a nép azt hiszi, hogy igaz, a filozófusok úgy vélik, hogy hamis, de a kormányzók tudják róla, hogy hasznos.” (Roy Porter: *The Enlightenment*. London, 1990, Macmillan. 35. o.) Vagyis az elit számára egy racionális hiedelemrendszert kívántak megfogalmazni, a nép számára azonban megőrizték volna a hagyományos hiedelmeket.

A „természetes vallás” azt jelentette többségük számára, hogy a világ racionális módon működik, működésének törvényeit pedig az ember képes megérteni, s ezért a különböző vallások végső soron azonos normákon alapulnak, az emberi ész által felfogható, természetes, racionális erkölcsi törvényeken. A kereszténység tehát megfosztható misztikus sajátosságaitól, ősi dogmáitól, klerikális hierarchiájától, s visszavéhető bizonyos alapvető, mindenki által belátható és elfogadható normákra. A csodákban, a kinyilatkoztatásban és az eredendő bűnben azonban nem kell hinni.

Ha alaposabban megvizsgáljuk a felvilágosult gondolkodók tevékenységét, nem ateizmust, hanem inkább egy sajátos, egyéni vallásosságot fedezhetünk fel írásaikban. John Locke *A kereszténység ésszerűsége* (1694) címmel írt egy könyvet, amelyben úgy érvelt, hogy a keresztény tanítások lényege összegegyeztethető az ésszel és a tapasztalattal. Még a szkeptikus David Hume is valószínűtlennek tartotta, hogy a kozmosz rendezettsége véletlenszerűen jött volna létre. Edward Gibbon hitetlennek tartották, pedig rendszeresen járt templomba. Thomas Jefferson

úgy fogalmazott, hogy „elutasítja a kereszténység romlottságát, de nem veti el magának Jézusnak az eredeti előírásait.” (Joseph T. Ellis: *American Sphinx. The Character of Thomas Jefferson*. New York, 1997, Alfred A. Knopf. 215. o.) Montesquieu-ről megállapították, hogy „vallása gyakorlatilag katolikus, meggyőződése deista, de élete egyes szakaszaiban valamelyest közeledik a keresztény szellem felé.” (Louis Desgraves: *Montesquieu*. Bp. 2003, Osiris Kiadó. 447. o. Deák Attila fordítása.) Guillaume-Thomas Raynal és Gabriel Bonnot de Mably maguk is abbék voltak, Joseph Priestley pedig nonkonformista prédikátor. A lengyel felvilágosodásban vezető szerepet játszottak a katolikus papok, mint Stanisław Staszic és Hugo Kołłątaj.

Voltaire elítélte az ateizmust és a materializmust, de Jézus történetében nem akart hinni. A természet Istene előtt viszont többször is misztikus eksztázis fogta el. Feljegyezték róla, hogy egyszer hajnali háromkor kísétált a kertjébe, hogy gyönyörködhessen a napfelkeltében. A Nap megjelenésekor tapsolt, és így kiáltozott: „Hiszek, hiszek benned! Hatalmas Isten, hiszek!” Majd odafordult kísérőihez, s kijelentette: „Ami viszont Fiú urat és Anya asszonyságot illeti, ez más kérdés!” (Pierre Milza: *Voltaire*. Paris, 2007, Perrin. 793–794. o.)

Jean-Jacques Rousseau-t pedig végképp nem lehet ateistának nevezni. *Emil, avagy a nevelésről* című könyve negyedik részében fejtette ki vallási nézeteit, a „savoyai vikárius hitvallásában”. E szerint a dogmákat és az intoleranciát valóban el kell vetnünk, a vallást és Isten létét azonban nem az értelemre, hanem az érzelmekre, a lelkiismeretre, a „belső fényre” kell alapoznunk: „Nézd csak a természet nyújtotta látványt, hallgass a belső hangra! Ugye, hogy az Isten mindent megmondott szemünknek, lelkiismeretünknek, ítélőképességünknek! Mit mondhatnak még ezenfelül nekünk az emberek?... Fiam, úgy intézd lelked ügyét, hogy mindig kívánjad Isten létét, s akkor sohasem fogsz kételkedni létezésében. Egyébként bármelyik pártálláshoz csatlakozol is, gondold meg, hogy a vallás megkövetelte igazi kötelességek függetlenek az emberi intézményektől, mert az Istenség igazi temploma maga az igaz szív. A törvény minden országban és minden szekta számára abban foglalható össze, hogy szeressük Istent mindenek-

felett, felebarátunkat pedig mint önmagunkat. Nincs oly vallás, amely fölmentene az erkölcs szabta kötelességek alól, mert csak ezek a valóban lényegesek. A belső istentisztelet a legelső e kötelességek közül, mert hit nélkül nincs igazi erény.” (Bp. 1997, Papyrusz Book. Györy János fordítása.)

43. Az amerikaiak a brit zsarnokság ellen indították meg függetlenségi háborújukat

Az amerikaiak oly sokszor elmondták ezt, hogy a végén maguk is elhitték. Miután Boston kikötőjében 1773-ban az indiánnak öltözött lázadók a tengerbe szórtak 342 láda teát, a brit kormányzat lezáratta a kikötőt, amíg a kárt meg nem térítik, Massachusetts önkormányzatát korlátozta, s Gage tábornokot nevezte ki kormányzójának. A bostoni „teadélután” meglehetősen enyhe megtorlása elképesztő indulatokat váltott ki a gyarmatok lakóiból.

Samuel Adams, a massachusettsi radikálisok vezetője így írt Arthur Lee-nek 1774. május 18-i levelében: *„Kedves Uram! A brit parlament rendelete, melyet általában a bostoni kikötő törvényének neveznek, eljutott hozzám. Konstantinápoly levéltáraiban kutakodva sem találunk ehhez hasonló, égbekiáltó igazságtalanságot és embertelenséget. De mit is várhatunk egy olyan parlamenttől, amelynek egy olyan kormányzat diktál, s olyan kormányzat ellenőriz, amely a jelek szerint teljesen elveszítette az eszét, erkölcsi érzékét, amelyet az indulat, kegyetlenség és bosszú irányít?”* (The Spirit of 'Seventy-Six. Szerk. Henry Steele Commager és Richard B. Morris. New York, Evanston, London, 1967, Harper & Row, Publishers. 19. o.) Még a józan és mérsékelt George Washington is így írt 1774. július 20-án Bryan Fairfaxnek: *„Talán Gage tábornok viselkedése az érkezése óta (aki tanácsa köszöntését megszakítva olyan nyilatkozatot tett közzé, amely jobban illik egy török basához, mint angol kormányzóhoz, s árulásnak nyilvánította a brit kereskedelmet érintő valamennyi közös fellépést)*

nem adta-e példátlan bizonyítékát a zsarnokság legdespotikusabb rendszerének, amelyet valaha is gyakoroltak egy szabad kormányzatban?” (Ugyanott, 24. o.) Jefferson pedig a következő kijelentést iktatta be a Függetlenségi nyilatkozatba: *„Nagy-Britannia jelenlegi királyának története nem más, mint az ismétlődő sérelmek és jogsértések története, amelyek közvetlen célja az abszolút zsarnokság bevezetése ezen államokban.”* (Ugyanott, 317. o.)

Valóban a brit kormány lett volna a XVIII. század legzsarnokibb kormányzata?

Az anyaország és amerikai gyarmatainak konfliktusa a hétéves háborúnak (1756–1763) volt a következménye. Nagy-Britannia ugyanis győzelmet aratott, sikerült a franciákat egész Észak-Amerikából kiszorítania, csak éppen az nem volt világos, miből fogják fizetni a többszörösére növekedett gyarmati terület kormányzatát és védelmét. A gyarmatokra fordított kiadások éves költségei az 1748-as 70 ezer fontról 1763-ra 350 ezer fontra emelkedtek, pedig a brit államadósság már amúgy is megkétszereződött a háború miatt. A brit politikusok számára természetesen tűnt, hogy e költségek egy részét, legalább egyharmadát vagy felét az eddig amúgy is igen keveset adózó amerikai társadalomnak kell előteremtenie. Még arra is felszólították az amerikai törvényhozókat, hogy határozzák meg, milyen módon járulnak hozzá a közös terhekhez, választ azonban nem kaptak. Ezért a brit parlament hozta meg azokat a rendeleteket, amelyek ugyan csak minimális mértékben növelték az amerikaiak adóterheit, szerintük azonban mégis feleslegesek és törvénytelenek voltak. Az amerikaiak ugyanis nem értették, miért kell a győzelem után többet adózni, mint előtte, s hamarosan azzal érveltek, hogy nincs képviselőjük a brit parlamentben, ezért az nem is hozhat törvényeket számukra.

A brit kormány az indiánháborúk elkerülésének céljából 1763-ban eltiltotta a letelepedést az Appalache-hegység vízválasztójától nyugatra. Az amerikaiak egyszerűen figyelmen kívül hagyták ezt a törvényt. Egy év múlva a brit miniszterek behozatali vámokat vetettek ki több árura, s megtiltották a helyi papírpénz kiadását. Nagy volt a tiltakozás, és egyes

gyarmatokon „nem-importálási” mozgalom indult. A legnagyobb felháborodást az 1765-ben bevezetett bélyegtörvény okozta, pedig mindössze az anyaországban használatos okmánybélyeg bevezetésére vonatkozott. Mivel fémpénzért kellett megvenni, az amerikaiak ezt közvetlen adónak tekintették. New Yorkban kilenc gyarmat küldöttei megrendezték az úgynevezett „bélyegtörvény-kongresszust”, és kiadták a jelszót: „Nincs adózás képviselő nélkül!” Tömeges megmozdulásokra került sor, bojkott alá vették a brit árukat, s ezért 1766-ban a brit parlament visszavonta a bélyegtörvényt.

1767-ben az üvegre, festékre, ólomra, teára és papírra kivetett vámok miatt kezdtek lázadni. Újra bojkott alá vették a brit árukat, New Yorkban 1770 januárjában utcai harcokra került sor, márciusban pedig Bostonban a tömeg addig provokált és dobált néhány őrségen álló katonát, amíg azok önvédelemből tüzet nem nyitottak. Öt tüntető meghalt, ezt nevezték „bostoni mészárlásnak”. A brit kormány olyannyira nem bizonyult zsarnokinak, hogy másodszer is engedett: visszavonta a vámokat, csak a teát hagyta meg, hogy tekintélyen ne essék csorba.

Az ellentét 1773-ban éleződött ki újra, amikor a teatörvénnyel a Brit Kelet-indiai Társaság monopóliumot kapott az amerikai gyarmatok teaival történő ellátására. Ezzel a tea tulajdonképpen még a vámmal együtt is olcsóbb lett volna, mint korábban, de az amerikaiak elvi okokból ezt is ellenezték. Ekkor került sor a híres bostoni teadélutánra.

A brit kormány számára ez már túl nagy kihívás volt. Korábban kétszer is engedett (1766, 1770), az amerikaiak azonban újra meg újra erőszakos cselekményekre ragadtatták magukat. A brit kormány ezúttal a megtorlás eszközéhez folyamodott, s ezzel végleg kiélezte az ellentéteket. Az általános lázongás légkörében, 1775. április 19-én a massachusettsi Lexingtonnál a fegyveres polgárok tüzet nyitottak a Bostonból érkező brit katonákra, akik egy concordi fegyverraktárt akartak felszámolni. Ezzel kirobbant a függetlenségi háború.

A brit kormányzat tehát egyáltalán nem volt zsarnoki. Mindössze a külügyeket, hadügyeket és a távolsági kereskedelmet irányította, a gyarmatok minden más téren önkormányzatot élveztek. Lakói sokkal

önállóbbak és sokkal gazdagabbak voltak a többi angol (vagy más államhoz tartozó) gyarmat lakosságánál. Az angol politikai és szellemi kultúra hagyományain nevelkedtek, és úgy érezték, hogy minden szabadságjog megilleti őket, amelyet az anyaország lakói élveznek. Ők teljes jogú brit állampolgároknak tekintették magukat – a londoni kormányzat pedig úgy bánt velük, mint alárendelt, gyarmati alattvalókkal, mint Írország vagy az indiai telepek lakóival, akiket Londonból kell irányítani. Végso soron az volt az amerikai függetlenségi háború oka, hogy az amerikaiak túlságosan függetlenek és gazdagok voltak, túlságosan hozzászótkak az önkormányzathoz – azt is mondhatnánk: „túlságosan angolok” voltak – ahhoz, hogy eltűrjék szabadságuk minimális korlátozását is. A függetlenségi háborúban (1775–1783) nem a szabadság megszerzéséért, hanem egy régóta birtokolt szabadság megtartásáért harcoltak. A függetlenség csak e szabadság megtartásának volt az eszköze.

44. A lengyelek maguk is okolhatók hazájuk XVIII. századi felosztásáért

A Lengyelország felosztásait (1772, 1793, 1795) végrehajtó államok udvari történetírói azt hirdették, hogy a lengyelek képtelenek voltak önmaguk kormányzására, ezért tulajdonképpen szerencsések, hogy idegen uralom áldásaiban részesülhetnek. Később a hazafias lengyelek is bíralták saját hagyományaikat, amelyek megakadályozták, hogy hatékonyan szembeszálljanak az agresszív nagyhatalmakkal. „Még a hazánkat is elittuk!” – jelenti be egy részeg nemes Andrzej Wajda *Légió* című filmjében (1965). Valóban olyan súlyos felelősség terhelné a XVIII. századi lengyel nemességet?

Annyi bizonyos, hogy abban a korszakban, amelyben a központi hatalom minden európai országban megerősödött, Lengyelországban egyre jobban meggyengült. Alighanem a lengyel királynak volt a leg-

csékélyebb hatalma az európai uralkodók között: választott uralkodó volt, s egyetlen döntése, egyetlen szerződése sem volt érvényes a szejm (a lengyel rendi gyűlés) hozzájárulása nélkül. A lengyel politikai közélet két hírheft alkotmányos sajátossága: a konföderáció joga, és a *liberum veto* minden döntést megnehezített. Az előbbi azt jelentette, hogy bárkinek jogában állt megfelelő eljárások során fegyveres szövetséget létrehozni, ha sérelem érte – vagyis kirobbantani a polgárháborút. A *liberum veto* törvénye szerint a szejm valamennyi tagja megakadályozhatta a határozat elfogadását egyetlen felkiáltással. Az egységes határozathozatal érdekében bevezetett gyakorlat a politikai élet megbénulásához és anarchiához vezetett. Hatalmi vákuum jött létre, és csak idő kérdése volt, mikor nyomulnak be e vákuumba a szomszédos nagyhatalmak.

A XVIII. században egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az egykor oly hatalmas Lengyelországból orosz bábállam lett. A lengyel belpolitikába való brutális orosz beavatkozás ellen a Bari Konföderáció (1768) fegyvert fogott. Az országban ezzel állandósult a polgárháború, mert az orosz állam az Oszmán Birodalommal is háborúba keveredett (1768–74), s egy ideig nem tudott Lengyelországra koncentrálni. A Habsburg Birodalom 1769 áprilisában megszállta, 1772 novemberében pedig Magyarországhoz csatolta az 1412 óta lengyel kézen lévő szepességi városokat. A felosztáshoz vezető végső lökést az Oszmán Birodalom veresége okozta: a bécsi kormány, amelyet az oszmánok békeközvetítésre kértek fel, nem tűrhette, hogy Moldva és Havasalföld orosz megszállás alá kerüljön. 1771 júniusában fenyegető osztrák–török szerződés született, mire II. Katalin cárnő, aki nem akart egy porosz–osztrák–török szövetséggel szembeállni, beleegyezett, hogy Moldva és Havasalföld helyett lengyel területeket vesz birtokba. A hatalmi egyensúly érdekében viszont ezekből részesítenie kellett Poroszországot és a Habsburg Birodalmat is. 1772. augusztus 5-én Szentpéterváron aláírták Lengyelország első felosztásának szerződését. Az ország elveszítette területének 29%-át (a gazdaságilag legfejlettebb vidékeket), 14 milliós lakosságából pedig mintegy 4 millió főt.

A megalázó bánásmód komoly reformtörekvésekhez vezetett Lengyelországban. Sikertelenségek helyett hatékony diplomáciai testületet létrehozni, felszámolták a kínvallatást, a boszorkánypereket, a hetvenes évek végén pedig némi kereskedelmi fellendülés jelei is mutatkoztak. Az állami bevételek 1778-tól már meghaladták a kiadásokat, a hadsereget pedig 18 300 főre emelték. II. Szaniszló Ágost lengyel király mindent megtett a kultúra támogatásáért, az 1773-ban létrehozott Nemzeti Oktatásügyi Bizottság 1792-ig 27 új tankönyvet adott ki, és a nyolcvanas évek elejére a „nemzeti iskolák” is működőképessé váltak. 1780-ban a Krakói Egyetem megnyitotta tanárképző szemináriumát, majd a felvilágosult író és filozófus Hugo Kolltáj rektorral választásával (1783) magát az egyetemet is modernizálták. Ekkor már a két egyetem, a krakkói és wilnai, 60 középfokú kollégium működését ellenőrizte, s ez európai szinten is igen jelentős eredmény volt.

A reformfolyamatot a Nagy Szejm vagy Négyéves Szejm munkássága tetőzte be (1788–1792), Stanisław Staszic és Hugo Kolltáj eszméi alapján elkészítették az ország új alkotmányát. Bár a katolicizmust „mindörökre nemzeti vallássá” nyilvánították, kimondták a vallásszabadságot. Közzétették, hogy „az emberi társadalmak minden kormányzata a nemzet akarataiból származik”. A végrehajtó hatalmat a kétéves időtartamokra megválasztott kétkamarás szejmre bízták. A *liberum veto*t és a konföderáció jogát eltörölték. A végrehajtó hatalom élére a királyt, a primásból, két titkárból és öt miniszterből összeállított tanácsot, valamint a szejm által választott oktatásügyi, rendőri, katonai és pénzügyi bizottságokat állították. A királyi hatalom örökletes lett, úgy tervezték, hogy a gyermektelen II. Szaniszló Ágost halála után a szász Wettindinasztiára száll. A jobbágyságot nem számolták fel, de a parasztságot „a törvény védelmében” részesítették, a földesurakkal kötött egyezségeiket állami ellenőrzés alá vonták, s minden bevándorlót, még a visszatérő szökött jobbágyokat is szabadnak nyilvánították.

1791. május 3-án általános lelkesedés közepette a király felesküdött az alkotmányra, s a következő napokban országszerte követték a példáját. Az új alkotmányt bizonyította, hogy Lengyelország távolról sem

jellemezhető a teljes politikai és kulturális hanyatlással. Az elkövetkező évtizedekben a lengyelekről már nem a *liberum veto* jutott az európaiak eszébe, hanem a kontinens elsőként elkészített, modern alkotmánya. A társadalom nagyon is életképesnek bizonyult, csak éppen nem kapott esélyt ennek a bebizonyítására.

Sem az orosz, sem a porosz kormányzat nem tűrhette Lengyelország megszilárdulását és katonai megerősödését. Három (!) reakciós lengyel nemes az orosz kormány ösztönzésére 1792. május 14-én meghirdette a Targowicai Konföderációt. A „párizsi végzetes példák” követésével, valamint despotizmussal vádolták az alkotmány híveit. Napokon belül 96 000 orosz katona lépte át a határt a konföderáció támogatásának és a (nem létező) lengyel jakobinusok elűzésének céljával.

A tapasztalatlan és rosszul felszerelt 45 000 fős hadsereg nem szállhatott szembe a siker reményében az oroszokkal. II. Katalin azt követelte, hogy a király csatlakozzon a Targowicai Konföderációhoz. II. Szaniszló Ágost további alkuk és a reformok egy része megőrzésének reményében csatlakozott, két nap múlva pedig fegyverszünetet kötött. „*Egy királyság nem hadihajó, amit a kapitány felrobbanthat, hogy megmentse becsületét*” – írta egyik levelében. Népszerűsége azonnal megsemmisült, tettét árulásnak tekintették, s a lengyelek nagy része azóta is megvetéssel emlegeti a nevét.

II. Katalin már az invázió kezdetén újabb felosztást javasolt. 1793. január 23-án írták alá a második felosztási szerződést Szentpéterváron: Lengyelország elveszítette az első felosztás után megmaradt területe és népessége felét. Még a Targowicai Konföderáció vezetői is tiltakoztak. A Grodnóban összehívott szejmet az ország legreakciósabb elemeiből állították össze, de még ez a gyűlés sem volt hajlandó elfogadni a küldötteket bántalmazó orosz katonák követeléseit, akik egy ízben ágyúkat szegeztek az ülésteremre. A válasz a hallgatás volt, a híres „néma ülés” hajnali háromig tartott, amikor a szejm orosz pénzzel megvesztegetett elnöke kijelentette, hogy a hallgatás beleegyezést jelent.

Ignacy Potocki, Kolltáj és Tadeusz Kościuszko vezetésével a hazafias katonatisztek és nemesek széles körű összeesküvést szöttek, amely 1794

márciusában robbant ki a „*Szabadság, integritás, függetlenség*” jelszavainak jegyében. Kościuszko 4000 katonával és 2000 parasztfelkelővel együtt Varsó ellen vonult, és Raclawice mellett április 4-én vereséget mért egy 2800 fős orosz hadseregre. A győzelmet a kiegyenesített kaszával harcoló parasztfelkelők rohama biztosította. Kościuszko francia támogatás és a népfelkelés kiterjesztésének reményében hirdette meg május 7-én Połaniecben a jobbágyság eltörlését. Ezután meg akarta akadályozni, hogy ellenfelei egyesüljenek, és október 10-én 7000 ember élén Maciejowicénél összecsapott az Ivan Fersen vezetése alatt álló, 12 000 fős orosz hadtesttel. Hadseregének fele elpusztult vagy a tábornokokkal együtt foglyul esett. Állítólag a lengyel felkelés elfogott vezetője e csatateren kiáltotta, hogy „*Finis Poloniae!*” (Vége Lengyelországnak!), maga Kościuszko azonban mindvégig tagadta e romantikus legendát. A felkelés véget ért, a katonák szétoszlottak, egy részük francia szolgálatba állt.

A cárnő elrendelte, hogy Lengyelországgal úgy bánjanak, mint meghódított tartománnyal. A lengyel állami tulajdont elkobozták, s mind a nemzeti levéltárat, mind a nemzeti könyvtárat Oroszországba szállították. (A csomagolás közben a nagyobb köteteket a kozákok kezelhető méretre szabdalták baltáikkal.) Ez lett a sorsa a múkincsek többségének is. A felkelés 12 000 résztvevőjét oroszországi kényszermunkára ítélték. 1795. január 3-án az orosz és porosz uralkodó szerződést írt alá a maradék lengyel területek felosztásáról. Az egykori lengyel–litván állam területének 63%-át Oroszország, 19%-át Poroszország, 18%-át a Habsburg Birodalom kapta meg. Lengyelország utolsó királya november 25-én, koronázása harmincegyedik évfordulóján lemondott, egy év múlva Moszkvába vitték, s mire a végső demarkációs vonalakat 1797-ben kijelölték, Lengyelország eltűnt Európa térképeiről.

Egy dolog azonban bizonyos: a lengyelek többsége a felosztások idején és a XIX. század folyamán is mindent megtett hazája modernizálásáért és egységének helyreállításáért.

45. Mária Antónia kijelentette, hogy ha a népnek nincs kenyere, egyen kalácsot!

Ha egészen pontosan akarjuk lefordítani a francia kifejezést, akkor állítólag brióst ajánlott... Ezt a kijelentést azonban már a XIX. századi francia történészek sem vették komolyan. Mária Antónia (1755–1793), XVI. Lajos francia király felesége könnyelmű és felületes asszony volt, de nem ostoba, és minden bizonnyal tisztában volt azzal, hogy a kalács és a briós drágább, mint a kenyér. A merőben valószínűtlen kijelentés mégis széles körökben ismertté vált – valószínűleg azért, mert a felidézésével igen frappánsan lehetett hangsúlyozni a forradalom előtti uralkodó rétegek állítólagos szociális érzéketlenségét.

Boigne grófnő azt írja az emlékirataiban, hogy nem Mária Antónia, hanem XV. Lajos lánya, Madame Victoire, teljes nevén Franciaországi Mária Terézia Viktória (1733–1799) mondott valami ilyesmit Versaillesban. „Madame Victoire-nak nem volt sok esze, és rendkívül jóságos volt. Ő volt az, aki könnyekkel a szemében kijelentette egy éhínség idején, amikor a kenyeret nélkülöző szerencsétlenek szenvedéseiről beszéltek: »De Istenem, igazán megehetnék a sütemények égett szélét!« (Mémoires de la Comtesse de Boigne née d’Osmond. Récits d’une tante. I. köt. Paris, 1999, Mercure de France. 65. oldal.) Ha ez igaz, akkor Madame Victoire nem is mondott akkora butaságot, csak arra hívta fel a figyelmet, hogy a módosabbak levágják és kidobják a tésztafeleségek keményre égett szélét, miközben a szegények éheznek. Könnyen lehet, hogy a szállóige eredetileg nem is a szociális érzékenység hiányát, hanem éppen a megletét bizonyította, vagyis azt, hogy sokan helytelenítették az ételek el nem fogyasztott részeinek az eldobását. Majd az eredeti jelentés elhalványult, átalakult, és a szívtelenség, érzéketlenség bizonyítékává vált.

Catriona Seth viszont arra hívja fel a figyelmet egy Mária Antónia életének szentelt antológiában, hogy ezt a kijelentést már évtizedekkel korábban is a legkülönbözőbb asszonyoknak tulajdonították, akiket szívtelennek akartak feltüntetni. Egyesek szerint XIV. Lajos felesége, a spanyol származású Mária Terézia szájából hangzott el efféle kijelentés.

(Marie Antoinette. Anthologie et dictionnaire. Paris, 2006, Robert Laffont. 720. oldal.) Rousseau pedig egy közismert szólást idéz fel *Vallomások* című kötetében: „Eszembe jutott... mit válaszolt egy előkelő hölgy, akivel közölték, hogy a parasztoknak nincs kenyérük: egyenek hát kalácsot...” (Bp. 1962, Magyar Helikon. 264–265. oldal. Benedek István fordítása.) Ez a mondat a hatodik könyvben olvasható, amelyben a szerző az 1740–41-es évek történetét idézte fel. Ha pedig kétségeink lennének aziránt, hogy Rousseau már ezekben az években ismerte ezt a kijelentést, annyi bizonyos, hogy 1764-ben határozta el a *Vallomások* megírását, s 1769-ben fejezte be – vagyis egy évvel az előtt, hogy Mária Antónia megérkezett volna Franciaországba.

Minden jel arra utal tehát, hogy egy jóval régebbi szállóigét nyilvánítottak valamikor a francia forradalom előtt vagy után Mária Antónia jellegzetes kijelentésévé.

46. A felvilágosodás a francia forradalom előkészítője volt

A felvilágosodás, ez a XVII. század végétől a XIX. század elejéig tartó szellemi mozgalom nem tekinthető egységes tudományos és filozófiai irányzatnak. Különböző képviselői más és más összetevőire helyezik a hangsúlyt. Annyi közös vonást mégiscsak felfedezhetünk írásaikban, hogy az ókori és középkori tekintélyeket elutasítva, nem vallási és nem metafizikai alapon közelítettek a világ jelenségeihez, hanem kritikus szemmel, a tapasztalati tényeket elsődlegesnek tekintve. Az embert racionális lénynek tekintették, aki képes arra, hogy az ész segítségével megismerje a világot, megjavítsa saját természetét, s végtelen fejlődési távlatokat nyisson meg maga előtt. A felvilágosodás határozottan nemzetek feletti, az egész emberi nem testvériségét hangsúlyozó mozgalom volt.

A felvilágosodás viszont nem tekinthető a polgárság ideológiájának, ahogy a marxista történészek állították. Igaz, elterjedéséhez szükség volt

a társadalom bizonyos fejlettségére, gazdagságára, városiasodására. Az új eszmék befogadása és terjesztése azonban távolról sem korlátozódott a polgárságra. A felvilágosodás inkább egy viszonylag szűk, művelt, gazdag, elegendő szabadidővel rendelkező nemesi, polgári és papi réteg közös szellemi mozgalma volt. Egyesek úgy fogalmazzák, hogy a felvilágosodást sajátos kulturális nyelvezetnek kell tekintenünk, amelyen a legkülönbözőbb érdekeknek és társadalmi csoportoknak megfelelő ideológiákat lehetett megfogalmazni. A magyar nemesség például II. József reformjaival szemben Rousseau tanaira is hivatkozott, amikor előjogait próbálta védelmezni.

Képletes értelemben nevezhetjük a felvilágosodást forradalmi (tehát nagy jelentőségű) újításnak a gondolkodás történetében, azt azonban már nem állíthatjuk róla, hogy a francia forradalmat készítette elő. A felvilágosodás ugyanis politikailag egyáltalán nem mutatott egy irányba – hívei a legkülönbözőbb nézeteket fejtették ki, a radikális változtatás igényétől a régi rend igen óvatos megreformálásának szükségességéig. A felvilágosodás képviselői között egyaránt voltak hívei az abszolutisztikus, az arisztokratikus és a demokratikus kormányzásnak. A forradalmi törekvések azonban távol álltak tőlük, mert a társadalom fejlődését a tudás terjedésétől és a kellően felvilágosult uralkodók békés reformjaitól remélték, elvetve az erőszakot és a néptömegek fellépésének minden formáját. Még a kifejezetten radikálisnak tekintett Rousseau is így fejezte be egy elmélkedését az európai „örökbéke” tervezetéről: *„A rossz és a visszaélések, amelyekből oly sok ember húz hasznot, maguktól jönnek létre, de azt, ami hasznos a közösségnek, csak erőszakkal lehet bevezetni, hiszen a partikuláris érdekek ezzel mindig szemben állnak. Az örökbéke jelenleg abszurd terv, de adják vissza nekünk IV. Henriket és Sullyt, és máris ésszerű tervvé válik. Vagy inkább elégedjünk meg azzal, hogy rajongunk egy ilyen szép tervért, és vigasztaljuk magunkat azzal a tudattal, hogy amúgy sem lehet megvalósítani. Ezt ugyanis csak erőszakos és embertelen eszközökkel tehetnénk meg. Föderatív szövetségeket csak forradalmakkal lehet létrehozni, és ilyen alapon vajon ki tudja megmondani, hogy vágyakozzunk-e egy ilyen szövetség után, vagy rettegjünk tőle?*

Talán egyetlen csapásra több rossz származik belőle, mint amennyit évszázadok magukkal hozhatnak...” (Jean-Jacques Rousseau: *Oeuvres complètes*. Tome III. Paris, 1964, Éditions Gallimard. 600. o.)

A felvilágosodás eszméi nem a forradalom kirobbanásához járultak hozzá, hanem inkább az új rend felépítéséhez. A régi rend összeomlása után ugyanis a felvilágosodás nemzedéke már nem úgy cselekedett, mint százharminc évvel korábban az angol parlament tagjai, akik az angol forradalom után, 1660-ban minimális változtatásokkal visszaállították a régi politikai rendszert. Ez az optimista nemzedék már hitt a fejlődés lehetőségében, s ezért nem a múlt példáihoz folyamodott, hanem kísérletet tett egy egészen új rend felépítésére.

Akkor miért terjedt el a XIX. században, hogy a forradalmat a felvilágosodás készítette elő? Azért, mert politikai küzdelmek során valamennyi politikai csoportosulás a felvilágosodás eszméire hivatkozott, a mérsékeltek ugyanúgy, mint a radikálisok. Csakhogy 1794-ig egyre radikálisabb csoportok kerültek hatalomra Franciaországban, ők idézték fel egyre hivalkodóbban Rousseau és Voltaire nevét, ők helyezték el a két filozófus hamvait a Panteonban. Ezért juthattak egyes kortárs és későbbi politikai gondolkodók arra a téves következtetésre, hogy a felvilágosodás gondolkodói a radikális forradalmat készítették elő.

47. 1640-ben, 1789-ben és 1848-ban polgári forradalmakra került sor

Tankönyvíróink egy része a rendszerváltás után is ragaszkodott a polgári forradalom koncepciójához – vagyis a vulgármarxizmus nyelvezetéhez, annak tökéletesen elavult és teljesen használhatatlan fogalmaival együtt. Pedig a XXI. század elején nemcsak máshogy látjuk a történelmet, mint negyven évvel ezelőtt, de más szavakkal is beszélünk róla. Nem elég kihúzni tankönyveinkből azokat a fejezeteket, amelyek Marx, Engels és Lenin pályafutását ismertették, itt lenne az ideje meg-

szabadulni nyelvhasználatuktól is. Történelem-tankönyveink egy részében a francia forradalmi kormányzatot még mindig jakobinus diktatúra néven emlegetik, a kommunista egypártrendszeret proletárdiktatúrának nevezik, a forradalmak pedig polgáriak, polgári demokratikusak vagy szocialisták maradtak.

Mit is tudunk a forradalmakról? Annyi bizonyos, hogy a fogalom (*revolutio*) a körforgást jelentő latin *revolvere* szóból jött létre. Nagy ritkán már a középkori Itáliában is használták, amikor politikai változásokat emlegettek. A tudományos nyelvezetben Kopernikusz honosította meg *De Revolutionibus Orbium Coelestium* (Az égi pályák körforgásairól) című, 1543-ban írt művével. Sokáig „visszafordulás”, „a kiindulópontra való visszatérés” értelemben használták e fogalmat, vagyis pontosan az ellentétét jelentette annak, amit ma jelent. Egy régebbi állapothoz való visszatérést értettek ezen a XVII. századi angolok is, ezért az 1640-ben meginduló eseménysorozatot nem forradalom, hanem polgárháború néven emlegették. Az 1688–89-es eseményeket viszont már „dicsőséges forradalomnak” nevezték el, mert úgy látták, hogy az abszolutisztikus és katolikus, vagyis újító törekvéseket képviselő II. Jakab megbuktatásával helyreállhat a régi politikai rendszer, amelyben a király a parlamenttel kormányoz. Hamarosan kiderült azonban, hogy nagyon is sok minden megváltozott a politikai fordulatot követő években. A XVIII. század folyamán ezért már nem is annyira a régi rendszerek helyreállítását, mint inkább a politikai átalakulást, a politikai megújulást nevezték forradalomnak. Az 1789-es franciaországi események végleg megváltoztatták e fogalom jelentését. Ettől kezdve a gyökeres és tartós újításokat eredményező politikai fordulatokat nevezték forradalomnak, egy új korszak nyitányát, minőségi változást, olyan politikai-társadalmi átalakulást, amelyben a tömegek is aktívan részt vesznek.

A XIX. században a liberális vagy konzervatív gondolkodók elsősorban politikai jelenségnek tekintették a forradalmakat, a zsarnoki kormányzat ellen irányuló, a politikai szabadságjogok és a képviseleti kormányzat kivívására tett erőszakos kísérletnek, amelyhez éppen erőszakossága miatt csak óvatosan és kizárólag a végső esetben szabad folya-

modni. A forradalmi demokraták és romantikus gondolkodók szemében azonban a forradalom átalakult az igazság pillanatává, a szenvedő nép megváltásává, olyan tisztító viharra, amelynek kirobbantására mindenképpen törekedni kell, amellyel kizárólag az ostobák, a gyávák vagy a szolgálékűek szegülhetnek szembe. Sokan mindmáig foglyai maradtak ez utóbbi szemléletnek, úgy vélik, a forradalmak nem szorulnak semmiféle igazolásra vagy magyarázatra, s aki nem levett kalappal közelít feléjük, abban kizárólag rosszindulat munkálhat.

A forradalommal kapcsolatos nézeteinkre a marxisták gyakorolták a legnagyobb befolyást. Szerintük a forradalom hosszú távú, antagonisztikus ellentétek által meghatározott társadalmi mozgalom, vagyis osztályharc, amelyben a fejlettebb termelési módot képviselő osztály száll szembe az elavult termelési módot védő osztályokkal. Kényelmes és egyszerű elmélet ez, legfőbb vonzereje minden bizonnyal abban áll, hogy felment minket a gondolkodásnak és az események alaposabb megismerésének fáradságos munkájától. Egy forradalom vagy polgári, vagy polgári demokratikus, vagy pedig szocialista, és kész, ezzel minden meg van magyarázva. A forradalmak kirobbanását, fordulataikat és eredményeiket a marxisták szerint ugyanaz a tényező határozza meg: az osztályérdek. Ami történt, azért történt, mert valakiknek így felelt meg, ezt akarták – tudatosan vagy öntudatlanul. Nem tudták, de tették – még jó, hogy mi okosabbak vagyunk, és tudjuk is, hogy ők miért tették.

Ezért nevezik még ma is oly sokan „polgári forradalomnak” az 1640 és 1660 között lejároló eseményeket hazánkban, mit sem törődve azzal a ténnyel, hogy ma már nincs olyan angol történész, aki így nevezné. Angliában ugyanis az 1640-es évek végén felszámolták a királyságot, a felsőházat, a püspökségeket, de érintetlenül hagyták a jogrendszert, a tulajdonviszonyokat, a társadalmi rendszert és a helyi kormányzatot. Az efféle, erőszakos eseményekben bővelkedő átalakulást teljes joggal nevezhetjük politikai forradalomnak, de semmiképpen sem nevezhetjük társadalmi forradalomnak vagy polgári forradalomnak: 1660 után ugyanis ugyanazon társadalmi csoportok képviselői ültek az angol par-

lamentben és álltak a helyi hatalom élén, mint 1640 előtt: a nemesség és a gazdag polgárság.

A történészek többsége ma már a nagy francia forradalmat sem nevezi „polgári forradalomnak”. Egyáltalán nem azért tört ki, mert a polgárság „részesülni akart a politikai hatalomból”, hanem egy gazdasági és egy politikai válság egybeesése miatt, és nem a polgárságot juttatta hatalomra a nemességgel szemben, hanem a vagyon előkelőségét (a gazdag polgárságot és gazdag nemességet) állította a születés előkelősége helyére. A modern, ténylegesen polgárinak nevezhető, gazdaságilag és politikailag magas szinten integrált társadalmi rendszert, az ipar, a nagyvárosok, a nagykereskedelem és az ipari munkásság világát azonban mindkét országban a politikai forradalmak után száz, illetve ötven-hatvan évvel később lezajló ipari forradalmak teremtették meg. Semmi okunk tehát az osztályjellegre utaló jelzőkkel ellátni a forradalmakat.

A forradalom fogalmának jelentése megszületése óta folyamatosan tágult, és ahogy Ormos Mária egy régi cikkében megfogalmazta, *„a szavak terjeszkedő hajlama és a dolgok egyedisége között az eltérés mindig a szavak javára tűnik el. Születik egy szó, amely eredetileg egy bizonyos jelentéstartalommal bír, s azután expanzióba kezd, kalandokra indul, új tartalmat vesz fel, s a régit esetleg el is hullatja.”* Már a XIX. században „ipari forradalomnak” nevezték az angliai gazdasági átalakulást, a XX. században pedig megjelent a „kulturális forradalom”, a „tudományos forradalom”, a „mezőgazdasági forradalom”, és más hasonló kifejezések. Ha ma forradalomról beszélünk, általában arra utalunk, hogy nagy jelentőségű változásra került sor. Szűkebb értelemben a történészek olyan eseményeket neveznek forradalomnak, amelyek viszonylag gyorsan és nagyobb tömegmozgalmakkal együtt eredményeztek jelentősebb politikai változásokat. Általánosan elfogadott és valamennyi forradalomnak nevezett történelmi eseményre értelmezhető elmélet azonban még nem született.

A funkcionális megközelítések szerint a forradalmat a társadalmi értékrend és társadalmi környezet „aszinkronitása”, a társadalmi rendszer „diszfunkciós”, nem megfelelő működése és a társadalmi vezető

rétegek merev, reformokat elutasító politikája váltja ki. A pszichológiai megközelítések szerint az úgynevezett „relatív depriváció” helyzete robbanthat ki forradalmat, amikor nagy a szakadék a társadalmi elvárások és a társadalmi lehetőségek között. Az újabb forradalomelméletek inkább politikai-ideológiai jelenségnek tekintik a forradalmakat, mint gazdasági-társadalmi folyamatoknak. Egy társadalom átalakulása nem mehet végbe néhány hónap alatt, s a gazdasági rendszer megváltozásához is több idő kell. A világtörténelem nagy forradalmi nem voluntarista jelenségek voltak, tehát nem forradalomra irányuló emberi szándék eredményei, hanem egészen különböző, más és más irányba mutató törekvések váratlan, és senki által nem kívánt következményei. (Ezen nem változtat az sem, hogy századunkban már „hivatásos forradalmárok” is tevékenykedtek: az 1917-es forradalom kitörése például tökéletesen váratlanul érte azt a Lenint, aki egész életét erre várva töltötte.) Hasonló a helyzet a forradalmak eredményeit illetően is: ezek is inkább széthúzó törekvések közös következményeinek tekinthetők, mint valamely előre elkészített tervezet pontos megvalósításának. Ami közös a forradalomnak nevezhető eseményekben, az a régi rendszerek összeomlása, s ebből a szempontból az államhatalom szilárdsága vagy labilitása meghatározó tényezőnek tűnik. Csakhogy az emberi történelem egymástól térben és időben igen távol álló s egymástól oly sokban különböző államhatalmai nyilvánvalóan más és más okból omlottak össze, s az új rendszerek létrehozására tett kísérletek is különböztek egymástól. Magától értetődőnek tűnik az a megállapítás is, hogy azok a legsikeresebbek forradalmak, amelyek bizonyos korlátozott és megvalósítható célokat elérve viszonylag gyorsan véget vetnek az erőszaknak, s képesek egy általánosan elfogadott új rend bevezetésére. A hatalmi harcok elhúzódása során ugyanis az a veszély fenyeget, hogy olyan kisebbség kerülhet hatalomra, amely nem képviseli a társadalom többségének törekvéseit, viszont e többségnél sokkal gátlástalanabban él az erőszak eszközével. E kisebbség pedig, álljon akár Cromwell „vasbordájú” hadseregének tagjaiból, akár a Nemzeti Konvent republikánusaiból, akár az önmagukat eleve kiválasztott kisebbségnek tekintett bolsevikokból, haj-

lamossá válik arra, hogy megvalósíthatatlan célok nevében, akár a legszélsőségesebb elnyomással is tartósítsa saját hatalmát. Mivel ez a veszély több forradalomban is felmerült, meglehetősen nehéz lenne meggyőzően bebizonyítani, hogy a forradalmak mindig kívánatos jelenségek, s minden esetben meggyorsítják a társadalmi fejlődést. Mint maga az erőszak, a forradalmi erőszak is egyaránt szolgálhat jó ügyet és rossz ügyet, a történelmi tapasztalatok és bizonyos forradalmak elképesztően nagy pusztításai azonban óvatosságra intenek.

De nem minden forradalom vont maga után kisebb-nagyobb néprirtást, és a franciákkal vagy az oroszokkal ellentétben mi, magyarok abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy nyugodtan megünnepelhetjük legnagyobb forradalmunk évfordulóját. Az 1848-as magyar forradalmat több történész is „törvényes forradalomnak” nevezte, mert az újításokat a hagyományos uralkodó csoportok és testületek különösebb harc nélkül elfogadták, és a rendezett, konszolidált állapot már az év tavaszán kialakult. Nem a terror, nem a vérontás volt forradalmunk jellemzője, hanem a nemzeti egységet képviselő, békés felvonulás.

Nem kell ragaszkodnunk a „feudalizmus rendszerét” felszámoló, 1848-as „polgári forradalom” mítoszához sem. Köztudott, hogy nem a polgárság vezette, hanem a liberális nemesség. Ebben azonban nincs semmi különös: az angol forradalmat mindvégig nemesek irányították, s a francia forradalomban is sokáig vezető szerepet játszottak. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy az 1840-es években a nemesség még a legfejlettebb európai társadalmakban is megőrizte vezető szerepét, teljesen természetesnek tekinthetjük, hogy ez a társadalmi réteg vezette az 1848-as magyar forradalmat. Ami pedig a „feudalizmust” illeti, van abban valami abszurd, hogy legjobb középkor-történeiszünk már régóta meggyőzően bebizonyították, hazánkban sohasem létezett az a társadalmi-politikai jelenség, amelyet Nyugat-Európában feudalizmusnak neveztek (a hűbériség, a földadomány fejében teljesített katonai szolgálat), a XIX. századdal foglalkozó kollégáik egy része szerint viszont 1848-ban mégis a „feudalizmust” számolták fel. Nyilván a jobbágyrendszer és a rendi társadalom felszámolására gondolnak – de nem meggondolatlanság ezt

feudalizmusnak nevezni? Igaz, mind a francia forradalom politikusai, mind a magyar reformkor nagyjai „feudalizmus” névvel illették azt a világot, amelyet meg akartak változtatni. A történetírónak természetesen ismernie kell a korabeli kifejezéseket és fogalmakat, de az is különös lenne, ha kritika nélkül elfogadná és átvenné egy-egy kortárs megállapításait, szóhasználatát vagy éppen az általa alkalmazott elnevezéseket.

Nem azért ünnepeljük tehát 1848-as forradalmunkat, amit a marxista elnevezés sugall, hogy a „földesúri kizsákmányolást” „polgári kizsákmányolással” váltotta fel, hanem demokratikus és nemzeti célkitűzései miatt. A rendi társadalmat a törvény előtti egyenlőség, a szélesebb körű képviseleti rendszer és a mindenkire érvényes politikai szabadságjogok társadalmával kívánta felváltani, a társadalom által felelősségre nem vonható, abszolutisztikus elemeket megőrző királyságot pedig olyan felelős kormányzattal, amely intézményes modernizációt és nagyobb nemzeti függetlenséget vont volna maga után. Ha nem szabadulunk meg véglegesen a „feudalizmust felszámoló polgári forradalom” mítosztól, csak felesleges magyarázkodásra kényszerülünk, és fogalmi zavarokat idézhetünk elő.

48. XVI. Lajos buta, lusta, tehetségtelen uralkodó volt

François Furet úgy fogalmazott, hogy „*személyes tulajdonságait tekintve XVI. Lajos nem az ideális uralkodó ahhoz, hogy megtettesítse a monarchia alkonyát Franciaország történetében: túl komoly, túl kötelességtudó, túl takarékos, túl erkölcsös és az utolsó időszakban túlságosan is bátor volt.*” (*Dictionnaire critique de la révolution française. Acteurs.* Szerk. François Furet, Mona Ozouf. Paris, 1992, Flammarion. 169. o.)

Azt is hozzátehetné volna, hogy uralkodása túlságosan sikeres volt ahhoz, hogy kormányzatát a francia forradalom egyik okaként tartsák számon. A király távollról sem volt zsarnok. Széles körű társadalmi támo-

gatást élvező, az önkormányzat elemeit megőrző rendszer élén állt, amely készen állt a modernizációra, és lépéseket tett a képviselőlet kiterjesztésére. Azzal sem vádolhatjuk, hogy gátolta volna az ország gazdasági fejlődését: nagy gondot fordított az ipar és a kereskedelem támogatására, az utak, kikötők építésére. Az életszínvonal pedig nem egyenletesen, de minden társadalmi réteg körében emelkedett. Ugyan a lakosság egy jelentős része megélhetési gondokkal küszködött, Európa legtöbb országában azonban jóval nagyobb volt a szegénység, mint Franciaországban.

XVI. Lajos a forradalom előtt kifejezetten népszerű volt. Kormányzata modernizálta a hadsereget, fejlesztette a haditengerészetet, eltörölte a kínvallatást, a királyi birtokokon könnyítette a parasztság terheit, s polgárjogokat biztosított a protestánsoknak (1788). Külpolitikai kudarcok halmozásával sem vádolhatjuk, sőt, az övé volt az egyetlen francia kormányzat, amely jelentősebb sikereket könyvelhetett el az 1688 és 1815 közötti, Anglia ellen vívott háborúsorozatban, amelyet a szakirodalom „második százéves háború” néven emleget. A kormány Vergennes gróf külügyministersége idején (1774–87) Európában hozzájárult a béke megőrzéséhez, s a kétfrontos háborút így elkerülve, az Egyesült Államokkal 1778-tól együttműködve sikerült vereséget mérni Nagy-Britanniára az amerikai függetlenségi háborúban. Korzika megszerzésével még Franciaország területét is gyarapította. Költekezőnek sem nevezhetjük, hiszen az állami kiadások jóval csekélyebb hányadát költötték el az udvar kiadásaira, mint a korábbi uralkodók idején: mindössze 5,7%-át.

XVI. Lajos kormányzatát legfeljebb azzal vádolhatjuk, hogy nem sikerült kellően modernizálnia pénzügyeit, s ezért a pénzügyi válságból kinőtt politikai válság éppen akkor bénította meg az államgépezetet, amikor egy előre nem látható gazdasági válság mozgósította a tömegeket. A királyi kormányzat kétségkívül megbukott – de semmi jel sem utal arra, hogy bukása előtt sokkal zsarnokibb, reakciósabb vagy tehetetlenebb lett volna, mint XVI. Lajos elődeinek kormányzata, vagy más európai monarchiák 1789-ben.

A királynak a francia forradalom kirobbanása után tett lépéseit józan, racionális és humánus megfontolások irányították. 1789. június 23-án

felszólította az önmagát alkotmányozó nemzetgyűléssé nyilvánító rendi gyűlés képviselőit, hogy tanácskozásukat egyelőre rendenként elkülönülve folytassák, mire ők egy forradalmi gesztussal megtagadták ezt az uralkodói parancsot. XVI. Lajos azonban nem a reakció és a régi rend képviselőjeként, az arisztokrácia eszközeként lépett fel a forradalom nemzetgyűlésével szemben. A király azt szerette volna, hogy az egész társadalomra vonatkozó ügyekről közösen tanácskozzanak, az egyes rendek saját problémáit viszont az illetékes rendek vitassák meg. Vagyis azt akarta elkerülni, hogy a nemességet és a papságot külső nyomással lehessen rábírnai az előjogaikról való lemondásra. Elfogadta a képviselői rendszer felállítását, a személyes szabadságjogok biztosítását, s az adóügyi egyenlőség többszöri hangsúlyozásával, a nemesség és a papság pénzügyi kiváltságai felszámolásának elfogadásával megtette az első lépéseket az egyenlőség felé is. A végső célokat tekintve XVI. Lajos sok kérdésben egyetértett a nemzetgyűlés reformereivel, csak éppen helyzetéből, hagyományaiból és politikai tapasztalataiból következően sokkal óvatosabb lépésekben kívánt haladni.

A nemzetgyűlés tagjai azonban mélyeséges gyanakvással viseltettek iránta. Immár önmagukat tekintették az abszolút monarchia és a felvilágosodás hagyományai szerint egyaránt osztatlannak tekintett hatalom legitim képviselőinek, és világukban nem volt helye egy jó szándékú, reformer uralkodónak. Kizárólag a nemzeti akarat passzív végrehajtójának a szerepében tudták elképzelni őt, s ha ki akart lépni e szerepből, a nemzet ellenségnek kiáltották ki.

1789. júliusában nem ellenforradalmi szándékkal, hanem a közbiztonság érdekében vont össze katonákat a főváros körül. XVI. Lajos számára egyetlen dolog számított tabunak, a franciák vérenek ontása, s ehhez az elvéhez egész életében tartotta magát. Nem mozgósította a felkelők ellen a hadsereget 1789. október 5-én, amikor családjával együtt elhurcolták versailles-i palotájából, nem adott parancsot a támadásra 1791-ben, a varennes-i éjszakán, amikor családjával együtt foglyul ejtették, és visszavonatta a tűzparancsot 1792. augusztus 10-én, amikor a felkelők megrohmozták a Tuileriákat. Mindezen későbbi események

ismeretében teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy az a király, aki felesége és imádott gyermekei védelmében sem adta ki a tűzparancsot, katonákkal akarta szétkergetni a nemzetgyűlést. Perén is egyetlen esetben háborodott fel – amikor azzal vádolták, hogy a franciák vérét ontotta.

Amikor hangot adott ésszerű és komoly kifogásainak a kiváltságokat felszámoló, 1789. augusztus 4-i határozatokkal, valamint az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatával* szemben, a képviselők szemében már az is szentségtörés volt, hogy önálló véleménye van. Pétion képviselő így nyilatkozott erről a kérdésről: „Csak a törvényhozó hatalom hozhat a nép számára kedvező törvényeket, mert ő képviseli és ő ismeri szükségleteit!” Vagyis minden hatalom a törvényhozó testületé – a király hallgasson, és hajtsa végre utasításait.

Nem szőtt ellenforradalmi terveket azután sem, hogy 1789 októberében Versailles-ból erőszakkal Párizsba hurcolták családjával együtt. A királyi hatalomról alkotott nézetei szerint az ellenforradalmi emigráció ugyanolyan veszedelmet képviselt, mint a párizsi forradalmárok, és XVI. Lajos többször is felszólította emigrált fivéreit, hogy hagyjanak fel intrikáikkal. Nem akart sem a forradalom, sem az ellenforradalom báb-jává válni. Álláspontját François Furet a bölcs kivárás politikájának nevezte.

A híres szökési kísérletre a nemzetgyűlés katasztrofális következményekkel járó politikája indította. Levelében, amelyet 1791. június 20-án végrehajtott szökése előtt hátrahagyott, pontosan felsorolta, hogy miért nem hajlandó együttműködni tovább a képviselőkkel. Úgy érezte, hogy a nemzetgyűlés pénzügyi intézkedései, a közigazgatás szétzilálása, a tényleges hatalommegosztás hiánya és a forradalmi ideológia által fenn-tartott általános vádaskodás és gyűlölködés szelleme kormányozhatatlanná tette Franciaországot. Nem akart külföldre szökni, Montmédy helyőrsége körében szeretne volna visszaszerezni politikai mozgásszabadságát. Elfogatása után azonban senki sem hitte el, hogy nem akarta elhagyni az országot. Immár valódi fogoly lett, s kénytelen-kelletlen újra a kivárás politikájához folyamodott.

1791 ősztől merült fel különböző körökben a háború lehetősége. Lajos király nem akart háborút, inkább a nagyhatalmak kongresszusától remélt segítséget. A háborút a törvényhozó nemzetgyűlés különböző pártjai határozták el helyette. Igaz, 1792. április 20-án személyesen szólította fel a gyűlést a hadüzenetre, s ezt akár gyengeségének is felróhatjuk. Csak az a kérdés, mi mást tehetett volna, ha a nemzetgyűlés háborút kívánt? Aligha szállhatott volna sikerrel szembe azzal, amit a nemzet akaratának tekintettek.

A háború első sikertelenségei pedig végleg megpecsételték a sorsát. A forradalmi ideológia szerint cselekedetét vagy passzivitását egyaránt ellenséges lépésként lehetett értelmezni. Ha a király azonosul a nemzet akaratával, akkor pontosan azt teszi, amit a nemzet egységesnek tekintett akaratát megtestesítő nemzetgyűlés kíván. Ha viszont kifogásokat támaszt, akkor nem bízik a nemzeti akaratot megtestesítő képviselők kollektív bölcsességében, ezzel csak ellenségességét igazolja. Vagy azonosul a nemzettel – vagy az ellensége. XVI. Lajosnak voltak önálló gondolatai, szándékai, politikai elgondolásai és mélyen vallásos hite. Ráadásul újra meg újra a józanság hangját próbálta megütni egy egyre szenvedélyesebb, indulatosabb politikai környezetben. Amikor a párizsi nép 1789 októberében megtámadta Versailles-t, és tisztjei azt javasolták, támadjanak rá a tüntetőkre, csak ennyit mondott: „Ugyan, önök viccelnek! Asszonyok ellen!?” Másnap ezek az asszonyok kis híján meggyilkolták a feleségét. Amikor 1791-ben Varennes-ban elfogták, és az egyik tisztje azt tanácsolta, hogy üljenek valamennyien lóra, és vágassanak el, őt is leintette: „Ugyan! Gondolkozzunk józanul!” Állandóan józanul és ésszerűen akart cselekedni egy egyre kevésbé józan és ésszerű világban – nem csoda, hogy ebben a világban csak a haza és a forradalom ellenségének a szerepét oszthatták rá.

A király perén a vádirat pontosan felvázolta annak az uralkodónak a portréját, akit a forradalmi ideológia hívei elképzelték maguknak, aki „bűncselekmények tömegét követte el, hogy a nép szabadságát szétzúzva felállíthassa saját zsarnokságát.” Minden intézkedését törvénytelen despotizmussá minősítették át, korrupciós tevékenységnek tüntették fel az alamizsnák osztogatását, őt okolták a nemzetgyűlés által decentralizált

49. A Bastille a zsarnokság börtöne volt

Manapság a legtöbb ember mindössze annyit tud 1789 franciaországi eseményeiről, hogy a forradalom kezdetén a párizsi nép elfoglalta a zsarnokság gyűlölt börtönét, a Bastille-t. A XVIII. századi franciák azonban nem sejtették, hogy az utókor a forradalom propagandájának hatására zsarnokságnak nevezi majd azt a politikai rendszert, amelyben ők éltek. A műveltebb kortársak valamennyien egyetértettek Montesquieu-vel, a század leghíresebb politikai gondolkodójával: a francia államforma nem zsarnokság, ahol egy ember kormányoz kénye-kedve szerint, törvények nélkül, hanem monarchia: egy ember törvények szerinti kormányzata. A XVIII. századi francia államot ma sem nevezhetjük elnyomónak, zsarnokinak vagy önkényesnek.

A Bastille neve erődöt, bástyát jelentett. 1369-ben rendelte el a megépítését V. Károly francia király, egy év múlva kezdték el, és 1383-ra be is fejezték a munkálatokat. Nyolc ötemeletes toronyból állott, amelyeket egy 66-szor 30 méteres, kissé szabálytalan téglalap mentén elhelyezkedő fal kötötte össze. Eredetileg Párizs keleti kapuját védelmezte, s ezért a XVII. század közepéig nagy volt a stratégiai jelentősége. A polgárháborúk idején minden párt megpróbálta birtokba venni a Bastille-t, s 1652. július 2-án Montpensier hercegnőnek, XIV. Lajos unokanővérének parancsára az erőd falairól ágyútüzet zúdítottak a főváros visszafoglalásért harcoló királyi csapatokra. Párizs terjeszkedésével azonban az erőd fokozatosan elveszítette katonai jelentőségét, és egyszerű állami börtönné vált. Előbb előkelő politikai foglyokat és főnemesi összeesküvőket zártak ide, majd a helyüket meggondolatlan írók, engedetlen katonatisztek, javíthatatlan párbajhősök, hugenották és janzenisták foglalták el – s végül megjelentek a cellákban a köztörvényes bűnözők. Az 1770-es évektől pedig újra és újra felmerült, hogy a tucatnyi fogoly kedvéért nem éri meg fenntartani a város közepén ezt a hatalmas építményt. Több tervezet is született a lebontásáról.

Negyvenkét rabot lehetett egymástól elkülönítve az erődben tartani, de ez a létszám szinte sosem volt teljes. 1661 és 1774 között mind a rabok

és meggyengített francia államgépezet tehetetlenségéért, és szeméremhányták fivérei külföldi akcióit, amelyeket az ő akarata ellenére hajtottak végre. A vádak nagy része nyilvánvaló képtelenség. A legabszurdabb vád a gyarmatok kapcsán hangzott el: „Maga a gyarmatokon az abszolút kormányzat fenntartását segítette elő. Ügynökei mindenhol zavargásokat szítottak, és az ellenforradalom ugyanakkor tört ki a gyarmatokon, amikor Franciaországban kellett volna kitörnie, ami arra utal, hogy a maga keze irányította ezt az intrikát.” (A nagy francia forradalom dokumentumai. Szerk. Hahner Péter. Bp. 1999, Osiris Kiadó. 283. o.) Vagyis a vád szerint a gyarmatokon akkor tört ki a felkelés, amikor Franciaországban – nem tört ki, csak ki kellett volna törnie, s mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a király irányította az egészet...

Albert Soboul szavaival élve „Voltaképpen az volt a helyzet, hogy a konventnek okvetlenül bűnösnek kellett nyilvánítania a királyt; ellenkező esetben augusztus 10-ét (a királyságot megdőntő felkelést – H. P.) ítéli el” (A francia forradalom története. Bp. 1989, Kossuth Kiadó. 211. o. Józsa Péter fordítása.) Vagyis XVI. Lajos pere egyszerűen koncepció per volt.

Saint-Just találóan fogalmazott a pert megelőző viták során: „Sohasem fogom szem elől tévesztetni, hogy amilyen szellemben ítélnék a király felett, olyan szellemben fogják megalapítani a köztársaságot. Ítéletük elmélete közhivatalaik elméletévé válik majd. Amennyi filozófia lesz ítéletükben, annyi szabadság lesz alkotmányukban!” (A nagy francia forradalom dokumentumai. 276. o.) Pontosan így lett. Az egész köztársaságot olyan szellemben alapították meg, amilyen szellemben ítéletet mondtak XVI. Lajos felett: igazságtalanul, elfogultan, rosszhiszeműen, a más nézeteket vallók elpusztítására törekedve. Az a gyanú és rosszindulat, amely a király vádiratát áthatotta, valóban a közhivatalok „elméletévé” változott. És a franciák pontosan annyi szabadságban részesülhettek, amennyi „filozófia” áthatotta a király felett mondott ítéletet. Pár éven belül az egész francia társadalom szembefordult a köztársasági államformával, s egy egész emberöltőre volt szükség, mire egy újabb nemzedék feleleveníthette a köztársasági eszméket.

száma, mind fogva tartásuk átlagos ideje egyenletesen csökkent. XVI. Lajos király uralkodása idején, 1774 után évente átlagosan tizenhat fogoly élt az erődben. Egyharmadukat publikációik miatt zárták be, de ezek többsége politikai pornográfia volt. A kínvallatást megszüntették, a föld alatti cellák és a láncok használatát a kormány 1776-ban eltiltotta, a foglyok írhattak, olvashattak s vendégeket is fogadhattak. Szobáikat maguk rendezhették be, saját inasok szolgálhatták ki őket, az előkelőbb foglyok a kormányzó asztalánál étkeztek, s a megbízhatóbbakat még a városba is kiengedték néha. Rohan bíboros, a híres nyakláncper vádlottja két lakosztályt foglalt el, esténként pezsgős vacsorákat rendezett vendégeinek, s három inas állott a rendelkezésére. Az 1788-ban engedetlenség miatt letartóztatott breton előkelőségek még egy biliárdasztalt is behoztattak. A szegényebb foglyok természetesen nem éltek ilyen fényűzően, de a kormány az ő ellátásukról is gondoskodott. Fejenként 10 livre járt egy fogolynak naponta, s aki ezt az összeget nem költötte el, szabadlábra helyezésekor átvehette. Mai szemmel nézve a Bastille inkább egy jó hírű szanatóriumra emlékeztet, mint rettegett börtönre.

Minek köszönhette hát félelmetes hírnevét? Elsősorban annak, hogy a titokzatosság légköre vette körül. Az erődbe királyi elfogatóparancsokkal lehetett bekerülni, amelyeken nem tüntették fel a letartóztatás okát és várható időtartamát. A foglyok a király foglyai voltak, ügyük nem tartozott a nyilvánosságra, a közvélemény semmit sem tudhatott az erődben uralkodó állapotokról. Akik elhagyták a Bastille-t, azok pedig mindent elkövettek, hogy felnagyítsák viszontagságaikat, s mártírnak tünetsék fel magukat. Amikor Voltaire az erődben raboskodott (1717–18-ban tizenegy hónapig, 1726-ban két hétig), a kormányzó asztalánál étkezett, s annyi látogató érkezett hozzá, hogy végül a számukat napi öt-hat főre kellett korlátozni. Angol barátainak viszont azt mesélte, hogy se tollat, se papírt nem kapott, s lepedőin kellett megírnia *Henriade* című eposzát. (Elég sok lepedője lehetett...) Az intrikái miatt bebörtönzött Henri Masers de Latude arról írt emlékirataiban, hogy félig elrothadt rongyokat viselt az erőd foglyaként – holott egy olyan elegáns, szőrmés kabátot kapott, hogy második szökése után jó pénzért eladta. De Sade

márki számára több szobát felújítottak, s Burgundiából rendelt borospalackjait az erőd pincéjében hűtötte le. Amikor azonban megsértette az öröket, s ezért nem engedték sétálni, egy hangtölcsér segítségével azt üvöltözte a járókelők felé, hogy a börtön foglyait le akarják mészárolni.

1789. július 12-én a népszerű Necker miniszter leváltása miatt felkelés tört ki Párizsban. A lázadók polgárőrséget alakítottak, fegyvereket kerestek, majd puskaport. Az állami lőporraktárból a július 12-ről 13-ra virradó éjszakán kétszázötven hordó puskaport szállítottak át a katonák a biztonságosabbnak tűnő Bastille-ba. Ezért támadtak a felkelők 14-én az erődre, és nem azért, mert a „zsarnokság szimbólumának” tekintették. Hét foglyot találtak a Bastille-ban, de egyiküket sem politikai okokból börtönözték be. Jean Antoine Pujade, Bernard Laroche, Jean Lacorrège és Jean Béchade váltóhamisítást követett el. Az ír Jacques François Xavier Whyte de Malleville gróf és egy bizonyos Tavernier elmebeteg volt. Az utóbbit 1757-ben vették őrizetbe, mert azzal gyanúsították, hogy a XV. Lajos ellen merényletet elkövető Damiens cinkosa. A languedoci Gabriel Charles Joseph Paulin Hubert de Solages grófot pedig ugyanúgy a saját családja kérésére tartóztatták le szexuális perverzióik miatt, mint Whyte de Malleville-t.

Vagyis a „zsarnokság” börtönéből négy hamisító, két örült és egy perverz nemesember került elő a híres ostrom után. Ha de Sade márkit az említett ordibálásáért nem szállítják el a charentoni elmeegógyintezetbe, ő is a „felszabadítottak” között lett volna. A négy hamisító gyorsan kerekelt oldott, a két örült pár nap múlva de Sade márki mellé került, Solages gróf pedig meghatott szónoklatokkal mondott hálát kiszabadítóinak, és visszatért családjához.

A Bastille-t tehát nem azért foglalták el, mert a zsarnokság börtöne volt, hanem azért vált a zsarnokság börtönévé az utókor szemében, mert a francia forradalom egyik legemlékezetesebb népfelkelése során a lőport kereső fegyveresek elfoglalták. Még azt sem mondhatjuk, hogy a felkelők rombolták le: vaskos falait csak komoly építészeti szaktudással sikerült lebontani 1790 februárjára. A munkálatokat vezető Pierre François Palloy alaposan meg is gazdagodott hazafias vállalkozásából. A kövek egy

részét építkezésekhez adta el, a maradékból apró Bastille-modelleket faragtatott, az ajtókból, zárankból, kulcsokból különböző emléktárgyakat, tintatartókat, tubákosszelencéket, levélnehezékeket, a papírokból kártyákat, legyezőket és táblaképeket készítettet, a láncokból pedig érméket kovácsoltatott. Semmi sem került el a figyelmét: még az erőd kormányzójának márványkandallójából is dominót készítettet. Ezután több száz Bastille-emléksomagot küldött szét a megyei, kerületi és községi eljáróságokhoz. Csak a szállítási díjat kellett kifizetni, de Palloy így is nagy összeget vághatott zsebre.

Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a rettegett erődöt a szuveniripar semmisítette meg.

50. A guillotine feltalálóját saját gépezetével fejezték le

A forradalom után nemcsak azt mesélték Franciaországban, hogy a nyaktiló feltalálóját lenyakazták, de egyesek komolyan állították, hogy legelsőként őt nyakazták le. Talán így érezték igazságosnak?

Théodore Gosselin francia történész, aki G. Lenotre néven publikált, teljes joggal állapította meg, hogy mélységes igazságtalanság volt éppen Joseph-Ignace Guillotin doktróról elnevezni a tömeges kivégzések rettegett eszközét. (*La révolution par ceux qui l'ont vue*. Paris, 1934, Éditions Bernard Grasset. 28. o.) Ez a nagylelkű, tudós és becsületes férfiú 1738-ban született Saintes-ben, jogászcsaládban. Bordeaux-i, párizsi és reimsi tanulmányai után orvosi praxist folytatott Párizsban, és több tanulmányt is közzétett. Olyan híressé vált, hogy amikor 1784-ben a király kinevezett egy szakértőbizottságot Friedrich Anton Mesmer német orvos mágnesezéssel végzett kezeléseinek kivizsgálására, Benjamin Franklin és Antoine Laurent Lavoisier, a nagy kémikus mellett Guillotin doktrort is felkérték a részvételre.

1789-ben megválasztották a rendi gyűlés tagjai közé, amely hamarosan felvette az alkotmányozó nemzetgyűlés nevet, s kiragadta a hatalmat

a király kezéből. Június 20-án ő javasolta, hogy az ülésteremben végzett munkálatok miatt vonuljanak át a versailles-i labdaházba, ahol a képviselők esküt tettek, hogy alkotmányt készítenek Franciaország számára. A gyűlés leggyakrabban felszólaló, s politikai téren mérsékelt képviselői közé tartozott. Tagja lett a szabályzati, a jelentéseket készítő, a szegényügyi és köztisztviselési bizottságnak, majd javaslatot tett egy egészségügyi bizottság létrehozására. Mivel mélységesen elítélte a régi rend változatos és kegyetlen kivégzési módszereit, 1789. október 9-én azt indítványozta, hogy a büntetések kirovásánál ezentúl ne legyenek tekintettel a bűnösök esetleges nemesi rangjára, a bűnös családjára semmi szegényen ne háruljon, javaikat ne kobozzák el, a kivégzettek testét pedig adják vissza a családnak, ha kéri.

Emberséges javaslatait azzal az indítvánnyal zárta le, hogy valamenyny halálraíteltet egységesen, „egy egyszerű mechanizmus segítségével”, nyakazással végezzenek ki. A legkevesebb szenvedéssel járó nyakazás ugyanis korábban a nemesi származású halálraítelttek kiváltsága volt, s a doktor javaslata pontosan megfelelt a gyűlés politikai céljainak: a kiváltságok felszámolásának – vagyis ebben az esetben az arisztokratákat megillető bánásmód mindenkire való kiterjesztésének. Indítványának részleteit különböző időpontokban vitatták meg, a kivégzés módját pedig csak 1791-ben. Bár Robespierre (ekkor még) hosszasan érvelt a halálbüntetés eltörlése mellett, június 3-án mégis a következő határozatot hozták: „Mindenkinek halálraíteltet le fognak nyakazni.”

Szegény doktrort már másfél évvel korábban gúnyolni kezdték. Szavait így idézték az újságokban: „Uraim, a gépezetemmel egy szempillantás alatt levágom a fejüket, s önök a legcsekélyebb fájdalmat sem fogják érezni!” Az általa emlegetett „egyszerű mechanizmust” valamelyik röpiratíró guillotine-nak nevezte el, mielőtt még elkészült volna, nőnemű végződéssel látva el a doktor nevét, mintha csak a lányáról lenne szó. Victor Hugo így írt róla irodalmi és filozófiai feljegyzéseiben: „Egyes emberek szerencsétlenek. Kolumbusz Kristóf nem tudta elérni, hogy a felfedezését róla nevezzék el; Guillotin képtelen volt megakadályozni, hogy a találmányát róla nevezzék el.” (Idézi: Daniel Arasse: *The Guillotine and the Terror*. London,

1989, Penguin. 11. o.) Valójában a guillotine nem az ő találmánya volt: a nyaktiló különböző fajtáit a középkor óta ismerték a német és itáliai államokban, Skóciában, Angliában, sőt Franciaországban is. Azért használták, hogy a nemesi elitélteket ne alázza meg a hóhér kezének érintése.

A kivégzőeszköz elkészítéséhez a doktornak már semmi köze sem volt, ezt a sebészeti akadémia örökös titkára, Antoine Louis tervezte el, és Tobias Schmidt német csembalókészítő építette meg. 1792. április 17-én próbálták ki a Bicêtre kórház udvarán három holttesten. Április 25-én pedig Nicolas Jacques Pelletier, egy elítélt rabló abban a megtiszteltetésben részesült, hogy ő lehetett a guillotine első áldozata.

Guillotin doktor 1791 után visszatért az orvostudományhoz. A terror idején senki sem zaklatta. 1793-ban Arrasban katonai sebész lett, majd a fővárosba költözött. Vezető szerepet játszott a himlőoltás elterjesztésében, jelentést nyújtott be róla Napóleonnak, s 1805-ben még a Párizsban tartózkodó VII. Pius pápa is fogadta őt. A következő évben megalapította az Orvostudomány Akadémikus Társaságát, amelynek haláláig az elnöke maradt. Rendelője a Saint-Honoré út és a Sourdière utca sarkán várta a betegeket. Lenotre szerint a doktor „szeretetre méltó volt, visszafogott, udvarias és keveset beszélt a múltjáról. Több krónikás szerint vigasztalhatatlan volt amiatt, amit szándék nélkül létrehozott életművének nevezett. Tiszteletre méltó személye mélységes szomorúságot árasztott, s tökéletesen megőszült haja is tanúsította, mennyit szenvedett.” (Idézett mű, 33. o.) 1814-ben végzett vele egy betegség Párizsban, öt nappal a szövetségesek bevonulása előtt.

51. A francia forradalmi terror a régi rend uralkodó rétegeire sújtott le

A nagy francia forradalom (1789–1799) forradalmi kormányzatának (1793–1794) áldozatairól olyan kép él a köztudatban, hogy a régi rendet védelmező arisztokraták, nemesek vagy papok voltak. A bal-

oldali történészek általában osztályharcként mutatták be a forradalmi terrort, amely – amint ezt a marxista Albert Soboul megfogalmazta – „kigyomlálta a nemzetből azokat az elemeket, amelyek képtelenek voltak a társadalmi asszimilációra – vagy mert arisztokratának születtek, vagy mert hozzákötötték sorsukat az arisztokráciához. A terror adta meg a kormánybizottságoknak azt az együttműködésre kényszerítő erőt, amely lehetővé tette számukra az állam tekintélyének helyreállítását és a közjó elvének rákényszerítését az egész lakosságra. Hozzájárult a nemzeti szolidaritás érzésének kifejlesztéséhez azzal, hogy – legalábbis rövid időre – elhallgattatta az osztályönzést. Végül lehetővé tette a háborús erőfeszítés és a nemzet üdve érdekében nélkülözhetetlen irányított gazdaság bevezetését. Ebben az értelemben a győzelem tényezője volt.” (Albert Soboul: *A francia forradalom története*. 3. kiadás. Bp. 1989, Kossuth Kiadó. 292. o. Józsa Péter fordítása.)

Vajon a „kigyomlálás” ige, amely a békés kertész munkát idézi elénk, megfelelő-e olyan események jellemzésére, amelyek során embereket nyakaznak? És jól járt-e a lakosság, amelyre a terror irányítói rákényszerítették az általuk elképzelt „közjó elvét”? A nemzeti szolidaritás érzésének kifejlesztéséhez aligha járultak hozzá, hiszen kétszáz évre két ellenséges csoportra szakították szét a franciákat: a forradalom híveinek és ellenfeleinek táborára. A terror pedig nem az „osztályönzést” hallgattatta el, hanem lehetetlenné tette a jogos és legitim csoportérdekek kifejeződését. A „nemzet üdve érdekében nélkülözhetetlen irányított gazdaság” állandósította az ellátási problémákat, és csak terrorral volt fenntartható. Hogy a háborús győzelem érdekében valóban szükség volt-e a terrorra? Nos, nehéz elképzelni, hogy egy esetleges vereségnek több áldozata lett volna, mint ennek a drágán kivívott győzelemnek. S az is megkérdőjelezhető, hogy a terror azokat az „elemeket” pusztította el, akik „arisztokratának születtek vagy hozzákötötték sorsukat az arisztokráciához”.

Albert Soboul is elfogadta az amerikai Donald Greer kutatási eredményeit. (*The Incidence of the Terror during the French Revolution*. Gloucester, Massachusetts, 1966, Peter Smith. 37. o.) Ezek szerint

35–40 000-re becsülhető a terror áldozatainak száma a börtönben elhunytakkal és az ítélet nélkül kivégzettekkel együtt. Ezek közül csak annak a 16 594-nek a társadalmi hovatartozását vizsgálhatjuk meg, akiknek a kivégzéséről a forradalmi törvényszékek nyilvántartást készítettek. Ezeknek viszont mindössze 6,5%-a volt pap, s 9,5%-uk nemes. Vagyis az ismert kivégzettek „84%-a az egykori harmadik rend tagja volt”, polgár (25%), paraszt (28%) vagy városi dolgozó (31%). (Soboul: *Idézett mű*, 292. o.) Greer és Soboul azonban megfedkezett a nyugat-franciaországi polgárháború legalább 200 000 halálos áldozatáról – akiknek a túlnyomó többsége minden bizonnyal paraszt volt. Ennyien „kötötték volna sorsukat az arisztokráciához”? A számok tükrében tarthatatlanná válik a forradalmi terror marxista értelmezése. Nem osztályharc volt ez, amelyben az egyik társadalmi réteg küzd a másikkal, hanem polgárháború, amelyben a társadalmi támogatással nem rendelkező kormányzat mindenkire lesújt, aki az útjában áll, társadalmi hovatartozásra való tekintet nélkül.

A forradalmi terror a sajátos történelmi helyzet, a népi mentalitás és egy speciális gondolkodásmód összjátékának következményeként jött létre. Az 1792-től egyre több európai nagyhatalom ellen folytatott háború, valamint az 1793-ban a lázadó falvak és városok ellen vívott polgárháború alaposan felerősítette a forradalom híveinek körében az intoleranciára és büntető intézkedésekre irányuló hajlamot. Egy ideig még a nemzeti konvent mérsékeltebb képviselőinek is úgy tűnhetett, hogy kizárólag kegyetlen megtorlással lehet elejét venni a külföld és a belső ellenforradalom győzelmének. (Persze a terror alkalmazását többségük ideiglenes intézkedésnek tekintette, amellyel a győzelem kivívása után fel lehet hagyni.) Ráadásul az ősi, bűnbakkeresésre irányuló népi mentalitásnak megfelelően kemény megtorlást követeltek azok a fővárosi néptömegek is, akiknek támogatására a nemzeti konventnek szüksége volt. A sajátos, forradalmi gondolkodásmód pedig kezdettől, 1789-től magában hordozta a terror lehetőségét.

A forradalom vezető egyéniségei ugyanis ugyanolyan egységesnek és oszthatatlannak tekintették a nemzeti szuverenitást, amilyenek koráb-

ban a király szuverenitását tartották. Nem ismerték el sem a különvélemény, sem a csoportérdek, sem a pártok létjogosultságát. Úgy gondolták, hogy minden tisztességes embernek be kell látnia, mit kíván a közösség, a haza érdeke, és ennek megfelelően kell cselekednie. Ha nem ezt teszi, akkor vagy megtevesztett, vagy bűnös. A közösség érdekeit azonban mindig az éppen hatalmon lévő csoport határozta meg. E logikának megfelelően a terror nemcsak a forradalom ellenfeleit és korábbi vezetőit (az alkotmányos monarchistákat és a mérsékelt köztársaságiakat) pusztította el, hanem 1794 tavaszán az úgynevezett ultraforradalmárokat, a népi mozgalom aktivistáit és a hegyipárt vezetőinek egy részét is. Ekkorra Robespierre csoportjának eszközévé vált, akik már nemcsak a győzelem biztosítására kívánták felhasználni a terrort, hanem a társadalom „megtisztítására” is.

Igen sokan elismerik a terror szörnyűségeit, de mégis úgy vélik, hogy a köztársaság ezzel az eszközzel vívta ki katonai győzelmét, s vetett véget a belső lázadásoknak. A valóság azonban sokkal bonyolultabb. A terror egyszerre volt következménye és előidézője az ellenforradalmi megmozdulásoknak, megmentette a köztársaságot a katonai bukástól, s ugyanakkor szembefordította vele a társadalom többségét.

A francia forradalmi kormányzat és a terror ezért aligha tekinthető a válsághelyzetek sikerrel kecsegtető megoldási modelljének: a rendkívüli történelmi körülmények és egy sajátos politikai kultúra kölcsönhatásának egyedi következménye volt. Amikor utána próbálták, mint például az 1871-es párizsi kommün idején vagy az orosz forradalomban, katasztrofális következményekkel járt: megsokszorozta a forradalom ellenségeinek számát, tömegesen pusztította az ártatlanokat, tartósította az erőszakot, a forradalmat pedig a terror és a terror miatti lázadások bűvös körébe zárta.

52. Minden forradalom egységes egészet alkot

Ezt Georges Clemenceau jelentette ki 1891-ben, amikor zavargásokra került sor a párizsi Théâtre-Français-ban Victorien Sardou *Thermidor* című drámájának bemutatása miatt. A radikális republikánus képviselő a nemzetgyűlés szószékére lépett, és hangot adott afeletti felháborodásának, hogy a színházban a francia forradalom ellen irányuló darabot játszanak: „*Uraim, akarjuk vagy sem, tetszik nekünk vagy sem, a francia forradalom megbonthatatlan egész (un bloc)... Bármily viszontagságok, bonyodalmak, igazságtalanságok tarkították is a forradalmi évtizedet, örökségét egésznek kell tekintenünk: a francia forradalom megbonthatatlan egész!*” (Michel Winock: *Clemenceau*. Paris, 2007, Perrin. 180–181. o.) Vagyis teljes egészében kell elfogadnunk vagy elutasítanunk.

Clemenceau aligha gondolta meg alaposabban, mit is beszél, hiszen sohasem rajongott a forradalmi terrorért. Michel Winock pontosan fogalmazott: „*E vitában forradalmi meggyőződése felülkerekedett szabadságszeretétén.*” Ugyanakkor azonban többen is egyetértően idézik szavait – mind a forradalmak ellenfelei, mind hívei körében. De vajon igazuk van-e?

A magyar politikai kultúrában és politikai emlékezetben fontos szerepet játszanak a forradalmak. A Kádár-korszakban mind a rendszer hívei, mind az ellenzéki csoportok megünnepelték bizonyos forradalmak évfordulóit, a másik fél által megünnepelt eseménytől pedig lehetőleg megtagadták a forradalom elnevezést. A rendszer hívei november 7-ét, április 4-ét és március 21-ét tekintették az „igazi” forradalmak évfordulójának, március 15-éről egy ideig megpróbáltak elfeledkezni, majd megkísérelték beleolvasztani az úgynevezett „három tavasz ünnepébe”. Az 1956-os eseményeket viszont ellenforradalomnak bélyegezték. Az ellenzék március 15-ét és október 23-át kívánta volna megünnepelni, a november 7-én történeteket viszont sokan egyszerűen bolsevik puccsnak minősítették. Nem csoda, ha néhányan máig sem biztosak benne, hogy mi számít igazi forradalomnak, és mit is érdemes megünnepelnünk.

A Kádár-korszak dilemmáinál is nagyobb zavart okozhat azonban az a tény, hogy az elmúlt kétszáz év során rettenetes bűnöket követtek

el különböző forradalmakra hivatkozva. Forradalmárok voltak a guillotine működtetői és a Gulag-szigetvilág létrehozói. Forradalmak védelmezésével igazolta magát Robespierre és Sztálin, Mao Ce-tung és Pol Pot. Felmerül a kérdés: vajon nem igazoljuk-e önkéntelenül is az ő tetteiket, ha megünnepeljük egy forradalom évfordulóját? Nem vetül-e némi fény rájuk is, ha a magyar forradalmak hőseit ünnepeljük?

Ebből a dilemmából csak akkor találjuk meg a kiutat, ha elismerjük, hogy a nagy francia forradalom nem volt „megbonthatatlan egész”, hanem kettős örökséget hagyott ránk. Ha 1789-re gondolunk, forradalomnak nevezhetünk minden demokratikus átalakulást, az emberi jogok meghirdetését, az emberi szabadság kiterjesztését. Ha viszont 1793-ra gondolunk, az előbbi tartalmak eltűnnek, és immár a politikai változás, a hatalom megragadásának és megtartásának egyik speciális módját, mégpedig meglehetősen erőszakos módját nevezzük forradalomnak. 1789-ben a francia alkotmányozó nemzetgyűlés képviselői arra esküdtek meg, hogy alkotmányt adnak Franciaországnak, s megfogalmazták az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatát*. 1793-ban azonban Saint-Just így szónokolt: „*A köztársaság jelenlegi körülményei közepette az alkotmányt nem lehet életbe léptetni... Az alkotmány csak a szabadság elleni merényleteknek kedvezne, mert nem képes erőszakkal felszámolni ezeket... Lehetetlen forradalmi törvényeket végrehajtani, ha maga a kormányzat nem forradalmi.*” Saint-Just tehát nem úgy beszélt a törvényekről, mint mindenki számára érvényes, az elfogadott alkotmányra alapozott, egyetemes előírásokról, hanem úgy, mint egy önmagát forradalmivá nyilvánító kormány önkényes és erőszakos intézkedéseiről, amelyekkel lesújthat a forradalom ellenségeire. Az új nemzetgyűlés, a nemzeti konvent tulajdonképpen ideiglenesen lemondott 1789 nagy vívmányáról, az írott alkotmányon alapuló, egyéni jogok egyenlőségéről. A konkrét, megvalósítható és közvetlen célok eltűntek, helyette megjelentek az utópista elképzelések, az emberiség megújításának tervei, amelyek mögött egyetlen közvetlen és mindenekfeletti fontosságú cél húzódott meg: a kormányzat fenntartása bármi áron és minden erővel – a forradalomra hivatkozva.

A francia forradalom e kettős öröksége miatt nem fogadhatjuk el Clemenceau híres és sokat idézett megállapítását, mely szerint a francia forradalmat teljes egészében kell elutasítani vagy elvetni. Amikor a különböző forradalmak baloldali hívei jelentéktelenné szeretnék nyilvánítani a véres népiértásokat az elért eredményekre hivatkozva, akkor tulajdonképpen az egész örökség elfogadására ösztökélnék bennünket. A forradalmak jobboldali ellenfelei viszont az egész örökség elvetésére, amikor csak az áldozatokra figyelmeztetnek, s az eredményeket nem veszik figyelembe. A francia forradalom azonban olyannyira ellentmondásos örökséget hagyott ránk, amelynek nem lehet mindkét összetevőjét nyugodt lelkiismerettel megünnepelni. Nem ünnepelhetjük az emberi jogok demokratikus kiterjesztését és ugyanakkor az erőszak univerzális célokra hivatkozó kultuszát. Választanunk kell, ahogy választaniuk kellett valamennyi európai forradalom vezetőinek: melyik örökséget vallják magukénak?

1848-ban a magyar és más hazafiak egyaránt 1789-et választották és nem 1793-at. Szabadságot adtak a jobbágyoknak, felszámolták az abszolutizmus maradványait, és képviseleti rendszert állítottak fel. Az 1917-es bolsevik forradalom vezetői is választottak: ők az 1793-es jakobinusok által képviselt hatalmi formákhoz maradtak hűek, a terrorhoz és diktatúrához – de radikálisan megtagadták 1789 eszméit: az emberi jogokat, az egyéni szabadságot, a képviseleti rendszert, a törvény és az alkotmány uralmát.

1917 óta az európai baloldal nagy része attól tartott, hogy nem tagadhatja meg a forradalmi örökség egyik oldalát anélkül, hogy a másik oldalát is el ne vetné. Nem kritizálhatja a leninista és sztálinista politikát, mert ezzel 1789 és 1848 szellemét is meg kellene tagadnia. Még 1989-ben, a francia forradalom kirobbanásának kétszázadik évfordulóján is ez volt a probléma. Mitterand francia államfő megkérdezte a forradalom történetírásának legjelentősebb személyiségét, François Furet-t, hogyan képviseli el a bicentenárius megünnepelését. Furet válasza így hangzott: kizárólag 1789 és az emberi jogok öröksége vállalható. Mitterand-nak ez nem tetszett, s az ünnepségek megszervezését nem Furet-re bízta, hanem jelképesen Clemenceau egyik közeli munkatársának unokájára,

Jean-Noël Jeanneney-re. Ő pedig úgy döntött, hogy nem választ az örökség két oldala között, egyszerre ünnepli meg 1789-et és 1793-at.

Csak hogy mire az ünnepségek lezajlottak, 1989 nyarán Kelet-Európa népei már választottak. Nem úgy, mint a forradalom különböző örökségeit összebékíteni kívánó francia elnök, nem 1793 és nem 1917 örökséget választották, hanem 1789-ét és 1848-ét. Az emberi jogok kiterjesztésének a nevében elvetették azt a szovjet típusú rendszert, amely a legjobban ragaszkodott a forradalmi diktatúra és terror örökségéhez. Olyan politikai rendszert választottak, amely nem a múlt megtagadásán, a világ végső tökéletesítésén és az ember átformálásán alapul, hanem 1789 és 1848 jogkiterjesztő forradalmán. Magyarországnak könnyű dolga volt 1989-ben, mert felidézhetette annak a megtagadott forradalomnak az emlékét, amely a szovjet megszállás alatti Kelet-Európában elsőként vetette el a francia forradalom egyik örökségét, a terrort és a diktatúrát, hogy annál határozottabban zászlajára – lyukas zászlajára – tűzze az egyéni szabadságot, az emberi jogok és a közösség akaratán alapuló kormányzati rendszer jelszavait.

Ezért semmi okunk rá, hogy forradalmunk ünnepén zavarba jöjjünk – ezt a forradalmat nyugodtan ünnepelhetjük, hiszen éppen az 1789-es és 1848-as örökséget megtagadó, 1917-es forradalmárok által kiépített, s hazánkra erőltetett hatalmi formák ellen robbant ki – az emberi jogok kiterjesztésének nevében. Úgy is mondhatnánk, hogy helyreállította az európai forradalmak becsületét.

53. Bonaparte győzelemre vezette katonáit az arcolai hídon

A napóleoni legendakör egyik leghíresebb epizódjára 1796. november 15-én került sor, mintegy 40 kilométerrel délkeletre Veronától. Az arcolai csatában Bonaparte Napóleon személyesen ragadta meg a zászlót, s katonái élén az ellenség által tűz alá vett hidra rohant. Szám-

talán festmény, metszet, illusztráció, bélyeg és játékfilm idézte fel a híres jelenetet.

Napóleon legalaposabb magyar életrajzírója, Feleki László e képet felidézve fejezte be a császár életének szentelt negyedik (!) kötetét: „*Elöl rohan a vezna generális, félig hátranézve, mintha éppen kiáltaná: »Katonák, hát nem ti vagytok a lodi győztesek?» Jobb kezében kivont kard, baljában magasra emelt, tépett trikolór. Mögötte az őt követő gránátosok... Itt valóban hajszálon múlt a világ sorsa. Napóleon mindent kockára tett, elsősorban saját magát. Gyilkos tűzben rohant előre, alig volt esélye arra, hogy életben maradjon. Még azt sem kiáltotta, hogy – »utánam!« ... Nem tudhatta, mi felé rohan, mi áll még előtte: Egyiptom, a Notre-Dame, Longwood... Szemben vele ekkor csak a szakadatlanul tüzelő osztrák ágyúk álltak, horvát muskétások ontottak sortűzet sortűz után. Mögötte nyomultak a segítségére száguldó gránátosok. Így rohant ő a két hadsereg között, a halál és a senki földjén, az elképzelhetetlen jövő felé.” (Napoleon utókora. Bp. 1979, Magvető Könyvkiadó. 260. o.)*

Mi történt valójában? A Mantovát ostromló francia seregek felé két osztrák hadsereg közelített, s Bonaparte meg akarta akadályozni, hogy egyesülhessenek. Ezért a magyar Alvinczi József tábornagy hadserege elé sietett, hogy a mocsarak között ne érvényesülhessen ellenfele hadseregének számbeli fölénye. November 15-én egy Arcola nevű falucskánál támadt az osztrákokra, melynek a neve a francia történészek által „franciásított” változatban, „Arcole” formában terjedt el. A franciák az Alpone nevű, mocsaras folyócska hídján próbálták átkelni. Először Augereau tábornok rohant fel zászlóval a kézben a hídra, de a követői közül oly sokat lelőttek, hogy végül mindenki visszavonult, és fedezéket keresett. Bonaparte megismételte Augereau akcióját, többen a nyomába szegődtek, s szárnysegédje, Jean-Baptiste Muiroon ott esett el az oldalán. Egyesek szerint az osztrákok azért hagyták abba a tüzelést, mert azt hitték, egy tiszt tárgyalni kíván velük, s ez mentette meg Bonaparte életét. Amikor azonban újra tüzet nyitottak, ő is visszavonult, sőt, a tumultusban lezuhant a hídról a mocsárba, nyakig elmerült a sárban, s katonái mentették meg a fulladástól. A csata három napon át tartott, s végül

a franciák távolabb átkeltek a folyón, hogy az osztrákok hátába kerüljenek.

Pár hónappal korábban, május 10-én a franciák Lodinál már átkeltek rohammal egy folyó, az Adda hídján. Több rajzoló is megörökítette a jelenetet, de ekkor Bonaparte még biztonságos távolból figyelte a történeteket, és nem állt a sereg élére. Ezért a képeken sem látható, s ez az átkelés kollektív sikerként lett bemutatva. Most azonban Bonaparte kitette magát az ellenség tüzének, s a jelek szerint úgy döntött, hogy alaposan kiaknázza a propaganda számára nyújtott lehetőségeket. A francia kormány elé kerülő jelentésekben már csak Bonaparte bátor rohamáról volt szó, s ahogy Philip Dwyer történész megállapította, „*arról a tényről, hogy a tervezett átkelést nem tudták végrehajtani, diszkréten megfeledkeztek.*” (Napoleon. The Path to Power 1769–1799. London, 2007, Bloomsbury. 4. o.) Egy szárnysegéd Párizsba érkezett az Arcolánál megszerzett osztrák zászlókkal, s elmondta, hogy Bonaparte adta meg a jelet a támadásra, trikolórral a kezében. Majd a francia lapok közzétették azt a meghatározó levelet, amelyet Bonaparte írt Muiroon özvegyének, s Antoine-Jean Gros festő nekilátott a híres jelenet megörökítésének. Igaz, Augereau és Berthier tábornokok is lefestették magukat az arcolai hídon, de ezekről a képekről gyorsan megfeledkeztek. Bonaparte ugyanis hamarosan már két lapot finanszírozott, a *Le Courrier de l'armée de l'Italie*-t (Az itáliai hadsereg kurírja) és a *La France vu de l'armée d'Italie*-t (Franciaország az itáliai hadsereg szemével), majd hamarosan megindított egy harmadikat, még beszédesebb címmel: *Journal de Bonaparte et des hommes vertueux* (Bonaparte és az erényes emberek újságja). Ezek a lapok pedig biztosították, hogy az arcolai csata úgy vonuljon be a történelembe, mint személyes bátorságának meggyőző bizonyítéka.

Senki sem vitathatja Bonaparte bátorságát – de azt sem, hogy a huszadik századi diktátorokhoz hasonlóan remek érzéke volt az önreklamához, s az elsők között ismerte fel a politikai propaganda jelentőségét.

54. Napóleon alacsony volt

Ez a meggyőződés elég széles körben elterjedt. A kisebbségi komplexus egyik fajtáját a pszichológiában néha „Napóleon-komplexus” néven emlegették, arra utalva, hogy a Napóleonhoz hasonló, alacsonyabb férfiak agresszívabbak az átlagnál, és uralkodni szeretnének a magasabbak felett. Bár manapság a szakemberek kétségbe vonják, hogy efféle komplexus létezne, a mindennapi társalgásban evidenciaként szokták emlegetni, hogy a nagy diktátorok valamennyien alacsonyabb férfiak voltak. (Ilyenkor megfelelnek Maórról és Castróról.)

De hát alacsony volt-e Napóleon?

A korabeli rajzokon és festményeken egyáltalán nem tűnik alacsonyabbnak kortársainál. A festők azonban megsziphették a valóságot. Ne feledjük, hogy David még Napóleon anyját is elhelyezte a koronázásról készült festményen, holott Letizia asszony éppen haragudott a fiára, és a híres eseményről távol maradt. Van viszont egy pontos adatunk: Francesco Antommarchi, a császár utolsó orvosa Szent Ilona szigetén megmérte a halála után a magasságát. Szerinte 1,686 méter magas volt. (*Dictionnaire Napoléon*. Szerk. Jean Tulard. Paris, 1989, Fayard, 1229. o.) Életében pedig Napóleon nyilván valamivel magasabb volt, mint holtában. Ez a méret ma sem tekinthető túlságosan alacsonynak, a maga korában pedig teljesen átlagos volt. A császári gárda gránátosa csak az lehetett, aki elérte az 1,705 méter magasságot. (Ugyanott, 775. o.) Vagyis Napóleon csak két-három centivel volt alacsonyabb hadserege elit alakulatának tagjainál.

Miért terjedt el róla, hogy alacsony volt? Talán azért, mert gyakran a testőrei körében lépett a nyilvánosság elé, akik magas, szálás férfiak voltak? Talán azért, mert egyszerű, háromszögletű kalapot hordott gárdájának magas, égbe nyúló medveszőr sapkát viselő gránátosai között? A császári gárda dragonosainak sisakját fémtaraj és felálló szörmpamacs díszítette, s ágaskodó tollforgókat tűztek mind a lengyel könnyűlovasság, mind a „becsületgárda”, mind a „vadászgárda” csákóira. Napóleonról azonban egyetlen kép sem maradt fenn, amelyen tollforgót

viselne kalapján. A propaganda mestereként minden bizonnyal tisztában volt vele, hogy az egyszerű, hétköznapi, igénytelen és szerény fellépéssel sokkal sikeresebben építheti saját legendáját, mintha látványos külsejével is jelezni kívánná hatalmát. Alighanem ennek tulajdoníthatjuk, hogy az utókor alacsony férfiként őrizte meg az emlékét – hogy ezzel is jobban hangsúlyozza történelmi nagyságát.

55. Napóleon kénytelen volt újra és újra háborúzni

1813. június 26-án a drezdai Marcolini-palotában Napóleon hosszasan tárgyalt Metternich osztrák kancellárral. Azt szerette volna elérni, hogy a Habsburg Birodalom ne csatlakozzon ellenfeleihez. Metternich viszont azt kívánta, hogy ennek fejében Napóleon mondjon le a német államok feletti fennhatóságáról. Ekkor jelentette ki, hogy hatalma legitimitásának védelmében egyetlen meghódított tartományról sem mondhat le.

„Mit akarnak hát tőlem? Hogy megbecstelenítsenek? Soha! Inkább meghalok, mint akár egyetlen talpalatnyi földről is lemondjak! Az önök uralkodói, akik a trónon születtek, akár húsz csatát is elveszíthetnek, mégis visszatérhetnek fővárosaikba! Én nem tehetem meg ugyanezt, mert csak egy felkapaszkodott katona vagyok! Uralmam egyetlen nappal sem élné túl erőm elvesztését, amikor kiderülne, hogy már nem kell tartani tőlem.” (Jean Tulard: *Napóleon*. Bp. 1997, Osiris Kiadó. Holub Krisztina fordítása.)

Napóleon ezt többször is elmondta különböző szavakkal pályafutása során: „Öt-hat család osztozik Európa trónusain, s nem örültek, hogy egy korzikai is az asztalukhoz telepedett. Csak erővel őrizhetem meg ott a helyemet, csak akkor fogadnak el egyenlőnek, ha lenyűgözöm őket. Birodalmam megsemmisül, ha megszűnök félelmetes lenni... Az elfogadott uralkodók számára a háború célja csak egy tartomány felszabdalása vagy egy város bevétele, ami azonban engem illet, létkérdés számomra, egész

birodalmam létének kérdése!” (Steven Englund: *Napoleon. A Political Life*. Cambridge, Massachusetts, 2004, Harvard University Press. 250. o.)

Egyes történészek ezt el is hitték neki, és elismerték, hogy helyzete megszilárdításához valóban szüksége volt az állandó háborúzásra. Steven Englund gúnyosan így jellemezte álláspontjukat: „*Szegény Napóleon! Nem adták meg neki azt a tiszteletet, amit kívánt és megérdemelt!*” (Ugyanott.) Valójában az európai uralkodók több alkalommal is „befogadták” őt. I. Pál cár 1800-ban közeledett hozzá, fia, I. Sándor friedlandi veresége után megkötötte vele a tilsiti békét (1807), a porosz uralkodó pedig 1795 és 1806 között semleges maradt. 1802-ben Nagy-Britanniával sikerült békét kötnie egy rövid időre. I. Ferenc osztrák császár több vereség után a lányát is hozzáadta feleségül. Rengeteg alkalom lett volna arra, hogy Napóleon „megőrizze” helyét az európai uralkodók asztalánál. Ő maga volt az, aki mindig megtett egy olyan lépést, amelyet a többi nagyhatalom már nem fogadhatott el, ő volt az, aki képtelen volt Franciaországgal egyenrangú hatalomnak tekinteni az európai államokat, s többször is megalázta uralkodóikat.

És milyen volt a kapcsolata a francia társadalommal? Napóleon arra hivatkozott, hogy a franciák csak egy európai birodalom győztes császáráként fogadják el az uralmát, mintegy megkövetelik tőle, hogy háborúzzon. Valójában sokkal szilárdabb volt a kormányzata, mint gondolta. A francia társadalom hálásan fogadta a konzulátus (1799–1804) eredményeit: a polgári törvénykönyvet, a centralizált közigazgatást, a nemzeti bankot, az értékálló fémpénzt, a pápával kötött konkordátumot, a becsületrendet, a belpolitikai stabilitást és a társadalmi ellentétek lecsendesítését. Mindezen eredmények miatt Napóleon rendkívül népszerű volt, s a franciák valószínűleg akkor is elfogadták volna dinasztiáját, ha lemond dél- és közép-európai hódításairól. Ő azonban képtelennek bizonyult erre. „*Az örökös hajsza a legitimitációja után jórészt saját magyarázkodása volt agresszív (és gyerekes) viselkedésére.*” (Steven Englund: Idézett mű, 251. o.)

56. A magyar nemesség 1809-ben elmulasztotta a szabadság kivívását

I. Napóleon francia császár 1809-ben kiáltványt intézett a magyar nemességhez, arra szólítva fel őket, hogy szakadjanak el a Habsburg-dinasztiától, s állítsák helyre függetlenségüket. A kiáltványnak semmi hatása sem volt. A Kölcseynek tulajdonított *Rebellis vers* meg is átkozza ezért a nemeseket:

*Páris ígért szabadságot,
Ti nem fogadtátok,
Járom rátok, gyáva népek,
S maradéktól átok.*

Sokan vélekedtek úgy, hogy a Habsburgok a szabadság ellenfelei és Magyarország elnyomói voltak, Napóleon császár a szabadságot képviselte, a magyar nemesség pedig nem hallgatott rá, s ezzel méltatlannak bizonyult a szabadságra. A XX. században pedig a legtöbb történész szerint a magyar nemesség a kiváltságok védelmében fordult szembe Napóleonnal. Benda Kálmán szerint „...a nemesség nagyobb része az udvar szövetségese, s valóban úgy érzi, hogy a forradalmi Franciaország ellen vívott harc az ő kiváltságaiért is folyik...” (*Magyarország története. 1790–1848.* Szerk. Mérei Gyula, Vörös Károly. Bp. 1980, Akadémiai Kiadó. 447. o.) Kosáry Domokos *Napóleon és Magyarország* című tanulmányában azt olvashatjuk, hogy a magyar nemességnek a francia forradalomra adott válasza nem volt más, mint egy „...önvédelmi akció, amelyet a nemesség zöme a feudális nacionalizmus jegyében a forradalommal szemben kifejtett...” A magyar nemesség „osztályérdekét féltve járt el így”, mivel „a forradalom vagy legalábbis a társadalmi reform képviselőjét, elősegítőjét vélték benne (Napóleonban) felfedezni.” Ráadásul erre egy olyan történelmi pillanatban került sor, amikor „a Habsburgok hatalma összeroskadónak látszott. Napóleoné legyőzhetetlennek.” (*Napóleon és Magyarország.* Bp. 1977, Magvető Kiadó. 149. 123., 144. o.)

Csakhog az 1809-es évben, amikor a magyar nemesség fegyveresen összecsapott a francia császári hadsereggel, Napóleon birodalma távolról sem látszott legyőzhetetlennek. Ebben az évben ugyanis a császár elszenvetve Aspernnél első jelentősebb vereségét, a pápa kiátkozta őt, Wellesley, a későbbi Wellington megérkezett Portugáliába, a spanyolok több vereséget mértek a francia hadseregekre, a tiroliak győzelmeket arattak a franciák bajor szövetségesei felett, s ráadásul negyvenötezer brit katona is partra szállt Hollandiában. A porosz király csak egy újabb osztrák győzelemre várt, hogy belépjen a háborúba. Napóleon birodalma tehát minden eresztékében recsegett-ropogott, s meglehetősen ingatagnak tűnt, amikor a magyar nemesség fegyvert fogott ellene.

Ráadásul 1809-ben Napóleon már nem a forradalmi eszméket képviselte. 1807 után a császár kormányzata egyre autokratikusabbá, külpolitikája pedig egyre dinasztikusabbá vált. A forradalom tábornokából egyeduralgó lett. Miért hagyott volna el a magyar nemesség egy jól ismert és megszokott birodalmat, amely többé-kevésbé tiszteletben tartotta a magyar hagyományokat egy olyan uralkodó felhívására, aki semmit sem tisztelt, s úgy módosította az alkotmányokat és az országhatárokat, ahogy neki tetszett? Biztos, hogy a magyar nemesség a napóleoni háborúk során kizárólag csak osztályérdekeit védelmezte? Nem ezt diktálta a józan politikai megfontolás is?

És mit tett vajon Napóleon egy olyan országgal, amely hallgatott a szavára? Vajon Lengyelországnak, amely mellé állt, megadta a függetlenséget? Pusztán annyit tett, hogy az egykori Lengyelország töredékét Varsói Hercegség néven francia bábállammá változtatta, és egy francia-barát német fejedelemnek, a szász királynak adományozta. Ennek fejében viszont szemérmetlenül kiaknáta a lengyel társadalom csekély erőforrásait. A katonákat ágyúönteléként, a Varsói Hercegséget pedig diplomáciai aduként kezelte, amelyet megfelelő engedmények fejében bármikor kész lett volna átengedni Oroszországnak. 1812-ben a Varsói Hercegség 4 330 000 lakosa fejenként tizenkétszer annyi adót fizetett, mint a régi Lengyelország lakói 1768-ban. Napóleon tízezer lengyel katonát vitt magával 1808-ban a spanyolországi hadjáratra, s 98 000 len-

gyel vonult be vele 1812-ben Oroszországba. Ez utóbbiak közül mindössze 26 000 tért vissza, s a következő hónapokban ezek közül is sokan a tifusz és a nélkülözések áldozataivá váltak. A Poniatowski herceg által irányított, 37 000 fős ötödik hadtestből alig kétezren jutottak vissza Varsóba.

A történetírásban nincs sok értelme a „Mi lett volna, ha...?” kezdetű kérdések feltevésének. A magyar történetírók egy része azonban mégiscsak felteszi ezt a kérdést, és válaszol is rá, amikor megrója a magyar nemességet, mert állítólagos osztályérdekeit védelmezve hű maradt a Habsburg-dinasztiához. Ezzel ugyanis azt sugallják, hogy az ország jól járt volna, ha a nemesség hajlandó lett volna megindulni a Napóleon által megnyitott úton, amely szerintük a társadalmi és politikai modernizáció felé vezetett. A lengyel példa azonban arra utal, hogy ezen az úton egyáltalán nem a szabadság és egyenlőség felé indult volna meg az ország, hanem az állandó háborúk felé, amelyek során egy modernizált és militarizált nyugat-európai nagyhatalom jóval hatékonyabban zsákmányolhatta ki a közép-európai nemzeteket, mint a régi, tradicionális birodalmak. Ettől mentette meg Magyarországot nemeseinek óvatossága, passzivitása vagy a nemesi osztályérdekek állítólagos védelmezése, ami a lengyel példa alapján úgy tűnik, akkoriban azonos volt az ország valamennyi rétegének érdekeivel.

A „Mi lett volna, ha...?” kérdésre máig sem tudunk jobb választ adni annál, amelyet a magyar történetírás legnagyobb XIX. századi személyisége, Horváth Mihály adott: *„Ha Napoleon, ki fegyverének szerencséje által Ferencz császár birodalmát alapjaiban megrendítette, s magát a székvárost is elfoglalta, s ki elleneit a győzedelmes hadaitól széthordott forradalmi elvek által nem kevésbé, mint fegyverei által szokta volt legyőzni, – a magyarok hajlamára szintűgy számolhat vala, mint a lengyelekére; ha ő Magyarországnak a fejedelmi háztól való elszakadásnak óhaját tapasztalja, vagy azt ama, Pozsonyból széthintett izgató felszólítás által fölébresztheti vala, bizonyosan szintűgy nem késett volna azt kizsákmányolni, miként ezt épen ekkor a lengyeleknél cselekedte.”* (Magyarország történelme. Nyolcadik kötet. Bp. 1873, Franklin Társulat. 287–288. o.)

57. Az 1809-es győri csata csúfos vereség volt

A reformkorban terjedt el az a meggyőződés, hogy a napóleoni háborúk egyetlen, Magyarországon megvívott ütközetéből a magyar nemesi felkelők megfutamodtak, és csúfos vereséget szenvedtek. Ennek több oka is volt. A bécsi kormányzat és az udvar szívesen megfélemlkezett az osztrák tábornokok stratégiai és taktikai hibáiról, s mindent megtett a magyar nemesi felkelők, az „inszurgensek” lejáratására, hogy őket okolhassa a vereségért. Kisfaludy Sándor megírta a hadjárat történetét, de nem adhatta ki írásművét. Vizi László Tamás arra is felhívta a figyelmet, hogy Bécsben mindenképpen el akarták kerülni, hogy a nemesi felkelésből egy hatékonyabb magyar haderő bontakozhasson ki a nádor vezetésével. „Ezért gátolták meg az inszurrekció reformját és későbbi esetleges modernizálását, miközben sikeresen fenntartották a nemesi felkelésről tudatosan kialakított negatív képet.” (Győri Múza, 2009. 2. sz., 14. o.)

A nemesi kiváltságok eltörléséért harcoló magyar reformerek pedig elfogadták ezt a képet. Ők ugyanis az inszurrekciót a legtöbbet támadott nemesi kiváltság, az adómentesség fő ürügyének tekintették: a nemesség arra hivatkozva tagadhatta meg a közteherviselést, hogy szükség esetén fegyverrel védi a hazát. A „győri futás” gúnyos felemlégetésével viszont hangsúlyozni lehetett a nemesi privilégiumok rendszerének elavult jellegét, ahogy ezt Petőfi tette *A nép nevében* című versében.

A XIX. század végén megkezdődött a csata és az inszurrekció tudományos feldolgozása, 1945 után azonban újra nem lehetett tárgyilagos képet alkotni a fegyverre kelt nemességről. Idézzük újra Vizi László Tamást: „Az inszurrekció morális lejáratásával, nevetségessé tételével és elbagatellizálásával a történelem szemétdombjára lehetett vetni mindazt, ami a magyar nemességhez volt köthető. Az inszurrekcióról ily módon kialakított negatív és sematikus kép évtizedeken keresztül uralta az oktatást, a közgondolkodást és a történetírást egyaránt. (Ugyanott, 15. o.)

A győri csatára 1809-ben került sor, az ötödik koalíció háborúja idején. Habsburg János főherceg, II. Lipót tizenharmadik gyermeke a

háború elején felszabadította Tirolt, majd az itáliai francia bábállamokra támadt. Sacilénél győzelmet aratott április 16-án Eugène Beauharnais itáliai alkirály, Napóleon első feleségének, Jozefinnek első házasságából származó fiának seregei felett. A hadseregnek azonban az osztrák fő seregek veresége miatt vissza kellett vonulnia. János főherceget Piavenál legyőzték (május 9.), majd Magyarországra vonult, ahol Győr mellett egyesítette hadseregét a magyar nemesi felkelés bátyja, József nádor által vezetett egységeivel. Napóleon utasítására Eugène Beauharnais hadserege is benyomult Magyarországra, és Győrnél június 14-én megütközött a császári-királyi haderőkkel.

A győri csatában a Habsburgok oldalán 28 997 gyalogos és 10 996 lovas vett részt, akik közül kb. 16 000-en tartoztak a magyar nemesi felkeléshez. (Rédvay István: *Győr és a magyar insurrectio. Győri Múza*, 2009. 2. sz., 20. o.) A francia hadsereg 35 000 fős volt. A francia elővéd délelőtti támadását sikerült visszaverni, s délután egy időre a francia fő sereg első támadását is feltartóztatták. Az inszurrekció katonái a bal szárnyon arra kényszerültek, hogy órákon át tűrjék a francia ágyúk tüzét. A nagy tűzérségi túlerővel megindított második támadás is sikertelen volt. Csak a harmadik, négy és fél öt között megindított támadás hatással, öt órákor rendelte el János főherceg a visszavonulást. A Habsburgok oldalán harcoló seregek 5–7000 fős, a franciák 3000 fős veszteséget szenvedtek. A francia hadtörténeti művek nem tudnak semmilyen menekülésről, sőt, a *Dictionnaire Napoléon*ban (Szerk. Jean Tulard. Paris, 1989, Fayard. 1437. o.) azt olvashatjuk, hogy a vereséget szenvedett hadsereg nagy része „jó rendben” vonult vissza Gönyü és Komárom felé. A francia tiszttek úgy vélekedtek a magyarokról, hogy „vitézek, de még gyakorlatlanok”. (Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Nyolczadik kötet. Bp. 1873, Franklin Társulat. 372. o.)

A francia hadsereg a XIX. század elejének legjobban vezetett, legjobban felszerelt, legharcedzettebb és legharcedzettebb fegyveres ereje volt, amely többször vereséget mért szinte valamennyi európai állam hadseregére. Egyáltalán nem tekinthető szégyennek, hogy egyszer a magyar nemesi felkelőket is legyőzte. Egyet kell értenünk Holló József

Ferencsel, aki így fogalmazott: „Jóllehet a nemesi felkelők egységei nem vetekedhettek a reguláris csapatok képzettségével és harci tapasztalataival, de a győri csatában az adott körülmények között megállták a helyüket, amit az ellenfél is elismert.” (Győri Múzsza, 2009. 2. sz., 4. o.)

58. Napóleont megmérgezték Szent Ilona szigetén

Napoleon 1821-ben bekövetkezett halála után Franciaországban azonnal felröppent a mérgezés vádja, hiszen a száműzött császár csak ötvenkét éves volt, és a társadalom úgy tudta, hogy makkegészséges. A Szent Ilona szigetről hazatértek tanúvallomásai és a közzétett orvosi jelentés azonban mindenkit megnyugtatott: a császár betegségben halt meg, valószínűleg gyomorfekélyben vagy gyomorrákban. Valamennyi orvos egyetért abban, hogy perforálódott gyomra előbb is végzett volna vele, ha a mája el nem zárja a 6,5–7 centiméteres rést. Az orvosok többsége szerint gyomorrákban is szenvedett. Hogy e két betegség közül melyik okozta a halált, azt nem lehet megállapítani. Napoleon általános legyengülését kisebb egészségügyi problémák is gyorsították: epehólyag-gyulladás, krónikus vastagbélgyulladás, hólyaghurut és tüdőproblémák.

A mérgezés vádját egy svéd fogorvos, Sten Forshufvud (1903–1985) elevenítette fel 1961-ben, egyszerre svéd és francia nyelven is kiadott, *Napóleont megmérgezték?* című könyvében. Napoleon betegségének ismeretében úgy vélekedett, hogy a tüneteket arzénmérgezés is okozhatta. 1965-ben sikerült laboratóriumi vizsgálatot elvégeztetnie Napoleon néhány, Szent Ilona szigetről származó hajszálán egy glasgow-i laboratóriumban, és arra az eredményre jutott, hogy tízszer több arzén található a hajszálakban, mint amennyit ma természetesnek tekintenek. Amikor azonban megvizsgáltatták a császár 1805-ből származó hajfürtjét is, ugyanerre az eredményre jutottak. Forshufvud ezt azzal magyarázta, hogy nyilván már ekkor megkezdődött a mérgezési folyamat.

Az 1970-es évek közepén Ben Weider (1923–2008) kanadai üzletember felvette a kapcsolatot Forshufvuddal. Ő volt a Testépítők Nemzetközi Szövetségének egyik alapítója és első elnöke, valamint Arnold Schwarzenegger felfedezője. Az FBI laboratóriumában vizsgálta meg Napoleon hajszálait, és az eredményeket David Hapgood újságíróval közösen megjelentetett könyvében tette közzé. Magyarul is olvasható, *A Napoleon-gyilkosság* címmel (Bp., 1990 körül, Weider–Hungary). Weider 2001 júniusában nemzetközi konferenciát is rendezett a kérdérről Párizsban, amelyre mintegy száz személyt hívott meg, s az eredményeket nagyszabású sajtókampány keretében terjesztette. Csakhogy egyetlen, Napóleonnal foglalkozó történész (Thierry Lentz, Jean Tulard, André Castellet, Alain Decaux stb.) és orvos (Guy Godlewski, Paul Ganière, Claude Forand stb.) sem sikerült meggyőzni arról, hogy a császár arzénmérgezésben halt meg. A mérgezés hívei nem kevesebb mint harmincegy szindrómát vettek számba, melyek közül valamennyit a mérgezés bizonyítékának nyilvánítottak. Ilyesmiket sorolnak fel: fejfájás, általános fáradtság, könnyező szemek, álmatlansággal váltakozó aluszékonyság, az izmok elsatnyulása, a hajszálak elvékonyodása, vizeleti nehézségek stb. A szakértők azonban nem találták meg ezek között az arzénmérgezés négy legbiztosabb körjelző tünetet: a melanodermát, vagyis a bőr palaszürkére való színeződését, a fájdalmas sokideggyulladást, a talp és a tenyér elszarusodását, valamint az úgynevezett Mees-vonalakat, a kéz és láb körmeinek elszíneződését. (Thierry Lentz–Jacques Mazé: *La mort de Napoléon. Mythes, légendes et mystères*. Paris, 2009, Perrin. 118–119. o.)

Nem sikerült megfelelő gyilkost sem találni. A mérgezés hívei Charles-Tristan de Montholon-Sémonville tábornokot, a császár szárnysegédjét nyilvánították bűnösnek. Ő volt a pincemester, tehát ő fért hozzá Napoleon italaihoz. Csakhogy egy császári háztartás pincemestere nem személyesen húzza ki a dugókat a palackokból, hanem szolgálát bízta meg vele! Egyáltalán nem sikerült bebizonyítani, hogy oka lett volna a császár megölésére, akit imádott, mint ahogy azt sem, hogy bárkitől is jutalmat kapott volna a császár megöléséért. Ráadásul egész hátralévő életében

aktív bonapartista maradt. A mérgezési elmélet hívei még egy kései leszármazottját is előrángatták, aki készségesen bizonygatta, hogy el tudja képzelni őséről, hogy megmérgezte a császárt. Ennél komolyabb bizonyítékokat azonban nem tudott felhozni.

Csak annyi bizonyos, hogy Napóleon Szent Ilonáról származó hajszálaiban több arzént találtak, mint amennyit ma normálisnak tartanak. Viszont nem vizsgálták meg, mekkora mennyiség tekinthető normálisnak a XIX. század elején, és miért van ugyanennyi arzén a császár száműzetése előtt tíz évvel levágott hajszálaiban. Az arzén bekerülhetett a hajszálakba a nedves időben feloldódó tapéták arzént tartalmazó festékeiből, a kályhákban elégetett szénből, vagy az arzénban gazdag földben termesztett zöldségekből. Az viszont egyáltalán nem bizonyított, hogy az arzénmérgezés okozta a halált.

Ráadásul egy milánói laboratóriumban kimutatták, hogy Mária Lujza, Jozefin és a Sasfiók (Napóleon fia) hajszálaiban is sok az arzén. Talán őket is meg akarta valaki gyilkolni?

59. Az ipari forradalom megnövelte a szegénységet

Valamennyi tankönyv hangsúlyozni szokta, milyen mélységes nyomorban éltek a brit munkások az ipari forradalom kibontakozásának korában. Ismertetések olvashatunk a női és a gyermekmunkáról, a bányákban uralkodó állapotokról és az egészségtelen lakáskörülményekről. Még új szó is született a szegények helyzetének leírására az angol és francia nyelvekben: *pauperism*, illetve *paupérisme* – mintha a tömeges szegénység annyira új jelenség lett volna a világtörténelemben, hogy új szavakat kell alkotni a leírására. S ezt nem csak a baloldal érezte így, nem kell feltétlenül Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című könyvéből idéznünk. Émile Laurent, egy XIX. századi francia emberbarát gondolkodó e szavakkal fogalmazta meg a kortársak tapasztalatait: „A gyár olyan találmány, amely két terméket gyárt: pamutszövetet és sze-

gényeket.” Nord megye prefektusa, Alban de Villeneuve-Bargemon ezt állapította meg *Économie politique chrétienne* (Keresztény politikai gazdaságtan, 1834) című könyvében: „A következő axiómát állíthatjuk fel, amely látszólagos paradox jellege dacára nem kevésbé igaz: minél több a gazdag, ipari vállalkozó egy országban, annál több a szegény munkás.” (*L'Histoire*, 2006. okt., 96. o.)

Az ipari forradalom azonban nem létrehozta, hanem inkább a városokba koncentráta, s így láthatóvá tette a szegénységet. A brit társadalom alsó rétegei az ipari forradalom előtti világban is hajnaltól estig dolgoztak, s a család munkájából a gyerekeknek is ki kellett venniük a részüket. Csakhogy a falusi gyermekmunka távolról sem volt olyan gépies és veszedelmes, mint az új gyárakban vagy bányákban végzett tevékenység. Mivel a szegények a munkaalkalmat kínáló városokba költöztek, a rendfenntartás és a segélyezés feladatát a vidéki nemességtől az államnak kellett volna átvennie. Az állami hatóságok azonban távolról sem voltak olyan jóindulatúan paternalisták, mint a vidéki földesurak rendfenntartó vagy jótékony szervezetei, s ezért a szegények helyzete a városokban súlyosbodott. Az államadósság csökkentésére, az önállóságra és kemény munkára hivatkozva a kormányok jó ideig elzárkóztak a szociális kiadásoktól.

A gyáripari munka szörnyűségeit felvázoló írások azonban csak ritkán említik meg, hogy a brit kormány úgynevezett „gyári törvények” egész sorozatával próbálta elejét venni az ipari kizsákmányolás legkirívóbb formáinak. Az 1819-es törvény eltiltotta, hogy a textilgyárak 9 év alatti gyerekeket alkalmazzanak, s az idősebbek napi munkaidejét 12 órára korlátozta. Az 1833-as törvény napi 9 órára és heti 48 órára korlátozta a 9 és 13 év közti gyermekek munkaidejét. A 18 évnél fiatalabbak esetében eltiltották az éjszakai műszakot. A törvény gondoskodott a gyári munkás gyermekek oktatásáról is, amelyre állami hivatalnokok felügyeltek. 1842-ben törvény tiltotta el a 10 év alatti gyermekek, a lányok és a nők bányában való alkalmazását. Az 1844-es gyári törvény 6 és fél órára csökkentette a 13 év alatti gyerekek gyári munkaidejét, a nőkéét és a 13–18 éves korosztályét pedig 12 órára korlátozta. Ez a törvény rendelkezett a bal-

eseteket megelőző intézkedésekről is. Az 1850-es törvény reggel 6 és este 6 közötti 10 és fél órában határozta meg a nők és az alkalmazható fiatalok munkaidejét. Az 1848-as közegészségügyi törvény következtében a városi dolgozók helyzete tovább javult, s a század második felében a közlekedés fejlődése következtében már a jobban fizetett szakmunkások egy része is kiköltözhetett az egészségesebb külvárosokba.

A bérek a század közepétől érezhetően növekedni kezdtek, s mivel az árak nem emelkedtek ilyen ütemben, a reálbér is megnőtt. A XIX. század utolsó három évtizede pedig az általános prosperitás időszaka volt, az élelemárak csökkentek, a reálbér több mint 30%-kal nőtt, s javultak a dolgozó rétegek életkörülményei. A munkások 10%-a már kényelmesen beilleszkedhetett a társadalomba, s feleségüknek nem kellett feltétlenül munkát vállalniuk. A század végén elterjedő tömegsport és az egyre népesebb tengerparti nyaralóhelyek is arról tanúskodtak, hogy ha a nyomort nem is sikerült eltüntetni, a gazdasági fejlődés eredményeiből a dolgozók egyre népesebb csoportjai is részesülhettek. Megnyílt az út a társadalmi felemelkedés előtt is: a szocialisták jóslatai ugyanis nem váltak be, a társadalom nem szakadt szét a nagytőkések és a proletárok egyenlőtlen létszámú csoportjaira. Az ipari forradalomnak köszönhetően rengeteg új, fizikai munkával nem járó, úgynevezett „fehérgalléros” állás kínálkozott: a kereskedelem, az ipar, a közoktatás és a közigazgatás igen sok hivatalnokot, boltost és tanárt alkalmazott. E biztonságban és jó módokban élő réteg soraiba bejuthattak a dolgozó rétegek gyermekei is, s ez jelentős stabilizáló tényezőnek bizonyult a brit társadalomban.

Vagyis hosszabb távon az ipari forradalom kifejezetten visszaszorította a szegénységet, és minden réteg életszínvonalát felemelte. Talán az egyenlőtlenséget növelte meg? Erre sincs semmi bizonyíték. Thomas Piketty megvizsgálta a keresetek alakulását a XX. századi Franciaországban (*Les Hauts Revenus en France au XXe siècle*. Paris, 2001, Grasset). Arra a következtetésre jutott, hogy a legjobban megfizetett rétegek fizetése a század folyamán mindvégig 3,2-szerese vagy 4-szerese volt az átlagfizetésnek, a legjobban megfizettek 1%-a pedig az átlagfizetés 6–8-szorosát kapta, és ez az arány nem változott.

60. Az indiánok harmóniában éltek a természettel

Seattle városát a szelís nyelvet beszélő törzsek egyik békés főnökéről nevezték el, aki 1788 és 1866 között élt a város későbbi területén, s igen barátságosan fogadta az ide érkező fehéreket. 1854. március 11-én nagy beszédet mondott a fehérek településén a szelís nyelv egyik dialektusában, amelyet valaki sinúk nyelvre fordított, egy harmadik személy pedig erről angolra. Egy Henry A. Smith nevű doktor feljegyzéseket készített, majd ezekből leírta a hallott szónoklatot – hat év elteltével... Nem csoda, hogy máig vitatkoznak azon, mit is mondott valójában Seattle főnök. A hitelesnek tűnő szövegváltozatok szerint arról beszélt, hogy egykoron az ő népe lakott ezen a vidéken, de immár igen kevesen vannak. A vadállatok eltűntek, eltűnik az ember is, de a fehér ember városait mindörökké benépesítik majd az itt élt népek szellemei, akik holtuk után sem szűnnek meg szeretni ezt a gyönyörű vidéket.

Az 1970-es évek elején egy tévéfilm felidézte a főnök beszédét, és a forgatókönyv írója ilyen szavakat adott a szájába: „Az illatozó virágok a mi nővéreink, a szarvas, a ló, a nagy sas, ezek a mi fivéreink. A sziklás hegygerinc, a források nedve, a póni testmelege és az ember – mind egyetlen család tagja. E ragyogó víz, amely ott folyik a patakokban és folyókban, nemcsak víz, hanem őseink vére is!” (Lásd bővebben: http://en.wikiquote.org/wiki/Chief_Seattle)

Az amerikai környezetvédők idézgetni kezdték a főnöknek tulajdonított kifejezéseket, s leggyakrabban ezt a rövid mondatot: „*Mi részei vagyunk a Földnek!*” Ennek nyomán is terjedhetett el széles körökben az a meggyőződés, hogy az indiánok harmóniában éltek a természettel, nem pusztítottak el többet a növényekből és állatokból annál, amire ténylegesen szükségük volt. A környezetvédők egyik leghíresebb plakátján egy könnyes szemű indián volt látható, ezekkel a szavakkal: „*Környezetszennyezés: Égbekiáltó székely!*”

Szép dolog, ha az emberek a vesztesékekkel rokonszenveznek, s az indiánok népe kétségkívül a XIX. század vesztesei közé tartozott. Csakhogy ez nem jelenti azt, hogy az indiánokat minden emberi erény megteste-

sítőinek kell tekintenünk, akik képtelenek ártani másoknak vagy a természeti környezetüknek. Shepard Krech III amerikai történész egy egész kötetet szentelt a környezetvédő indiánokkal kapcsolatos tévhitek megcáfolására. (*The Ecological Indian. Myth and History*. New York, 1999, W. W. Norton & Company) Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy miután 11–12 000 évvel ezelőtt a mai indiánok ősei az Alaszkát Szibériával összekötő földnyelven behatoltak Amerikába, és vándorolni kezdtek déli irányba, rengeteg állatfajt elpusztítottak. Az emlősöknek legalább 35 faja semmisült meg. Eltűnt a mamut, kihaltak a tevék, tapírok, farkasfajták, óriás hódok, négyszarvú antilopok és óriás lajhárok.

Érdemes felidézni a Kr. u. I. évezredben megszilárdult hohokam kultúra indiánjait is, akik alaposan módosítottak természeti környezetükön. A mai Arizona állam területén kialakított öntözési rendszerükkel patakokat és kisebb folyókat térítettek el csatornáikba. A régészek több mint százhatvan kilométernyi csatorna nyomait találták meg, amelyek a hohokam nép fejlett földműveléséről tanúskodnak. Csakhogy ezzel az eljárással a délnyugati indiánok hozzájárultak az amúgy is szárazsággal sújtott régió talajának további kiszáradásához, s hamarosan el kellett hagyniuk lakóhelyeiket.

Más területeken az a gyakorlat terjedt el, hogy az erdők felégetésével hoztak létre mezőgazdasági tevékenységre alkalmas területeket. Már a XVI. századi spanyol felfedezők megemlítették, hogy a mai Texas területén élő törzsek „egy zsarátnokkal meggyújtották... a száraz gallyakat, hogy elűzzék a szúnyogokat, másrészt gyíkokat és egyéb állatokat üzzenek ki a rejtekhelyeikről, melyeket azután megettek. Ugyanilyen módszerrel ölnek meg szarvasokat: körülkerítik őket tüzzel...” (James West Davidson–Mark Hamilton Lytle: *A tények nyomában*. Bp. 1995, PANEM–McGRAW-HILL. 89. o.) A Nagy Síkságon az égetésekkel új legelőket biztosítottak ugyan a bölények számára is, csak hogy a tüzek rengeteg kisebb állat élőhelyét semmisítették meg. A ló elterjedése előtt különben általában úgy vadásztak a bölényekre, hogy behajtották őket egy nagyobb szakadékba, s ezzel természetesen a szükségesnél sokkal több állatot pusztítottak el.

„Az indiánok szempontjából ezeknek a szokásoknak a némelyike érthető volt. Igaz, hogy egy sikeres vadászat alkalmával fölös számban pusztultak el állatok, ám a siker sohasem volt biztos (...) Mindezek ellenére az indiánokat nem szabad a mai környezetvédők szellemi előfutárainak tekinteni. Sok módszert kifejlesztettek környezetük ellenőrzésére és megváltoztatására – néhány meglepően eredeti, s néhány aránylag pazarló is... Az az elképzelés, hogy az indiánok egyfajta ökológusok lettek volna, csak egy kifinomultabb változata a pionírok ama elképzelésének, hogy az indiánok »a természet gyermekei« és a föld még mindig szűz vadon. Az igazság az, hogy a bennszülött amerikaiak meglehetősen aktívan változtattak a környezetükön.” (Ugyanott, 92., 88. o.)

61. A Bourbonok semmit sem felejtettek és semmit sem tanultak

A francia Larousse lexikon szerint Napóleon jelentette ezt ki 1815. március 1-jén, amikor visszatért Franciaországba Elba szigetéről, hogy helyreállítsa császárságát. A császár életrajzírói azonban nem tudnak efféle megjegyzéséről. Mások Talleyrand-nak tulajdonítják e híres kijelentést, csak hogy ők egy 1829-ben kiadott anekdotagyűjteményre hivatkoznak, amely aligha tekinthető megbízható forrásnak. A szállóige valójában Jacques Mallet du Pan (1749–1800) újságírótól származik, aki egy 1796-ban írott, londoni levelében így panaszkodott a francia emigránsokra: „Gyakran emlegeti nekünk a veronai elmebajt.” (Ekkor ugyanis éppen Veronában rendezte be „udvarát” a majdani XVIII. Lajos, a lenyakazott francia király öccse.) „De hát, drága barátom, ez az elmebaj általános és gyógyíthatatlan! Nagyon is téved, ha azt hiszi, hogy a fivér udvarában eszes embereket találhat. Nézzük csak meg közelebbről mind ezt, s máris jajonghatunk: senki sem tudott se megtanulni, se elfelejteni semmit!” (*Mémoire et correspondance de Mallet du Pan*. Paris, 1851, A. Sayous. II. köt., 196. o.)

Ezt a híres mondatot rengeteg tankönyv felidézi, amikor a Napóleon bukása utáni Franciaország helyzetét ismerteti. De vajon valóban oly reakciós csodabogarak lettek volna a Bourbonok, ahogy ezt a szállóige sugallja? A Bourbonok a régi rend bosszúszomjas híveiként tértek vissza a forradalom, a konzulátus és a császárság által modernizált Franciaországba?

XVI. Lajos idősebb öccse, a testes Lajos Szaniszló Xavér (1755–1824) fiatalkorában a Provence grófja címet viselte. 1791. június 20-án szökött meg a forradalmi Párizsból, ugyanazon a napon, amikor a királyi család, csak éppen neki sikerült, bátyját viszont családotól feltartóztatták Varennes-ben, s visszakísérték a fővárosba. Miután XVI. Lajost lenyakták, kisfia pedig, akit a királpártiak XVII. Lajos néven emlegettek, meghalt a börtönben, Provence grófja 1795-ben felvette a XVIII. Lajos nevet. Emigrációja huszonhárom éve alatt lakott Koblenzben, Aachenben, Torinóban, Veronában, Braunschweigben, a lettországi Mittauba, a porosz megszállás alatti Varsóban, majd 1807-től 1814-es hazatéréséig Angliában. Egyre kevesebben reménykedtek körülötte abban, hogy valaha is visszatérhet a francia trónra, hívei megfogyatkoztak, s megalázó anyagi gondokkal kellett küszködnie. Rendkívül elhízott, a köszvény gyötörte, s 1810-től tolószékben élt. Egyszer egy gróf letérdelt, hogy kezét csókoljon neki, s felemelkedve beverte a fejét a király hasába.

Első politikai nyilatkozatai nem voltak különösebben bölcsék. 1793. január 28-án közzétett kiáltványában még teljes egészében elutasította a forradalom reformjait, a régi rend visszaállítását ígérte, és példás büntetést helyezett kilátásba a forradalom hívei számára. 1795. július 7-i, veronai kiáltványában is a régi rend és a fejedelmi abszolutizmus mellett állt ki. 1796-tól azonban megindult a „tanulási folyamat”. Ekkoriban XVIII. Lajos már nem a „nemesekre”, hanem az „előkelőkre” hivatkozott, mintha belátta volna, hogy a születés arisztokráciája helyett immár a vagyon és a műveltség arisztokráciája áll a társadalom élén. 1797. március 10-i, blankenburgi kiáltványában már nem emlegette a bosszú szükségességét. 1799-ben hajlandónak bizonyult az új francia közigazgatás és jogrend elfogadására. 1800-ban már teljes amnesztiát kínált fel. 1804. decemberében közzétett kiáltványában, melyben Napóleon megkoroná-

zása ellen tiltakozott, nyíltan megtagadta korábbi, veronai kiáltványát, elfogadta a forradalom és a konzulátus által felépített jogi, közigazgatási és hadügyi rendszert, s nemcsak adócsökkentést ígért, de azt is, hogy politikai okból senkit sem fog bebörtönöztetni. A következő években pedig megtagadta mind a franciaországi királpárti felkelések, mind a császár elleni merényletek támogatását.

1813. február 1-jén közzétett hartwelli kiáltványában már csak az „egység, nyugalom, béke és boldogság” helyreállítását ígérte, végleg elvetve mind a bosszú, mind a régi rend helyreállításának gondolatát. Ezzel tulajdonképpen szerepet cserélt Napóleonnal: immár a király tűnt a *status quo*, a kialakult rend védelmezőjének, s Napóleon a forradalmi vívmányok veszélyeztetőjének, aki nem tudta beismerni 1812-ben elszenvedett oroszországi vereségét, s képtelen volt lezárni a háborúkat.

Az 1814-es franciaországi hadjárat során a koalíció hadseregeit egy fásult, a béke kedvéért a megszállásba is belenyugvó társadalom fogadta. A birodalom megsemmisülésével ugyanis a sorozás és az adók teljes terhe a franciákra nehezedett. Napóleon 80 000 katonával zseniálisan védekezett a megszállók 250 000 fős hadseregei ellen, néhány kisebb csata után azonban Párizs kapitulált (március 31.). A szenátus megfosztotta Napóleont a tróntól (április 2.), marsalljai pedig két nap múlva rákényszerítették a lemondásra. A szövetségesek Elba szigetére száműzték kétmillió járadékkal, s jobb jelölt híján úgy döntöttek, hogy visszaültetik trónjára a „legitim” Bourbon-dinasztia legidősebb tagját.

XVIII. Lajos 1814. április 24-én szállt partra Franciaországban. A kortársaság emlékéhez már csak egy szélsőséges kisebbség ragaszkodott, az előkelők tulajdonuk és társadalmi státuszuk védelmének fejében hajlandóak voltak elfogadni a monarchiát, amelyet több liberális gondolkodó is szükségesnek tartott a „kiegyensúlyozott” alkotmány érdekében. A forradalom, a császári zsarnokság és a háborúk nemzedéke békére vágyott, a nép kifogta a lovakat, és éljenezve vontatta új királya hintóját – pedig ő volt minden idők legsúlyosabb francia uralkodója.

A szenátus által készített alkotmányt elutasította: „Nem a szenátus kegyelméből akarok király lenni, de alkotmányt akarok adni népemnek.

mert ezt sugallja a század szelleme, s mert még mindig jobb alkotmányt adni, mint kapni.” A király által elkészített alkotmány, a „Charta” azonban nem sokban különbözött a szenátusétól. Kétkamarás törvényhozást állítottak fel, kinevezett felsőházzal és választott alsóházzal. Biztosították a közteherviselést, a jogi egyenlőséget, a személyi és sajtószabadságot. Az adót a törvényhozás szavazta meg, a császári nemesség megőrizhette címeit, és az egyházi földek felvásárlóit sem zaklatták. A katolicizmust államvallássá nyilvánították, de továbbra is folyósították a protestáns lelkészek állami fizetését. A protestánsok egyenjogúak maradtak a katolikusokkal, s hamarosan a zsidókat sújtó, utolsó jogi megkülönböztetéseket is felszámolták. Azok a férfiak kaptak választójogot (kb. 90 000 fő), akik legalább évi 300 frank összegű adót fizettek. Megőrizték a polgári törvénykönyvet, s megtartották a centralizált császári közigazgatást is. A cenzúra sokkal enyhébb volt, mint Napóleon kormányzása idején. A sajtóban olvasható sok panasz nem volt más, mint a szólásszabadság helyreállításának következménye. Vagyis a modern társadalmi, politikai és jogi berendezkedés fölé elhelyeztek egy „isteni jagon” kormányzó uralkodót, aki az alkotmány hírhedt 14. cikkelye szerint rendkívüli helyzetben a kamarák nélkül is kormányozhatott – volna. XVIII. Lajos azonban sohasem próbált élni ezzel a lehetőséggel.

Egyes történészek „oktrojáltnak”, vagyis felülről kikényszerítettnek nevezik az alkotmányt, de megfélekedeznek róla, hogy a király mindkét kamarához elküldte elfogadásra. Személyesen jelentette ki a kamarák előtt, hogy a „Chartát” a múlt tapasztalatainak segítségével hozták létre – ennél nyiltabban aligha ismerhette el, hogy nagyon is sokat tanult a történelemből. Minisztereinek 71%-a szolgálta korábban a forradalmat vagy a császárságot. Chateaubriand, a híres író helyeselte ezt: „A király nem tesz különbséget azok között, akik őt, és akik a hazát szolgálták.”

Az új rendszernek persze voltak népszerűtlen és irritáló intézkedései is, mint a háromszínű helyett a fehér (királyi) lobogó használata, az emigránsok kormánykézen maradt földjeinek visszaadása, a katonák egy

részének nyugdíjazása és a szélsőséges királypárt fenyegetőzése. Csak-hogy XVIII. Lajos még 1815-ös menekülése és a waterlooi csata után sem volt hajlandó változtatni az alkotmányon, továbbra is a kiegyezésre, a társadalmi és politikai béke helyreállítására törekedett. Amikor a szélsőséges (ultra) királypárt 1815-ben elnyerte a képviselői helyek 78%-át, egy év múlva maga a király oszlatta fel a bosszúvágytól égő, az egyház politikai szerepét növelni vágyó, intoleráns képviselőházat. Az egykori emigránsok kifejezetten hálátlansággal vádolták a királyt, mert úgy érezték, hogy elfordult tőlük. Az udvari etikett sem volt különösebben szigorú: 1817-ben 61 asszonynak volt joga zsámolyon helyet foglalni a trónteremben, s közülük 15-en tartoztak a forradalom és a császárság előkelőségéhez. XVIII. Lajos nem rendezett koronázást magának, nem hagyta, hogy emlékművet állítsanak neki, nem engedélyezte, hogy bármilyen intézményt róla nevezzenek el, s még azt sem, hogy arcképe felkerüljön a becsületrend kitüntetésére. Jóval szerényebben viselkedett Napóleonnál: ő jelentette ki, hogy a pontosság a királyok udvariassága. Egy katonai iskola növendékei előtt pedig 1819. augusztus 8-án egy napóleoni mondást is felidézett: „*Önök valamennyien a tarsolyukban hordják a marsallbotot!*”

Az 1814-es és 1815-ös restauráció tehát nem a reakció és az ellenforradalom győzelme volt, hanem nagyvonalú kísérlet a régi rend, a forradalom és a császárság örökségének összeegyeztetésére. XVIII. Lajos uralkodása idején került sor Franciaország első tartósabb képviselői kormányzatára, amely jóval liberálisabb volt Napóleon császárságánál. A franciák pedig őszintén meggyászolták királyukat, amikor 1824. szeptember 16-án elhunyt. A kortársak számára nyilvánvaló volt, hogy XVIII. Lajos képes volt tanulni, felejtetni, megbocsátani – és megérteni az új korszak követelményeit. Nem ő tehetett róla, hogy alkalmatlan utód foglalta el a helyét a trónon: öccse, X. Károly, aki ügyetlen lépéseivel szinte kiprovokálta az 1830-as forradalmat.

62. Lajos Fülöp volt a polgárkirály

Ezt az elnevezést rendkívül gyakran felidéztek, s mégsem veték észre, hogy rossz fordításon alapul. Sőt, a marxista történészek még társadalomtörténeti következtetéseket is levontak belőle: a király egész uralkodását (1830–1848) „polgárkirályságnak” nevezték, amelyben „a tényleges politikai hatalom a fináncarisztokrácia kezén volt (jellegzetes képviselője Jacques Laffitte bankár).” (*Világtörténelmi enciklopédia*. Bp. 1982, Kossuth Könyvkiadó. 286. o.)

Minden korabeli francia szövegben „*Le roi citoyen*”-nek nevezik a királyt, ennek pedig nem a „polgárkirály” a megfelelő fordítása, hanem a „polgártárskirály” vagy „állampolgárkirály”. A francia nyelvben a *bourgeois* jelenti a városi lakost, a középosztálybelit, a nyárspolgárt, s ha valaki a munkásoktól elkülönült, kapitalista vállalkozókra akar utalni, akkor is ezt a szót használja. A *citoyen* használata viszont a francia forradalmat idézi, amikor *monsieur* (uram) megszólítás helyett a honpolgárt, hazafit, állampolgárt, polgártársat jelentő *citoyen* megszólítást hozták divatba.

Lajos Fülöp (1773–1850) elnevezése tehát nem arra utal, hogy az uralkodó a vállalkozók és bankárok királya, hanem arra, hogy ő egyenjogú a többi emberrel, egyszerű polgártárs, hazafi, amit polgárius öltözködésével és családi életével is kifejezett. Victor Hugo így emlegeti őt *A nyomorultakban*: „Józan, jókedvű, tapintatos, türelmes; derék bácsi és derék uralkodó; tiszta házasséletem élt, és palotájában külön lakájokat bízott meg azzal, hogy megmutassák a polgároknak a hitvesi ágyat; a szabályos hálószoba mutogatása hasznosnak bizonyult az idősebb ág régi, botránnyosan nyilvános, törvénytelen viszonyai után... Esernyővel a hóna alatt ment sétálni, és ez az esernyő sokáig egyik alkotóeleme volt dicsőségének. Egy kicsit kőműves volt, egy kicsit kertész és egy kicsit orvos; eret vágott egy postakocsison, aki leesett a lováról; Lajos Fülöp éppúgy mindig magával vitte a sebészkesztését, mint III. Henrik a törét. A royalisták kicsúfolták ezt a neveltséges királyt, aki elsőnek ontott vért azért, hogy gyógyítsa.” (Bp. 1964, Magyar Helikon. 795., 798. o. Révay József fordítása.) Mint látjuk,

ebben a szövegben is az egyszerűsége van a hangsúly: a király minden francia polgártársa, jóindulatú, egyszerű ember.

Ami pedig a sokat emlegetett „fináncarisztokrácia”, vagyis a bankárok uralmát illeti, Lajos Fülöp uralkodása alatt valóban a bankvilág gazdagodott a leggyorsabban, a társadalom vezető csoportjait azonban továbbra is a földbirtokosok és a hivatalnokok alkották. A földbirtok maradt a vagyon, a befolyás és a tekintély forrása: a választópolgárok háromnegyede ennek köszönhette választójogát. Az 1839-es képviselőházban a helyek 38%-át tisztségviselők, 29%-át földbirtokosok, 19%-át szabadfoglalkozású értelmiségiek töltötték be, és csak 13%-át kapták meg a bankárok, iparosok és kereskedők. A „polgárkirályság” elnevezés tehát egyáltalán nem azt jelenti, hogy a vállalkozói polgárság vagy a bankárok vették át az ország irányítását! 1840-ben a legtöbb adót fizető állampolgárok kétharmada, s a képviselők egyharmada még mindig (természetesen előjogok nélküli) nemes volt.

63. 1849 után a magyar nemesség a passzív ellenállást választotta

Valamennyien úgy tanultuk az iskolában, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadság leverését követő neoabszolutizmus idején a magyar nemesség Deák Ferenc példáját követte. Ez annyi jelent, hogy lemondott a hivatalviselésről, visszahúzódott birtokaira, és semmivel sem segítette az államhatalom működését. A hivatalokat magyar ruhába öltöztetett külföldiekkel, úgynevezett „Bach-huszárokkal” népesítette be a kormány, s a magyar nemes birtokán várt a történelem újabb fordulataira.

Ezt a „passzív rezisztenciának” nevezett magatartást ismertette Jókai Mór olyan emlékezetesen *Az új földesúr* című, 1862-ben megjelent regényének első fejezetében. Hőse, Garanvölgyi Ádám kiadja a „vegetáljunk!” jelszót: „Az ember meghúzza magát a szobájában, néha átrándul az isme-

rőseihez, nagyokat iszik, ha rossz kedve van, akár van kiért inni, akár nincs. Legrosszabb esetben reggeltől estig ütheti a filkót puffra, magához hasonló nagy urakkal, kiknek részint volt, részint lehetett volna nagy gazdaságuk, részint még van is, ami mindegy, azért csak egyforma szegény az mind; egy-egy lengyel menekült is csak vetődik a házhoz, aki a tarokk-komániát kisegíti; ha pedig senki nincs is, az se baj: rágyújt az ember a pipára, s füstöl, míg beesteledik.” (Bp. 1963, Akadémiai Kiadó. 6. o.) Amikor meghallja az új, fogyasztási adók hírért, lemond a pipázásról és a borivásról, amikor bélyeget kapnak a játékkártyák, lemond a kártyázásról, majd hasonló okokból sorra lemond a vadászatról, vendégeskedésről, pereskedésről, s végül a kertből való kilépésről is.

Mindez igen jól hangzik, csak hogy az újabb kutatások alaposan megkérdőjelezték a passzív rezisztenciáról kialakított hagyományos képet. Saját vizsgálódásainak és kollégái kutatásainak az eredményeit foglalta össze Pap József *A passzív ellenállás, a neoabszolutizmus korának mítosza?* című kiváló tanulmányában (AETAS, 2003. 3–4. sz., http://www.aetas.hu/2003_3-4/2003_3-4-17.htm#P1226_444654). Következtetései alapjaiban kérdőjelezik meg a hagyományos képet.

Először bebizonyítja, hogy Deák Ferenc sohasem hirdette meg a passzív ellenállás programját, sőt, az egyik levelében azt tanácsolta a hozzá fordulóknak, hogy maradjanak a hivatalukban, mert ezzel szolgálják a legjobban a közügyeket. Az 1850-es években Deák úgy vélekedett, hogy az 1848-as hagyományokat politikai passzivitással lehet a legjobban megvédelmezni, mert bármilyen politikai javaslat vagy felkérés elfogadása azonos lenne a tárgyalópartner – tehát a kormány – legitimitásának elismerésével, s a 48-as alapoktól való eltávolodással. A társadalmi, kulturális vagy gazdasági élettől való visszahúzódást azonban nem szorgalmazta. Maga Deák Ferenc sohasem töltött be fizetéssel járó hivatalt, de belátta, hogy egyeseknek a megélhetés biztosítása miatt kell elfogadniuk bizonyos állásokat, s nem ítélte el a passzivitás ellen vétőket. A hivataloktól való visszahúzódás nyilván csak a jómódú köznemesség számára volt lehetséges. Az államhatalmi szervek munkájának bojkottálására pedig sohasem szólított fel senkit.

De vajon a nemesség valóban távol maradt a hivataloktól? Mekkora volt a magyar hivatalnokok aránya, és ezek milyen viszonyban álltak a reformkori elittel? Pap József Benedek Gábor kutatásaira hivatkozik, aki szerint a nem magyarországi hivatalnokok aránya a Bach-korszak vármegyéinek szolgabírói alkalmazottai között országos átlagban 23,1%-ot tett ki. A legtöbb külföldi, érthető okból, az Ausztriához közeli, soproni kerületben vállalt hivatalt (38%), a legkevesebben pedig a pest-budai kerületben: itt a hivatalnokok 11%-a érkezett a „Lajtán túlról”. A szolgabírók negyede, a szolgabírósegédek ötöde volt „új ember”. A megyei tisztviselők túlnyomó többsége tehát a régi, reformkori hivatalnokok közül került ki, az „új emberek” inkább a ranglétra alján jelentek meg, s csak évek múlva szerezhették meg a magasabb beosztásokat. A tisztviselők átlagéletkora alacsonyabb volt, mint a reformkorban, vagyis inkább az idősebb generáció vonult vissza. Pap József szavaival élve: „A »Bach-huszárok« képe a legfrissebb kutatások tükrében megváltozott, saját kutatásaink is alátámasztották azt a megállapítást, hogy a »külföldi« hivatalnokok szerepe ugyan növekedett, de a magyarok továbbra is meghatározó elemét adták az önkényuralmi tisztikarnak.”

Az úgynevezett passzív ellenállás bizonyos akciói esetében megkérdőjelezhető, hogy ezek valóban az önkényuralom ellen irányultak. Az új adók, a dohánymonopólium vagy a kötelező katonai szolgálat minden bizonnyal akkor sem lett volna népszerű, ha ezeket nem a birodalmi, hanem a törvényes magyar kormány vezeti be. A felgyorsult modernizáció hatására ráadásul a gazdasági és politikai szerepek szétváltak egymástól. Ha egy középirtokos talpon akart maradni, ideje nagy részében a gazdaságával kellett törődnie, az államnak pedig professzionális közigazgatásra volt szüksége, főfoglalkozású, képzett hivatalnokokkal. Ezért az állam nem is tartott már igényt a volt vármegyei elit teljességének szolgálatára – vagyis egyesek számára már nem is akadt visszautasítani való hivatal. „A gazdasági modernizáció egy társadalmi réteg számára valóban véget vetett egy idealisztikus kornak, amikor a nemesek egy kissé gazdálkodtak, egy kissé hivatalnokoskodtak, és hatalmi súlyukat, társadalmi presztízsüket ennek segítségével érvényesíthették.” Efféle átalaku-

lásra pedig minden bizonnyal a neoabszolutizmus nélkül is sor került volna.

A „passzív rezisztencia” tehát nagymértékben pusztá mítosz, vagyis olyan történet, amelyben egy társadalom egyezményesen hinni kezdett. Megnyugtató volt ugyanis az az elképzelés, hogy a nemzet nagy része passzívan ugyan, de határozottan ellenállt az elnyomásnak, s hogy az önkényuralom bukása és a kiegyezés létrejötte ennek az ellenállásnak a következménye volt. A kiegyezést így akár győzelemnek is tekinthették.

64. III. Napóleon nevetséges pojáca volt

Talán nincs még egy olyan személyisége a francia történelemnek, akit annyit gyaláztak, mint a második császárság (1852–70) uralkodóját. A republikánusok szemében ő volt a köztársaság árulója, a hazafiak véres kezű hóhéra, a császári trónon ágáló, szánalmas komédiás. Victor Hugo „a kis Napóleonnak” nevezte el. Marx szerint „komoly paprikajancsi, aki már nem a világtörténelmet veszi komédiának, hanem a maga komédiáját világtörténelemnek.” (*Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája*. Bp. 1975, Kossuth Könyvkiadó. 92. o.) Még 1987-ben is megjelent hazánkban egy olyan kötet, amely a következő fejezetcímbe idézte fel III. Napóleon alakját: *Egy „komédiás” császári szerepben. (Koronás portrék*. Szerk. Szvák Gyula. Bp. 1987, Kozmosz Könyvek. 245. o.) A huszadik század végén mégis akadt olyan francia történész (Philippe Séguin), aki szerint sokkal inkább rászolgált a „Nagy Napóleon” elnevezésre, mint nagybátyja, I. Napóleon.

Georges Roux így foglalta össze III. Napóleon pályafutását életrajza előszavában: „Hercegnek született, gyermekkorát a trón lépcsőin töltötte. A trón összeomlott, ő pedig harminchárom éven át kóborolt menedékhelyről menedékhelyre, szervezte az egyik összeesküvést a másik után, vándorolt börtönről börtönre. Kalandornak tekintették. Váratlan ugrással megszerezte a legfelsőbb hatalmat, egy sikeres államcsínnel császári koronát nyo-

mott a fejébe, és Európa leghatalmasabb uralkodója lett... Szemkápráztató uralkodása nagyszabású közmunkák, katonai győzelmek és fényes ünnepek jegyében telt el. Hirtelen elveszített egy csatát, fogságba esett, száműzetésbe vonult és ott is halt meg, elhagyatva, megtagadva, sértegetve. Micsoda regény!...” (Napóleon III. Paris, 1969, Flammarion. 7. o.)

Napóleon öccsének, Lajosnak volt a fia, 1808. április 20-án született Párizsban. Waterloo után anyja, Hortense de Beauharnais, Napóleon fogadott lánya nevelte a svájci Arenenbergben, s ő plántálta el benne azt a meggyőződést, hogy rendkívüli családból származik, és nagy jövő vár rá.

Pályafutásában akadnak azért komikus elemek. Amikor 1831-ben Romagnában lázadás tört ki a pápai hatalom ellen, bátyjával együtt elsőként otthonról, és fiatalos kalandvágyból csatlakozott a felkelőkhöz. Az egyik fogadó vendéglőjébe büszkén be is írta nevét és foglalkozását: „*Luigi Napoleone, conspiratore*” (Lajos Napóleon, összeesküvő). 1836. október 30-án, hajnali hat órakor cinkosaival együtt behatolt egy strasbourgi tüzérezred laktanyájába, és megpróbálta fellázítani a meglepett katonákat. Két óra múlva már le volt tartóztatva, és az egész ország rajta nevetett. 1840. augusztus 6-án 56 barátjával partra szállt Boulogne-ban, hogy fellántsza a helyőrséget. Ezúttal valamivel sikeresebbnek bizonyult: nem két óra múlva, hanem csak három és fél óra elteltével került lakat alá. Igaz, sokkal szánalmasabb állapotban fogták el, mert a menekülési kísérlet során a tengerbe pottyant. Hat évet töltött el Ham erőd börtönében, majd megszökött, és Londonban telepedett le.

Az 1848-as forradalom idején tért vissza Párizsba, ahol a szeptemberi pótválasztásokon öt helyen is győzött, pedig nem volt franciaországi lakhelye, elvesztette állampolgárságát, és a családját száműző törvényt sem vonták még vissza. Victor Hugo azonban már tisztán látott: „*Nem egy herceg tért vissza, hanem egy eszme. A nép 1815 óta várja Napóleont. Nem a boulogne-i csetepaté résztvevőjét választotta képviselővé, hanem a jénai győztest!*” Amikor pedig indult a decemberi köztársasági elnök-választáson, pusztán a nevének köszönhetően elnyerte valamennyi szavazat háromnegyedét. December 20-án letette az esküt a nemzetgyűlés előtt, és már be is költözhetett az Élysée-palotába.

Államcsínyét sokkal ügyesebben készítette elő, és sokkal mesteribben hajtotta végre, mint hírneves nagybátyja 1799-ben. 1851. december 2-án hajnalán a hadsereg megszállta a főváros stratégiai pontjait, a gyűlést feloszlatták, aktívabb tagjait őrizetbe vették. A párizsiakat két plakát fogadta az utcákon. Az egyik azt közölte, hogy a köztársasági elnök helyreállítja az általános választójogot, feloszlatta a nemzetgyűlést, ostromállapotot hirdet ki – majd népszavazással kéri a lakosság támogatását az általa tervezett reformokhoz.

Az államcsíny során végül mégsem kerülhették el a vérontást. Párizsban sok áldozata volt egy szerencsétlen és szükségtelen sortűznek, és fegyveres erővel kellett felszámolni a középső és déli megyékben kirobbant köztársasági megmozdulásokat. Napóleon nem számított ekkora ellenállásra, ő a nemzeti egyetértés jegyében szeretne volna magához ragadni a hatalmat, s a megtorlás emléke élete végéig gyötörte. Amikor felesége egyszer azt mondta neki, hogy „*úgy viseli december 2-át, mint egy Nesszusz-inget*”, maga is elismerte: „*Igen, állandóan erre gondolok.*” Ma már azonban az igazság kedvéért elismerhetjük, hogy szinte valamennyi politikai rendszer némi vérontással kezdte működését Franciaországban: az első köztársaság a forradalmi terrorral, a restauráció a fehérterrorral, a júliusi monarchia az 1830 és 1835 közötti felkelések leverésével, a második köztársaság az 1848-as júniusi munkásfelkelés szétzúzásával, a harmadik köztársaság a kommün véres hetével, a negyedik köztársaság pedig a tisztogatásokkal. Ez persze nem menti fel az 1851-es megtorlás kitervelőit és végrehajtóit, mindössze annyit jelent, hogy távolról sem csak az ő kezük lett véres Franciaország XIX–XX. századi történelme során.

A franciák túlnyomó többsége helyeselte az elnök intézkedéseit, 1852 novemberében pedig 7 800 000 szavazattal 250 000 ellenében elfogadták a császárság visszaállítását is. Mivel I. Napóleon és Mária Lujza fiát, a Bécsben nevelkedett és korán elhunyt herceget tekintették II. Napóleonnak, az új császár a III. Napóleon címet vette fel.

III. Napóleon mindvégig megőrizte magában kalandori múltjának bizonyos elemeit: gyakran saját miniszterei tudta nélkül hozott létre

szövetségeket, titokban tárgyalt, és kormányára sem mindig hallgatott. 1854-ben például miniszterei ellenvéleményével dacolva lépett be a krími háborúba (1853–56). Ennek köszönhetően a párizsi békekonferencián (1856) Európa döntőbírájának tűnt. A szárd–francia–osztrák háborúban (1859) támogatta az olasz egységtörekvéseket, s ezzel sikerült megszereznie Savoyát és Nizzát (1860).

Az igazi újdonságot a császár szociális és gazdaságpolitikája képviselte. III. Napóleon jól ismerte a Saint-Simon-ista szocialisták és a liberális közgazdászok eszméit, s nemcsak a gazdasági fejlődés meggyorsítására törekedett, hanem arra is, hogy a munkások és a szegényebb rétegek részesülhessenek a fejlődés gyümölcseiből. 1860-ban a francia gyáripárosok nagy felháborodására szabadkereskedelmi szerződést kötött Nagy-Britanniával, kijelentve, hogy „*konkurencia nélkül az ipar fejlődésképtelen!*” A szerződésnek meg is volt a kívánt eredménye: csökkentette a fogyasztási árakat, és modernizációra készítette a védővámok által elkényeztetett francia iparosokat.

A munkáskérdés kapcsán a császár távolról sem elégedett meg azzal a több mint 23 millió frank adománnyal, amellyel a kórházakat és segélyegyesületeket támogatta. Úgy vélekedett, hogy életkörülményeik javításával kell kivonni a dolgozókat a radikális mozgalmak befolyása alól. 1852-től engedélyezte a munkások segélyező társaságainak működését, s a császárság végén már 6000 munkáspénztár nyújtott támogatást szükség esetén mintegy 900 000 dolgozónak. (Bismarcknak, aki 1862-ben nagykövet volt Párizsban, annyira megtetszettek e társaságok, hogy kancellársága idején Németországban is meghonosította azokat.) 1854-ben törvény született a nyugdíjpénztárakról. 1864-ben a császár határozott támogatásával legalizálták a sztrájkokat. 1866-ban Napóleon bejelentette, hogy „*az egyesülés lehetőségét biztosítani kell mindenki számára, aki a politikától függetlenül tanácskozni kíván ipari és kereskedelmi érdekeiről.*” Ezzel végleg eltörölték az 1791-ben elfogadott, hírhedt Le Chapelier-törvényt, amely tiltotta a munkások szervezkedését és a sztrájkot. A szakszervezeti kamarák megalakítása nem volt törvényes, de a kormány tolerálta valamennyit. 1868-ban eltörölték azt a törvényt is, mely

szerint a munkásaival pereskedő munkaadó nem köteles igazolni állításait. A kormány az Internacionálé 1864-es megalapítását sem ellenezte.

A császárság idején bontakozott ki az ipari forradalom, ideiglenesen Franciaország vált a világ egyik leggyorsabban modernizálódó országává. 1848 és 1869 között a nemzeti jövedelem 50%-kal, a mezőgazdasági termelés 58%-kal, az ipari pedig 73%-kal növekedett. A vasúthálózat kiépítésével sikerült létrehozni az egységes nemzeti piacot. Most alakult át a középkori Párizs a nagybulvárok, nagyáruházak, sugárutak és óriási parkok modern nagyvárosává. Semmi alapja sincs annak a csaknem valamennyi tankönyvbe bekerült, republikánus legendának, mely szerint a császár csak azért építtetett ki Georges Haussmannal, Szajna megye prefektusával széles sugárutakat Párizsban, hogy felkelés esetén könnyebben ágyúzhassa a felvonuló népet. A nagy bontásokat és építkezéseket a modern várostervezés követelte meg. Már csak azért sem kellett felkelésektől tartani, mert az alsóbb rétegek életszínvonala emelkedni kezdett, Párizsban csökkent a kenyér és nőtt a bor, a hús, a sajt és a tojás fogyasztása. Franciaország társadalma – ha nem is egyenletesen – gazdagodott, évi 2 milliárd frankot takarított meg, s ebből sikerült a vereség után oly gyorsan kifizetni a poroszoknak az ötmilliárdos hadisarcot. Georges Roux francia történész frappáns megfogalmazása szerint „a császárság legalább hátrahagyta azt az összeget, amelyből meg lehetett fizetni hibái következményét”.

Maga a politikai rendszer is liberalizálódott. 1859-ben teljessé vált az amnesztia, 1860-tól a küldöttek már megvitathatták az éves trónbeszédet, s kérdéseket intézhettek a miniszterekhez, 1861-től pedig jobban beleszólhattak a költségvetésbe is. 1867-től megnőtt a sajtószabadság, a küldöttek vitát kezdeményezhettek a miniszterekkel. Az átalakulás 1870-re vált teljessé. Ekkor a kormányt a képviselők is felelősségre vonhatták, s mind a képviselőház, mind a szenátus megkapta a törvénykezdeményezés jogát. Franciaország parlamentáris monarchia lett, s a fejlődés egyértelműen a mai, igen erős végrehajtói hatalommal rendelkező, liberális képviselői rendszer felé mutatott.

1870. május 8-án az újabb népszavazáson a szavazati joggal rendelkezők 82%-a vett részt, s 7 336 000 „igen”-nel 1 560 000 „nem” és

1 894 000 távolmaradás ellenében elfogadták a liberális reformokat. A republikánus Gambetta azon kesergett ekkoriban, hogy „a császárság még sohasem volt ilyen erős!” Senki sem sejtette, hogy a rendszernek négy hónapja sincs hátra: a Bismarck által kiprovokált francia–porosz háború (1870–1871) semmisítette meg.

A császár nem örült a háborúnak, mert ismerte Franciaország katonai gyengeségét és Poroszország erejét. Még 1866-ban kinevezett egy bizottságot, amely javaslatokat tett a szükségessé vált hadügyi reformokra. Javaslatát el is fogadta: a 300 000 fős francia hadsereget 824 000 főre szerezte volna emelni, amelyet egy 400 000 fős „mobil gárdával” is kiegészíthettek. A képviselők azonban nem fogadták el ezt a tervet: a jobboldal feleslegesnek és költségesnek, a baloldal pedig gyanúsnak találta a reformjavaslatokat, s azzal vádolta a kormányt, hogy kaszányát akar csinálni Franciaországból. „Csak aztán nehogy temetőt csináljanak belőle!” – morduult fel a hadügyminiszter, de mindhiába. 1870-ben az Északnémet Szövetség 900 000 mozgósítható katonája nézett szembe a változatlan létszámú francia hadsereggel. A császár ráadásul beteg volt, vesekő gyötörte, s azt is sejtette, hogy Franciaországnak nem lesznek szövetségesei a háborúban. De egész pályafutása a francia nacionalizmus érzelmeinek felstízításán alapult, ő pedig saját nevének és mítoszának a foglya lett. Egy Napóleon nem hátrálhat meg, ha a haza háborút akar! A frontra utazott, Sedanban bekerítették, és szeptember 2-án a hadseregével együtt megadta magát. Párizsban a hírek megérkezése után, szeptember 4-én egyetlen csepp vér kiontása nélkül felszámolták a császárságot.

A bukott császár az angliai Chislehurstben telepedett le, s itt halt meg 1873. január 9-én, egy hólyagműtét következtében. Párizsban ekkor már minden párt őt gyalázta, s csak afféle nevetséges, korrump, bukott zsarnoknak tekintették. A franciáknak sikerült tökéletesen megfélemleniük arról, hogy a társadalom többsége mind III. Napóleon politikai rendszerét, mind korábbi katonai kalandjait támogatta, mint ahogy arra sem emlékeztek már, hogy hadügyi reformterveit visszautasították, s az 1870-es hadüzenetet is a közvélemény kényszerítette rá. Egyes történészek szerint a franciák Napóleont elítélve tulajdonképpen saját nemzeti

tulajdonságaik, szenvedélyeik és előítéleteik egy részét tagadták meg, s talán azért tették ezt olyan határozottan, mert érezték, hogy továbbra sem tudtak teljesen megszabadulni a romantikus és teátrális politizálás, az erős ember kultusza és az egységes nemzet ábrándképeitől.

65. Az Egyesült Államokban az indiánok népiirtás áldozatai lettek

Nem tudjuk, hányan lehettek az indiánok Kolumbusz korában. Az amerikai etnikai csoportoknak a Harvard Egyetemen elkészített enciklopédiája (*Harvard encyclopedia of the American ethnic groups*. Szerk. Stephan Thernstrom. Cambridge, London, 1980, Harvard University Press. 59. o.) szerint nem lehettek 850 000-nél kevesebben, sem sokkal többen egymilliónál. Carl Waldman az *Atlas of the North American Indian* (New York, 2000, Checkmark Books. 31. o.) című kötetben csak annyi jegyez meg, hogy a legelfogadottabb becslés szerint egymillió élhettek Mexikótól északra, 750 000-en a mai USA és 250 000-en a mai Kanada területén. Ugyanakkor azonban azt is hozzáteszi, hogy más szakértők ugyanezen a területen tízmillióra becsülik az őslakosság létszámát. W. Raymond Wood egymillióra becsüli a mai USA területén élő őslakosságot, majd ő is hozzáteszi, hogy az újabb kutatások szerint ennél többen lehettek. (*The Story of the West. A History of the American West and its People*. Szerk. Robert M. Utley. New York, 2003, Dorling Kindersley. 31. o.) Peter Iverson a *The Oxford History of the American West* című kötetben William Denevan kutatásaira hivatkozik, aki szerint 54 millió lehetett az egész amerikai kontinens lakossága, s 4 milliónál valamivel kevesebben élhettek Mexikótól északra. Denevan azonban azt is hangsúlyozta, hogy számításainak hibaszázaléka 20%-os lehet... (Oxford, 1994, Oxford University Press. 9. o.)

Ha nem is tudjuk biztosan, hányan voltak az Egyesült Államok területén élő indiánok, amikor a legtöbben voltak, azt már pontosan tudjuk,

hányan voltak, amikor a legkevesebben. A népesedési mélypontot 1900-ban érték el, amikor a népszámlálás szerint már csak 237 196 élt közülük. Ez azonban nem egy tudatos népiirtásnak volt a következménye. Amerikában az elmúlt négyszáz év folyamán igen sok atrocitást elkövettek az őslakosság ellen, s két államban, Oregonban és Kaliforniában a XIX. század közepén még vadásztak is rájuk, mint a vadállatokra. Az amerikai kormány és társadalom azonban sohasem tűzte ki az indiánok kiirtásának célját, inkább a „megtérítésükre”, „civilizálásukra” törekedett. Ezzel is rengeteget ártottak az indiánoknak, s közvetett módon hozzájárultak létszámuk csökkenéséhez – az efféle törekvéseket azonban mégsem nevezhetjük népiirtásnak. Valóban elhangzott Philip Henry Sheridan tábornok szájából az a híres kijelentés, hogy „*Ahány jó indiánt én életemben láttam, az mind halott indián volt*”, de sokkal több olyan katonatisztet találunk, akik tisztelték az őslakosokat, és emberien bántak velük. Egyetlen olyan esetről tudunk, amikor önkéntes katonák szervezetenként mérsárlást hajtottak végre indián nők és gyermekek körében. A colorádói Sand Creek-mérsárlás (1864. november 29.) azonban rendkívül nagy felháborodást váltott ki országszerte, és a felelősöket meg is büntették. Az indiánháborúk csatáiban általában jóval kevesebben haltak meg, mint a 200 áldozatot követelő Sand Creek-i mérsárlásnál, s az indián népeség létszámát ezek csak kevéssé befolyásolták.

Az igazi népesedési tragédiát a járványok okozták, amelyek a fehérek aktív közreműködése nélkül semmisítették meg egész törzseket. (Egyetlen olyan esetről tudunk, amikor egy ostromolt erődből himlővel fertőzött takarókat juttattak el az ostromló indiánokhoz.) Az indiánok körében ugyanis nem alakult ki immunitás a fehérek által behurcolt olyan betegségek ellen, mint a kanyaró, a szamárköhögés és a himlő. Már a Kolumbusz felfedezését követő században pusztulni kezdtek az egész kontinensen a fehérek telepeinek közelében élő törzsek. Egyes szakértők szerint az Újvilág lakosságának 90%-a halt meg. Az Egyesült Államok mai területén a XIX. század elején egyes indián népcsoportok hasonló méretű embervesztéseget szenvedtek. Teljes falvak semmisültek meg, alaposan megkönnyítve a fehér farmerek terjeszkedését. A járványok

főleg a munkaképes korosztályt pusztították el, tönkretéve ezzel az őslakosság gazdasági életét. A társadalom szétzilálódott, az öregek nem tudták átadni a hagyományokat a fiatalabbaknak. Megrendült a hitük a hagyományos hiedelmekben is, mert azt látták, hogy a fehérek nem pusztulnak, tehát az ő isteneik nyilván erősebbek, mint az indiánoké. A halálozás olyan ijesztő volt, hogy az 1837-es himlőjárvány kitörésekor a minden indiánok falvaiban a lakosság fele öngyilkos lett.

A fehérek kultúrája pedig oly nagy mértékben különbözött az indiánokétól, hogy a legjobb szándékkal sem voltak képesek tényleges segítséget nyújtani nekik. Az 1830-as években az „elköltöztetés” politikájával próbálták elejét venni délkeleten a faji konfliktusoknak. A délkeleti krikek, csikászok, csaktók, cserokik és szeminolok közül rengetegen pusztultak el a Mississippitől nyugatra fekvő síkságra való költöztetés során, amely „a könnyek ösvénye” néven él az emlékezetben. Az 1850-es évektől a szövetségi kormány megpróbálta kijelölt területeken, rezervátumokban összegyűjteni a nyugati törzseket, ahol a kormányzat védelme alatt ellátásban, oktatásban részesülnek, és fokozatosan áttérhetnek a földművelésre. A Nagy Síkság törzsei számára azonban a harc, a vadászat és a szabad kóborlás volt az élet értelme, eszükbe sem volt rezervátumba vonulni, inkább fegyvert fogtak.

1850-től 1890-ig tartott a nagy indiánháborúk kora. Olykor egész törzsszövetségek indultak harcba a fehérek ellen, mint a szánti sziúk Minnesotában (1862) vagy a lakota sziúk Vörös Felhő háborújában (1865–1868). A legnagyobb győzelmet a lakota sziúk és északi sájennek összefogása hozta meg a nagy sziú háború (1876–77) Little Bighorn-folyó mentén vívott ütközetében (1876). Délnyugaton az apacsok és navahók kisebb, portyákra induló csoportjai évtizedeken át nyugtalanságban tartották a fehéreket Victorio és Geronimo vezetésével. Az elköltöztetett, s régi otthonukba visszatérni kívánó törzseket a hadsereg több államon keresztül üldözte, mint a Joseph főnök vezetése alatt álló népörszikeket 1877-ben, vagy Kis Farkas és Tompa Kés sájen harcseit 1878-ban. 1888-ban egy pajút mágus, Wovoka szellemtánc nevű mozgalma okozott nagy riadalmat, amíg a dél-dakotai Wounded Knee-patak mellett 1890-ben egy utolsó, véres összecsapással le nem zárták a háborúk korszakát.

Az 1880-as évektől bevezetett reformpolitika legalább annyit értett, mint az indiánháborúk. Megpróbálták felszámolni az indiánok szokásait, vallását, életmódját és közösségeit; gyermekeiket különleges iskolákban próbálták a fehérek értékrendje szerint felnevelni; majd kísérletet tettek a törzsi tulajdonnak a magántulajdonnal való felváltására. Az eredmény katasztrofális volt: 1887 és 1934 között az indiánok elveszítették megmaradt földjeik 60%-át.

Csak Franklin Delano Roosevel kormányára hagyott fel az asszimiláció és a földmagántulajdon erőltetésével: lehetővé tették a törzsi tulajdon visszaállítását, bizonyos földeket visszaadtak az indiánoknak, más területek visszavásárlására pedig segélyben részesítették őket. Megadták a vallásszabadságot, és elősegítették a rezervátumok iskoláinak kiépítését. A korábban megszegett szerződések alapján 1978-ig 800 millió dollárt fizettek ki az indiánoknak. E politikának köszönhetően a XX. században gyarapodni kezdett az indiánok száma. 2003-ban mintegy 2,8 millióan vallották magukat az őslakosok leszármazottainak, s másfél millióan félvér indiánnak, vagyis több mint 4 300 000 amerikai tekintette magát legalább részben indiánnak. 2005-ben 562 elismert indián törzs élt az Egyesült Államokban. (*The New York Times Almanac*, New York, 2004, Penguin Books. 271–273. o.)

Az indiánokat tehát nem irtották ki, sőt, számuk egyre növekszik. Hamarosan ugyanannyian lesznek, mint William Denevan becslései szerint Kolumbusz évszázadában. Mindez természetesen mit sem változtat azon a tényen, hogy az amerikai indiánok korábbi nemzedékeinek rettenetes veszteségeket kellett elszenvedniük.

66. John Brown a rabszolgaság elleni harc hőse volt

John Brown valójában inkább a modern terroristáknak volt az előfutára, mint az emberi jogok harcosainak. 1800-ban született egy connecticuti nyolcgyermekes családban. Papnak készült, majd cserzőüzemet vezetett, de foglalkozott marha-, ló-, birkatenyésztéssel és -ke-

reskedéssel is. Újra meg újra eladósodott, és vállalkozásai sorra tönkrementek. Pedig szüksége lett volna a pénzre: két házasságából húsz gyermeke született.

1837-ben úgy döntött, hogy életét a rabszolgaság elleni harcnak szenteli. A hatalmas, szakállas, összevont szemöldökű, szúrós pillantású férfit gyakran hasonlították a bibliai prófétákhoz és harcosokhoz. Amikor 1856-ban az állammá szerveződő Kansasben szembekerültek egymással a rabszolgaság hívei és ellenfelei, Brown úgy érezte, eljött az ő ideje. Azt hangoztatta, hogy „*a tűz ellen tűzzel kell harcolni*”, és „*rettegést kell elültetni a rabszolgaságpárti emberek szívében*”.

1856. május 21-én rabszolgaságpárti fegyveresek betörték a kansasi Lawrence városkába, s bár senkit sem öltek meg, hosszasan romboltak és fosztogattak. A vérontás megkezdésének kétes dicsősége John Brown nevéhez fűződik. Amikor a történeletről tudomást szerzett, elhatározta, hogy megbosszulja a Lawrence elleni támadást. Négy fia és három másik fegyveres férfi társaságában május 24–25-e éjszakáján a kansasi Pottawatomie-patak mentén öt békés farmert kirángatott a kunyhóikból. Áldozatai a rabszolgaság hívei voltak, de semmi közülük sem volt a Lawrence-i eseményekhez. Agyonlőve és szétvagdalt koponyával találták meg őket: Brown bozótívágó késekkel végzett velük. Kansasben ezután elszabadultak az indulatok, s az áldozatok sokasodni kezdtek. Brown pedig két év múlva behatolt Missouriba, ahol meggyilkolt egy rabszolgatartót, s Kanadába vitte tizenegy rabszolgáját.

Ezután egyre inkább megszállott, ótestamentumi harcosként kezdett viselkedni, s azt hangoztatta, hogy egyenesen „Babilon szívére” (vagyis a rabszolgatartó Dél leggazdagabb államára) kellene lecsapni. Kedvenc bibliai idézetét *A Zsidókhoz írt levélben* találta meg: „*És csaknem minden vérrel tisztítatik meg a törvény szerint, és vérontás nélkül nincsen bűnbocsánat.*” (9, 22) 1858 májusában a kanadai Chatham városban fekete és fehér követői társaságában eltervezte, hogy Virginiában fog kirobbantani egy rabszolgázadást. Sikerült támogatókat szereznie magának az abolícionista üzletemberek és értelmiségiek körében, akiktől annyi pénz kapott, hogy álnéven egy farmot vásárolhatott Marylandben, a virginiai

Harpers Ferry városka közelében. Azt tervezte, hogy először az itteni fegyvergyárat és fegyverraktárt foglalja el, s majd puskákat oszt szét a hozzá csatlakozó rabszolgák között.

Aki alaposabban megismerkedik Brown híres felkelési kísérletével, annak az a benyomása támad, mintha a vezető eleve nem a győzelemre, hanem a mártíromságra törekedett volna. Nem figyelmeztette előre a környék rabszolgáit, hogy mikor csatlakozhatnak hozzá, nem szerzett be elegendő élelmet, és még menekülési útvonalokról sem gondoskodott. Harpers Ferry város egy keskeny földnyelven fekszik, ott, ahol a Shenandoah folyó beleömlik a Potomacbe. Három oldalról víz veszi körül, a folyókon túl pedig hegyek vannak. Brown több követője is „*egérfogónak*” nevezte a kisvárost, ahonnan kudarc esetén szinte lehetetlen lesz elmenekülni. John Brown azonban nem törődött a figyelmeztetésekkel.

Tizennyolc követőjével (köztük három fiával) 1859. október 16-a estéjén elfoglalta az egyetlen éjjeliőr által őrzött fegyvergyárat Harper's Ferryben. Elküldött egy őrzőjáratot rabszolgákért és túszoekért, majd megállította az éjszakai vonatot, de pár óra múlva továbbengedte, hadd terjedjen a „*felkelés*” híre. Az első halálos áldozat a vonat egyik szabad, fekete alkalmazottja volt, akit Brown emberei véletlenül agyonlőttek. John Brown pedig nem tett semmit, csak várta, hogy a rabszolgák tömegesen csatlakozzanak hozzá.

Másnap gyülekezni kezdett a polgárórság. A szórványos lövöldözésben négy városlakó és Brown több társa (köztük két fia) elesett, egyes követői pedig elszöktek. Megfogyatkozott „*seregével*” és túszaival John Brown bezárkózott a túzoltóság aprócska épületébe. Itt fogták el négy megmaradt követőjével együtt a Robert E. Lee alezredes és J. E. B. Stuart hadnagy által vezetett tengerészgyalogosok. Csak szuronnal támadtak, mert nem akarták a túszoek életét veszélyeztetni. Harminchat óra sem telt el, s a felkelési kísérlet túlélői valamennyien foglyok voltak.

A rabszolgatartó államokban pánik tört ki, hetekig rettegtek a felkelő rabszolgáktól és az északról érkező fegyveresektől. Mire kiderült, hogy a rettegés alaptalan, s egyetlen rabszolga sem csatlakozott önként Brownhoz, a déli lapok büszkén hirdették, hogy semmi baj sincs a rab-

szolgassággal, a problémákat kizárólag az északi „jenkik” okozzák. Ezután a déli közvélemény már nem volt hajlandó különbséget tenni a rabszolgaság terjesztését ellenző, békés republikánusok és John Brown követői között.

A bíróság Brownt árulásért, gyilkosságért és felkelési kísérletért halálra ítélte. A per folyamán megjárta a mártírt, képes volt Krisztushoz hasonlítani magát, s felvetette, hogy jó lenne, ha kivégzése előtt egy néger asszony felé nyújtana egy kisgyermeket, hogy ő megcsókolhassa. Efféle gesztusokra nem volt alkalma, de azért az északi sajtó elterjesztette, egy festő, Thomas Hovenden pedig harmincöt év múlva megfestette a soha le nem játszódtatott jelenetet. Brown utolsó üzenete így hangzott: „*Én, John Brown, immár egész biztos vagyok benne, hogy ennek a bűnös országnak a vétkeit csak vérrel lehet lemosni. Most már látom, hiába áltattam magam azzal, hogy nagy vérontás nélkül el lehet érni a célt.*” Csak azt mulasztotta el megemlíteni, hogy maga is mindent megtett a vérontás megindításáért. December 2-án Charlestonban felakasztották.

A józanabb északiak valamennyien elhatárolták magukat John Brown-tól. William Lloyd Garrison, az abolícionista mozgalom egyik vezetője „*megettévedt, vad és szemmel láthatólag örült*” akciónak nevezte fellépését. A polgárháború kitörése után azonban egyre többen feledkeztek meg Brown módszereiről, csak céljait dicsőítették, s az abolícionista hamarosan ügyük mártírjának tekintették őt. Végül egy népszerű indulóról (*John Brown's Body...*) is elterjedt, hogy az ő emlékét idézi, holott eredetileg egy névrokonára utalt.

Magyarul sajnos csak W. E. B. Du Bois fekete polgárjogi aktivista 1909-ben írott, s rendkívül elfogult könyve olvasható Brownról (*John Brown balladája*, Bp. 1978, Kossuth Kiadó). A legszínvonalasabb angol nyelvű életrajzát Stephen B. Oates írta meg *To Purge This Land with Blood: A Biography of John Brown* címmel (New York, 1970, Harper & Row).

67. Az amerikai polgárháború nem a rabszolgaság miatt robbant ki

Még egyes tankönyvekben is találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy az amerikai polgárháború (1861–1865) igazi okait az északi és déli államok gazdasági, társadalmi és politikai ellentéteiben találhatjuk meg – a rabszolgaság pusztá ürügy volt. Ezt a legendát a vereséget szenvedett déli államok szövetségének, a Konföderációnak a vezetői alkották meg a bukás után, hogy az „ügyet”, amiért harcoltak, megtisztogassák kissé a védhetetlenné vált rabszolgaság szennyétől. Egyesek úgy érveltek, hogy a polgárháborúban a déliek csak államaik szuverenitását védelmezték a központi kormányzat túlkapásaival szemben. Mások az egyén jogaira hivatkoztak: a Függetlenségi nyilatkozat szerint jogukban áll megváltoztatni a kormányformát, ha úgy érzik, hogy az nem biztosítja emberi jogaikat!

Csakhogy a déli államoknak semmi bajuk sem volt a központi kormányzat hatalmával, amíg azt saját érdekeik védelmében használhatták fel. Az 1830-as években éppen ők léptek fel a Kongresszusban a központi hatalom nevében egyes északi államok szuverenitásával szemben, amikor megtiltották a rabszolgaság-ellenes beadványok felolvasását vagy a rabszolgaságot támadó kiadványok postázását a déli államokba. 1850-ben pedig elfogadtatták a szőkevény rabszolgák visszaadását biztosító törvényt is. Vagyis szíves örömet korlátozták az északi államok jogait, ha éppen ez állott érdekükben. Lincoln 1861-es elnökké választásával viszont nyilvánvalóvá vált, hogy immár nem rendelkeznek akkora befolyással szövetségi szinten, hogy megvédelmezhessek a rabszolgaságot – mire azonnal hivatkozni kezdtek az államok szuverenitására és az egyének jogaira, hogy kiléphessenek az Unióból. A védelmezni kívánt állami szuverenitás tehát nem cél számukra, hanem eszköz – a rabszolgaság fenntartásának eszköze.

Más történészek úgy érveltek, hogy a polgárháború oka az északi és déli államok gazdasági ellentéte volt. A déliek azon háborodtak fel, hogy régiójuk gazdaságilag alárendelődött az északi államoknak.

A déli gyapotot északon dolgozták fel, vagy északi hajók szállították Európába, s a déliek északról vásárolták meg a számukra szükséges árucikkek kétharmadát. Még a nyersgyapot árának 15–20%-a is északi szállítók, hitelezők, hajósok és raktárosok zsebébe vándorolt. A déliek szószólói azt hangoztatták, hogy ők sokkal kiszolgáltatottabb rabszolgái az északi iparosoknak, bankároknak és vasútépítőknek, mint nekik a saját rabszolgáik. De miért maradt el minden ipari és kereskedelmi fejlődése dacára is a Dél Észak mögött? Mi volt a gazdasági ellentét végső oka? A rabszolgaság – vagyis az a tény, hogy a déliek kizárólag az ültetvényes, rabszolgatartó tevékenységet tekintették úriemberhez méltó foglalkozásnak. 1860-ban a déliek tőkájuk sokkal nagyobb részét fektették földbe és rabszolgába, mint tíz évvel korábban – vagyis gazdasági elmaradottságukat kifejezetten a rabszolgatartásnak köszönheték.

Egy harmadik történészcsoport úgy próbált érvelni, hogy az északi és déli államok között tulajdonképpen egyáltalán nem volt olyan nagy ellentét a XIX. század közepén, amelyet csak háborúval lehetett volna megoldani. A két régió nyelve, alkotmánya, jogrendszere, vallása, etnikai öröksége, ízlése, hagyományai azonosak voltak. A háború elkerülhető lett volna, ha mindkét oldal szélsőségei nem korbácsolják fel az indulatokat és a gyűlölködést. Vagyis az északi abolicionisták és radikális republikánusok ugyanolyan bűnösök a háború kirobbantásában, mint a déli agitátorok, mert tárgyalások és kompromisszumok helyett elfogadták a fegyveres megoldást. Csakhogy ezek a kompromisszumok a rabszolgaság fenntartását, sőt, kiterjesztését jelentették volna, a déliek ugyanis azt követelték, hogy minden állam területére átvihessék rabszolgáikat. A „szabad munkát” tisztelő északiak ezt nem voltak hajlandóak elfogadni. A déliek pedig szándékosan eltúlozták azt a veszélyt, amelyet Abraham Lincoln elnökké történő megválasztása képviselt 1861-ben. A republikánusok nem vették tervbe a rabszolgaság felszámolását, pusztán a terjesztését kívánták mindenképpen meggátolni. Nem is lett volna többségük a Kongresszus két házában, ha a déli államok nem lépnek ki az Unióból. De a déli újságírók és

politikusok elképesztő rémhírekkel mozgósították a déli államok lakosságát. Texasban egy metodista hetilap szerint „*az abolicionisták célja az, hogy... vérrel és tüllel árásszák el a Délt, szöke leányainkat pedig néger hímek karjaiba taszítsák...*” (James M. McPherson: *Battle Cry of Freedom*. New York, 1989, Ballantine Books. 229. o.) Még az indulatok lecsillapodása után is megmaradt a déliek körében az a szilárd meggyőződés, amelynek egy Mississippiből származó hadnagy így adott hangot 1863-ban: „*Ez az ország rabszolgamunka nélkül teljesen értéktelen lenne... Csak ilyen munka révén élhetünk és létezhetünk, s ezért vagyok kész folytatni a harcot a végsőkig.*” A Konföderáció egyik veteránja még őszintébb volt 1890-ben, amikor egyik beszédében kijelentette: „*Mi a fehér faj amerikai felsőbbrendűségéért harcoltunk.*” (Idézik: *The New York Review of Books*, 2001, április 12. 32. o.)

Bármilyen oldalról próbáljuk is megtalálni a polgárháború kirobbanásának okait, mindig a rabszolgasághoz jutunk vissza. Ennek a védelmében hangoztatták a déliek 1861-ben államaik szuverenitását, ez volt az oka régiójuk gazdasági elmaradottságának, és ennek a védelmében folyomodtak szélsőséges agitációhoz a politikusok és az újságírók. A történetírás igazolta Abraham Lincolnt, aki így beszélt második elnöki székfoglalójában: „*A rabszolgák különleges és erős érdektényezőt alkottak. Mindenki tudta, hogy valamiképpen ez a tényező volt a háború oka. A rabszolgarendszer megszilárdítása, fenntartása és kiterjesztése volt az a cél, amelynek érdekében a felkelők szét akarták tépni az Uniót, ha kell, még háború árán is; míg a kormányzat nem formált jogot többre, mint arra, hogy a rabszolgaság területi terjeszkedését korlátok közé szorítsa.*” (Carl Sandburg: *Abraham Lincoln*. Bp. 1965, Gondolat. 749. o. Terényi István fordítása.)

68. Az amerikai polgárháborút az északi államok gazdasági fölénye döntötte el

Ezt a magyarázatot a legyőzött fél is elfogadta volna: „A géniusz és az érdem elbukott a brutális erő előtt!” – jelentette ki 1890-ben egy georgiai veterán. Való igaz, amikor kirobbant az amerikai polgárháború (1861–1865), az északi államok, vagyis az Unió gazdasági téren minden szempontból előnyben volt a lázadó államok alkotta Konföderációval szemben. Ez utóbbi államszövetség ipari kapacitása mindössze egykilencede volt az Unió ipari kapacitásának. 1860-ban az északi államokban gyártották a lőfegyverek 97%-át, a textil 94%-át, a vas 93%-át és a lábbelik több mint 90%-át. Ebben az évben az Egyesült Államok területén 470 mozdonyt készítettek, s ezek közül csak 19-et a déli államokban. 1861-re már 260 északi hadihajó cirkált az óceánon, a délieknek viszont egyáltalán nem volt hadiflottájuk. Az Uniónak 3,5-szer annyi felnőtt, fehér, besorozható korú férfi lakosa volt, mint a Konföderációnak, s ha kivonjuk ebből a megbízhatatlanok, a távoli államok lakói és a katonailag fontos tevékenységet folytató munkások számát, az Unió fölénye még akkor is két és félszeres lesz. Ráadásul az északi bankokban 207 millió dollár letét volt, a déliekben pedig csak 47 millió.

Csakhogy megtörtént már néhányszor a világtörténelemben, hogy egy gyengébb államnak sikerült kivívnia a függetlenségét egy erősebb állammal harcolva, mint például Svájcnak a Német-római Császársággal, Hollandiának a Spanyol Birodalommal vagy éppen az Egyesült Államoknak a Brit Birodalommal szemben. Ráadásul a Konföderáció győzelméhez nem volt szükség az északi államok megszállására, vagy hadseregének teljes megsemmisítésére, mindössze arra, hogy elvegye az Unió kedvét a területe elleni támadásoktól. Ezzel máris elérte volna háborús célját: a déli államszövetség fennmaradását. Tekintetbe véve a Konföderáció hadseregét irányító, kiváló tiszteket (Robert E. Lee, Thomas J. Jackson, James Longstreet stb.) és a lakosságnak a katonáskodásra való készségét, erre minden esély megvolt. Ráadásul 1863-ra az északi államokban megalégtették a magas adókat, a kormány megnövekedett hatalmát, s az

északi demokraták körében befolyásos békepárt jött létre. New Yorkban még véres népfelkelés is kitört a sorozás ellen. A *Chicago Tribune* című lap szerkesztője megállapította, hogy „1863-ban mindenképpen fegyverszünetre kerül sor. A lázadókat nem lehet legyőzni a jelenlegi eszközeinkkel.” (James M. McPherson: *Battle Cry of Freedom. The Civil War Era*. New York, 1988, Ballantine Books. 590. o.)

A gazdasági fölény tehát egyáltalán nem volt elegendő a győzelemhez. Ahhoz is szükség volt, hogy Abraham Lincoln kormánya meg tudja nyerni a lázadókhöz nem csatlakozott államok támogatását, hogy hatékonyan mozgósítsa az Unió nagyobb erőforrásait a győzelem érdekében, és akkor se kössön fegyverszünetet, amikor úgy tűnik, hogy a Konföderáció katonailag legyőzhetetlen. Az elnök kiválóan ismerte fel a pillanatnyi taktikai követelményeket, s ugyanakkor sohasem veszítette szem elől a háború végső célját, a nemzeti egység helyreállítását. Ügyesen elkerülte, hogy az irányítása alatt álló hadseregek kezdjék meg az ellenségeskedést. Mivel a Konföderáció charlestoni ütegei nyitottak elsőként tüzet a dél-karolinai Sumter-erődre, Északon hatalmas felháborodást okoztak azzal, hogy „rálöttek a csillagos-sávós lobogóra.” Hazafias láz tört ki, s oly sokan csatlakoztak a hadsereghez, hogy évekig nem volt hiány újoncokban. Lincoln a finomabb és keményebb módszerek váltogatásával el tudta kerülni, hogy a „Felső-Dél” rabszolgatartó határállamai (Missouri, Kentucky, Delaware, Maryland) csatlakozzanak a Konföderációhoz, amelyből Virginia nyugati része kivált, s önálló állammá alakult az Unión belül. Ha ezek a gazdag és stratégiaileg is fontos államok a Konföderációt erősítették volna, a Dél jóval nagyobb erőforrásokkal és kedvezőbb helyzetben harcolhatott volna a függetlenségéért – amelyet talán meg is tud őrizni.

Lincoln kormánya azonban felállította a világ legjobban felszerelt és ellátott hadseregét, s ugyanakkor arra is képes volt, hogy a Kongresszussal együttműködve lefedtesse a modern Amerika alapjait. Két éven belül (1862–1863) modernizálták az adó-, a bank- és a pénzügyi rendszert, mezőgazdasági minisztériumot alapítottak, fejlesztették az oktatásügyet, nyugati földeket bocsátottak a farmerek rendelkezésére, s megindították a kontinenst átszelő vasútvonal megépítését.

Az elnök megnövelte a végrehajtó hatalom jogkörét a háborús intézkedések hatékonysága érdekében, és ő alakította ki az Unió katonai stratégiáját is. Elnöki rendeleteivel a háború első éveiben ő adott újra meg újra kisebb „lökéseket” a túlságosan passzív és óvatos tábornokoknak. Jó stratégiai érzéke volt, az elsők között ismerte fel, hogy a győzelmet nem az ellenség fővárosának elfoglalásával, hanem a hadseregének a megsemmisítésével lehet kivívni. Tisztában volt azzal is, hogy a Konföderáció győzelmét leginkább egy európai szövetséges biztosíthatná, ezért ügyes lépésekkel meg tudta akadályozni, hogy a nagyhatalmak támogatásban részesítsék a déli államokat. III. Napóleon éppen mexikói beavatkozását készítette elő, és érdekében állott volna, hogy támogassa a Konföderációt. Brit szövetségese nélkül azonban nem akarta elkötelezni magát, s Lincoln mindent elkövetett a londoni kormány megbékítésére. Miután egy amerikai hadihajó a nyílt tengeren megállította a *Trent* nevű angol gőzöst, és foglyul ejtette a Konföderáció Európába utazó diplomatáit, Lincoln kijelentette, hogy „Egyszerre csak egy háborút!”, s a brit tiltakozás után azonnal szabadon engedte az elfogottakat. Amikor pedig a háborús célok közé a nemzeti egység mellett a rabszolgák felszabadítása is bekerült, a brit kormány már nem bízhatott abban, hogy a parlament és a társadalom támogatná a Konföderáció kormányának elismerését.

Lincoln újra meg újra felhívta honfitársai figyelmét arra a tényre, hogy az amerikai polgárháborúnak még a nemzeti egységnél és a rabszolgaság felszámolásánál is nagyobb a tétje. 1861. július 4-én tartott beszédében így fogalmazta meg kormánya háborús céljait: „Népi kormányzatunkat gyakran nevezték kísérletnek. Két szempontból népünk már bizonyított: sikeresen megalapította, és sikeresen működtette e kormányzatot. Még egy feladat maradt: sikeres megőrzése a megdöntésére irányuló, nagy erejű belső kísérlettel szemben... Itt nem csak az Egyesült Államok sorsáról van szó. Az emberiség egész családja számára feltették a kérdést, hogy vajon egy alkotmányos köztársaság vagy demokrácia... képes-e fenntartani területi integritását saját belső ellenségeivel szemben.” (Ugyanott, 309. o.)

Lincoln 1862 nyarán látta be, hogy a nagyobb belföldi és külföldi támogatás érdekében neki kell felszabadítani elnöki kiáltvánnyal a rab-

szolgákat. Az első jelentősebb északi győzelem, az antietami csata (szeptember 17.) után jelentette be, hogy 1863. január 1-től érvénybe lép a „lázdók” területein élő, rabszolgákat felszabadító, úgynevezett emancipációs nyilatkozata, amelyet a katonai szükségszerűségre hivatkozva tett közzé. „*Soha életemben nem éreztem bizonyosabbnak, hogy helyesen cselekszem, mint most, amikor aláírom ezt a papirost!*”, jelentette ki. Ezután engedélyezte a feketékből felállított katonai egységek létrehozását is.

Amíg bízott abban, hogy a hadsereg irányítói képesek győzelmet aratni, addig azt sem bánta, hogy tiszteletlenek vele. George B. McClellan, az Unió hadseregének főparancsnoka egyszer nem volt hajlandó találkozni az őt felkereső elnökkel, s lefeküdt aludni, mialatt Lincoln várakozott rá. Az elnök nem sértődött meg: „*Ha képes győzelmet aratni, még a lova kantárját is hajlandó vagyok tartani*” – jelentette ki. De azonnal leváltotta McClellant és utódait is, amint nyilvánvalóvá vált, hogy nem képesek megnyerni a háborút. Miután Ulysses S. Grant személyében megtalálta azt a főtitest, aki képes az offenzív hadviselésre, 1864 márciusában az Unió hadseregeinek főparancsnokává nevezte ki, és minden támadással szemben megvédte.

A győzelemhez azonban szükség volt az északi tábornokok határozottságára és a katonák önfeláldozó harcára is. A Konföderációnak háromszor is esélye nyílt arra, hogy megőrizze önállóságát. 1862 őszén az egyik serege Marylandbe, a másik Kentuckyba nyomult. Ha meg tudták volna vetni a lábukat az Unió területén, az európai nagyhatalmak valószínűleg rászánták volna magukat a Konföderáció diplomáciai elismerésére, és Lincoln ellenfelei, az északi demokrata pártiak is győzelmet arathattak volna az időközi választásokon. Ezt sikerült megakadályozni az antietami (szeptember 17.) és a perryville-i (október 8.) ütközetekben.

A Konföderációnak 1863 nyarán nyílt újabb esélye a győzelemre, amikor Grant tábornok hónapokon át hiába próbálta elfoglalni Vicksburg erődjét, Lee tábornok pedig újra északra, Pennsylvaniába tette át a hadszínteret. Párizsban a déliek követe újra felvetette állama elismerésének és francia támogatásának a lehetőségét. Megint minden a hadseregen múlt. Grant azonban elfoglalta Vicksburgot (július 4.), Lee pedig

vereséget szenvedett a gettysburgi csatában (július 1–3.). Európában ezek után már nem merült fel többé a Konföderáció diplomáciai elismerésének gondolata.

1864 nyarán újra valószínűnek látszott, hogy az Unió nagy veresége és a harcok elhúzódása miatt az északi társadalom megelégedi a háborús terheket, és szembefordul a kormánnyal. Augusztusra bizonyosnak tűnt, hogy Lincoln el fogja veszíteni az őszi elnökválasztást. Ellenfele, McClellan tábornok már azt tervezte, hogy győzelme esetén fegyverszünetet köt, és tárgyalásokat kezd a Konföderációval. Szeptember 2-án azonban William T. Sherman tábornok elfoglalta Atlantát, majd seregei végigpusztították Georgiát. Ezzel nyilvánvaló lett, hogy az Unió hamarosan megnyeri a háborút, s a kormány politikája sikeresnek bizonyult. Lincoln volt az első elnök, akit 1832 (Andrew Jackson második győzelme) óta újraválasztottak. Amint azt ő is megfogalmazta: „Ezzel bebizonyosodott, hogy a nép kormánya fenn tudja tartani a választást egy nagy polgárháború közepette is. A világ idáig nem tudhatta, hogy ilyesmi lehetséges.” (David Herbert Donald: *Lincoln*. London, 1995, Jonathan Cape. 546. o.)

Talán azért nyűgöz le mindmáig oly sok érdeklődőt az amerikai polgárháború, mert azt sugallja, hogy semmi sem előre meghatározott a történelemben, s olykor nagy jelentősége lehet az emberi bátorságnak és határozottságnak.

69. Az amerikai vadnyugat a személyes erőszak világa volt

Az amerikai Nyugat mítosza szerint a régió a társadalmi béke világa volt. Ha erőszakra került sor, ez kizárólag személyes lehetett, s azonnal megszűnt, amint helyreállt a rend, s érvényesült a törvény.

Richard White szerint a helyzet ennél bonyolultabb volt: „Az amerikai politikai rendszernek valóban sikerült sok társadalmi konfliktust békés

politikai csatornába irányítani. Nyugaton azonban ezek a csatornák nem voltak elég mélyek ahhoz, hogy valamennyi ellenségeskedést magukba fogadjanak. A társadalmi konfliktusok teljes átirányítása már csak azért is lehetetlen volt, mert maga a politikai rendszer kizárta a nyugatiak jelentős csoportjait – indiánokat, mexikóiakat, kínaiakat, japánokat – a politikai életből. Az erőszakra akkor került sor, amikor a társadalmi konfliktus kicsordult a normális politikai csatornákból, de ez csak részleges magyarázata az erőszaknak, mert az erőszakos konfliktus néha maga a politikai rendszer integráns részének bizonyult. Amikor farmerek, bányászok, sőt, törvényen kívüliek is korruptnak, esetleg osztályuk vagy régiójuk ellenségei eszközének nyilvánították a politikai rendszert, gyakran teljesen igazuk volt. Bizonyos időben a helyi, állami és szövetségi tisztviselők a kormány elnyomó hatalmát éreztették egy osztály, faj, etnikai vagy érdekcsoporttal szemben, hogy támogassák más osztályok, fajok, etnikai vagy érdekcsoportok törekvéseit. Az eredmény gyakran erőszakos konfrontáció volt.” (It's Your Misfortune and None of My Own. A New History of the American West. Norman, London, 1991, University of Oklahoma Press. 329. o.)

Természetesen a személyes erőszak is intenzívvé válhatott, de csak speciális helyeken. A társadalmi rendet sohasem fenyegette. Olyan helyeken viszont, ahol viszonylag fiatal, család nélküli, felfegyverzett és gyakran részegeskedő férfiak gyűltek össze, ott gyakori volt a személyes erőszak. Elsősorban a bányavárosok és a marhakereskedelem végpontjai, az úgynevezett „szarvasmarhavárosok” voltak ilyen helyek, ahol vonatra rakták a Texasból északra terelt állatokat. Ez utóbbi városokban a fegyverviselés korlátozása és mesterlövészek (Bat Masterson, Wyatt Earp, Wild Bill Hickok stb.) városi rendfenntartó erőként (marsallként) való alkalmazása általában elegendő volt az erőszak megfékezéséhez. A marhakereskedelem virágkorában átlagosan másfél gyilkosság esett évente egy városra, és sehol sem ölték meg egy év alatt ötnél több embert.

A bányavárosok ennél erőszakosabb helyek voltak. A kaliforniai Bodie-ban például 1877 és 1883 között 44 lövöldözésre került sor, bár általában ugyanazon csoporthoz tartozó férfiak szűk körében. Bodie és Aurora bányavárosok bíróságai csak egyetlen személyt ítélték halálra

gyilkosságért – talán azért, mert ha a gyilkos öregekre vagy nőkre támadt, a lincselők előbb végeztek vele, mielőtt bíró elé kerülhetett volna.

A legtöbb ember számára a mindennapi élet ezekben a városokban is biztonságos volt. Az erőszak kollektív fajtáját képviselték az önkéntes rendfenntartók, az úgynevezett *vigilante*-ok akciói. Ha a bűnözők aktivitása elérte a lakosság tűréshatárát, a békés polgárok fegyveres testületet alkotva végeztek velük. 1849 és 1902 között 210 ilyen akcióról tudunk, 527 áldozattal, akiknek többségét felakasztották. A mozgalom tagjai gyorsan lecsaptak azokra a bűnözőkre, akikkel a hatóságok tehetetlennel bizonyultak, majd szétoszlottak. Néha arra hivatkoztak, hogy a rendes bírói eljárás sokkal többbe kerülne. Létszámuk az akciók idején 100 és 300 között ingadozott, csak San Franciscóban sikerült néha 6–8000 főt is mozgósítani.

Több államban is felbukkant az úgynevezett szociális banditizmus. Olyan törvénytörőket neveznek így, akik széles körű támogatást élveztek a lakosság törvénytisztelő csoportjai körében. Délnyugaton több mexikói származású férfi fogott fegyvert a keletről érkezettek ellen, s személyüket a hagyomány egy bizonyos Joaquin Murieta legendás alakjába olvasztotta. Juan Cortina (1824–1892) viszont valóságos személy volt, s 1859-től a „Halál a gringókra!” jelszó jegyében komoly polgárháborút vívott a texasi rendfenntartó erőkkal. Missouriban a lakosság egy része Jesse James (1847–1882) rablóbandáját támogatta, mert úgy érezték, hogy „ők a mi fiaink”, akik csak az északiak, a gyűlölt „jenkik” bankjai és vasúttársaságai ellen harcolnak.

A kollektív, faji erőszak az indiánok közül szedte a legtöbb áldozatot. Dél-Oregonban és Kaliforniában kifejezetten indiánvadászat folyt, főleg a bányavárosok, ranchok és farmok közelében. Ezt nem a hadsereg folytatta, hanem a fehér lakosság. Kalifornia indián népessége 1848 és 1870 között 150 000-ról 30 000-re csökkent: egy részüket elkergették, más részüket elrabolták és munkára kényszerítették vagy meggyilkolták. A bosszúhadjáratok kölcsönösek voltak, de a fehérek sokkal hatékonyabbnak bizonyultak. Az indiánok után a kínaiak váltak leggyakrabban

kollektív, faji erőszak áldozataivá. Kaliforniában „kuliellenes” klubokat szerveztek a munkahelyeiket vagy bérszínvonalukat féltő munkások, s az 1880-as évektől faji zavargásokat robbantottak ki. Sok kínai elhagyta Amerikát, s Kalifornia kínai népessége a XIX. század utolsó évtizedében egyharmadával csökkent.

Súlyos erőszakos cselekményekhez vezettek a különféle gazdasági konfliktusok. A cowboyok átvágták a farmerek szögesdrótkerítéseit, és néha komoly háborúkat vívtak a birkatenyésztők ellen. Bányatársaságok harcoltak a lelőhelyekért, vasúttársaságok a legelőnyösebb útvonalakért. Az új-mexikói Lincoln megyei háború (1878–1881) két üzleti vállalkozás rivalizálása miatt robbant ki, s a leggyakrabban azért idézik fel, mert itt vált híressé Billy the Kid (1859–1881). A wyomingi Johnson megyei háború (1892) azért robbant ki, mert a nagygazdák úgy érezték, hogy a kisfarmerek túl sok marhájukat rabolják el. Szabályos halállistákat hoztak létre, majd saját *vigilante*-jaikból és felbérelt texasi fegyveresekből szervezett hadseregükkel hozzáálltak a megtorláshoz. Csak két cowboyt sikerült megölniük, mielőtt több mint háromszáz helyi lakos támadt rájuk, s bekerítette őket egy ranchon. A lövöldözésnek a hadsereg megérkezése vetett véget.

Az 1890-es években és a XX. század elején a munkások és munkaadók konfliktusa vezetett erőszakos cselekményekhez. 1892-ben szervezett, sztrájkoló bányászok szálltak szembe a társaság felbérelt fegyvereseivel az idahói Coeur d'Alene-folyónál. A coloradói Cripple-pataknál kétszer is fegyveres összetűzésre került sor a bányászok és rendfenntartók között (1893, 1903). 1917-ben 39-en haltak meg, amikor a milícia és a sztrájktrórk rátámadt a coloradói Ludlow sztrájkoló bányászainak sátorvárosára.

Az amerikai Nyugaton tehát „mind a hatalmasok, mind a gyengék erőszakhoz folyamodtak olykor, de nem egyenlő sikerrel. Az állam gyorsan elnyomta a szociális banditákat, a mexikóiakat és a fegyveres munkásokat. A *vigilante*-okat, a polgári szövetségek fegyvereseit és a kaliforniai indiánvadászokat nem molesztálták, sőt, néha segítették is az állami szervek. A fehéreknek a kisebbségek ellen irányuló, törvényen kívüli erőszakossága

összességében sokkal csekélyebb hivatalos ellenzésbe ütközött, mint a kisebbségek fehérek elleni erőszakos cselekményei.” (Ugyanott, 351. o.)

A sajtótermékek, a ponyvaregények és a filmek olykor alaposan eltúlozták a Nyugat erőszakosságát. 1856-ban a tízéves Buffalo Billt az apja elküldte tizenhárom éves nővérével hét tehénért, s ők a kansasi polgárháború közepette három napon át jöttek-mentek anélkül, hogy bárki is bántotta volna őket vagy állataikat. Billy the Kidről azt írták a lapok, hogy huszonegy gyilkosság terheli a lelkét – valójában négy embert ölt meg, akik közül ketten gorombán provokálták, kettővel pedig akkor végzett, amikor megszökött a kivégzés elől. A Johnson megyei háborúról készült hollywoodi filmben, Michael Cimino *Heaven's Gate* (A mennyország kapuja, 1980) című westernjében tömegmészárlást látunk, amikor a ranchon a kisfarmerek bekerítik a nagygazdák fegyvereseit. A valóságban két napon keresztül lövöldöztek egymásra – és senkit sem találtak el... Egyetlen áldozata volt a lövöldözésnek, egy texasi, aki lábon lőtte magát, és a sebe később elmérgesedett.

A Nyugat tehát valóban erőszakos volt – de nem ott és nem úgy, ahogy ezt egyes vadnyugati filmekben láthatjuk.

70. A Little Bighorn-folyó melletti ütközetben elpusztult az egész 7. lovasság

A Little Bighorn-folyó mellett, 1876. június 25-én lejátódott csata volt az amerikai indián háborúk leghíresebb és leggyakrabban felidézett ütközete. 1874-ben hírek terjedtek el a dél-dakotai Black-hegységben található aranylelőhelyekről. A kormány megpróbálta megvásárolni a sziúktól a hegységet, ők azonban nem akarták eladni. Az általuk Páhá Szápa néven emlegetett régió egyrészt misztikus, szent hely volt a számukra, másrészt élelemraktárnak és ideális téli táborhelynek tekintették. Az összecsapások elkerülésére a kormány elrendelte, hogy 1876. január 31-ig valamennyi indián vonuljon egy-egy rezervátumbeli ügy-

nökség közelébe, különben a katonák megindulnak ellenük. A törzsek egy része nem engedelmeskedett, s ezért február 1-jén megindult ellenük a háború.

Három oldalról próbálták bekeríteni a mai Montana állam területén kóborló indiánokat. Az Abraham Lincoln-erődből érkező hadsereg parancsnoka előreküldte George Armstrong Custer tábornok ezredét, a Hetedik Lovasságot, hogy csapjon le a táborokra. A tábornok a Little Bighorn-folyó mellett talált rá a sziúk és északi sájennek szokatlanul nagy, mintegy 7000 fős táborára, s mivel attól tartott, hogy megszöknek, ahogy ez már többször megtörtént, az azonnali támadás mellett döntött. Egy zászlóaljat Frederick W. Benteen vezetésével délre küldött, Marcus A. Renót egy 175 fős zászlóaljjal átküldött a folyón, hogy támadjon a táborra, ő maga pedig 214 emberrel a folyó másik oldalán tört előre. Reno egységét az indiánok feltartóztatták, Custerét pedig bekerítették, és szinte az utolsó emberig elpusztították. Egyetlen katona élte túl a csatát ebből az osztagból, egy Frank Finkel vagy Finkle nevű közlegény. (*Wild West*, 2007. június, 40–47. o.) Mintegy 1800 sziú és sájenn indián harcos vett részt a csatában, köztük oly hírességek, mint Két Hold, Fékvesztett Ló, Varjú Király, Pizkos Mokaszin, Esőmosta Arc, Alacsony Kutya, Gall, Pöttyös Sas és a leghíresebb sziú főnök: Ülő Bika.

A Függetlenségi nyilatkozat századik évfordulóját ünneplő ország számára hatalmas sokkot okozott a lenézett indiánok váratlan és elsőprő győzelme. Talán ezért terjedt el oly sok legenda az ütközetről. Gyakran emlegették a Hetedik Lovasság teljes pusztulását. Az egység ekkor 31 tisztből, 587 katonából, 33 arikara indián nyomkeresőből és 20 civil alkalmazottból állt. Custer még hat varjú indián nyomkeresőt is magával vitt. 262-en estek el a csatában, 68-an megsebesültek, s később közülük 6-an meghaltak. (*Wild West*, 2008. jún. 32. o.) Mások azt hangoztatták, hogy Custer nem engedelmeskedett felettese parancsainak. Alfred Terry tábornok azonban azzal bocsátotta el, hogy „Használja a saját ítélőképességét, s tegye azt, amit a legjobbnak talál, ha eléri a hadiösvényt.” Az a vád is elhangzott, hogy nem hallgatott arikara és varjú indián nyomkeresőire. Csakhogy ezek azt tudatták vele, hogy a sziúk már felfedezték

őket, s jobb lenne azonnal támadni. Több film úgy mutatta be a történeteket, hogy az indiánok csapdába csalják a fehéreket, holott valamennyi sziú és sájenn indián harcos azt vallotta, hogy aznap egyáltalán nem készültek csatára.

Leginkább az a tény tűnik elgondolkodtatónak, hogy a Little Bighorn-folyó menti ütközet színhelye jelenleg a varjú indiánok montanai rezervátumában található, a 91-es országút mentén. Csakhogy egyes varjú indiánok az arikarákkal együtt Custer oldalán vettek részt az ütközetben, mert a sziúk ősi ellenségei voltak! A varjú indiánok tehát napjainkban azt a csatahelyet mutogatják a turistáknak, amelyben az őseik vereséget szenvedtek – a fehérek oldalán harcolva... Vagyis ha egészen pontosan akarnánk fogalmazni, azt kellene mondanunk, hogy a Little Bighorn-folyó menti ütközet nem az indiánok győzelme volt a fehérek felett, hanem bizonyos indián törzseké a fehérek és más indiánok felett.

71. A kiegyezést Deák Ferenc elképzelései alapján kötötték meg

„A kortársak... még úgy látták, hogy Deák egy »pater patriae« (a haza atyja – H. P.) teljhatalmával vezeti az országgyűlést és a kormányt” – olvashatjuk Deák Ferenc egyik életrajzában. – „Az utókor véleménye azonban már megoszlik erről.” (Deák Ágnes–Molnár András: *Deák Ferenc*. Bp. 2003, Vince Kiadó. 145. o.)

Több történeti feldolgozásban máig arról olvashatunk, hogy a kiegyezés alapján Deák Ferenc műve volt. Deák Ágnes azonban tanulmányaiban és előadásaiban arra hívta fel a figyelmet, hogy igen sok eltérést fedezhetünk fel Deák Ferenc elgondolásai és az 1867-ben megvalósított kiegyezés törvénycikkelyei között.

„A haza bölcsé” például sokáig ragaszkodott ahhoz az elgondoláshoz, hogy Ausztria és Magyarország között pusztán perszonáluniót hozzanak létre. 1864 végére már kész lett volna elfogadni a közös hadügyeket és

külügyeket, amelyekről a két országgyűlés által kiküldött bizottságok, a delegációk tanácskoztak volna. Deák Ferenc először úgy gondolta, hogy a delegációk utasításokat kaphatnak a parlamentektől – csakhogy ezzel nem lettek volna szigorúan elválasztva egymástól a „közös” és „nem közös” ügyek. Azt is elfogadta volna, hogy véleménykülönbség esetén az osztrák és magyar delegációk közösen tanácskozzanak – Andrássy Gyula azonban lebeszélte erről, mert attól tartott, hogy ezzel afféle közös parlamentet hoznának létre. Deák Ferenc tervezte a nádori hivatal helyreállítását, de végül ez sem valósult meg. Véleménye szerint a kiegyezésnek az lett volna a megfelelő folyamata, hogy az uralkodó előbb elismeri az 1848-as törvényeket, elfogadják a kiegyezési törvénycikkelyeket, megkoronázzák Ferenc Józsefet, és ezután revízió alá veszik az 1848-as törvényeket. Az uralkodó azonban ragaszkodott ahhoz, hogy mindenekelőtt vázolják fel a kiegyezés törvénycikkelyeit, s ezekkel máris hajtsák végre az 1848-as törvények revízióját. Deák Ferencnek újra engednie kellett.

A háttértárgyalások során Deák Ferenc csak egyszer találkozott személyesen Ferenc Józseffel, a legfontosabb tárgyalásokon Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért és Eötvös József vett részt. „Deáktól garanciát kértek arra, hogy elfogadja az általuk Bécsben tett engedményeket, elkötelezi magát a majdani kormány nyílt támogatása mellett. Deák csak nagyon nehezen, néhány napos habozás után szánta el magát hívei ultimátumának elfogadására, miután azok ellenkező esetben a jövődbeli miniszterelnöki-miniszteri megbízás el nem fogadásával fenyegetőztek.” (Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus. 1849–1867*. Bp. 2009, Kossuth Kiadó. 100. o.) Vagyis Deákot szinte meg kellett zsarolni, hogy elfogadja a kiegyezés bizonyos elemeit. A tárgyalásokba való bekapcsolódása igen fontos volt, de maga a kiegyezés több szempontból sem felelt meg az ő elképzeléseinek.

Deák Ferenc végül nem jelent meg Ferenc József koronázásán, s ahogy ezt korábban megígérte, nem vállalt sem miniszterelnöki, sem miniszteri szerepet – megmaradt egyszerű képviselőnek. Mindez pedig azt jelzi, hogy belekényszerült ugyan a pártvezető szerepébe, de távolról sem lelkesedett egyértelműen a kialakult politikai rendszerért.

72. Erzsébet királyné emancipált, modern, érzelemdús asszony volt

Hazánkban immár másfél évszázada rendkívül nagy tiszteletnek és népszerűségnek örvend Wittelsbach Erzsébet (1837–1898), Ferenc József császár és király szépséges felesége. Már az 1850-es években azt híresztelték róla, hogy a magyarok iránti rokonszenve miatt saját anyósa, Zsófia főhercegnő tör a vesztére. Később a kiegészítés egyik legfontosabb szereplőjének tekintették. Manapság ilyesmiket olvashatunk róla: „...Nagyon érzékeny, érzelemdús, színes és kötetlen egyéniség volt, tele alkotóenergiával, átlagon felüli intelligenciával és műveltségvággyal... Nagyon művelt volt, versei magasabb színvonalúak voltak, mint sok korabeli elismert költőé. Egészen kiváló politikai ítélőképessége volt... Az apai példa és a szabad gyermekkor... az önmegvalósítás és az alkotás vágyát fejlesztette ki benne. Száz évvel később, ha elkerüli a fényes házasság csapdáját, lehetett volna író, történész, politikus, politológus, nyelvész, hiszen nagyon tehetséges volt... Igazi XX. századi emancipált nő volt, a legzártabb, legelőírásosabb XIX. századi környezetben. (F. Dózsa Katalin: *Erzsébet és a bécsi udvar*. Rubicon, 2007/2. különszám. 32–33. o.) Valóban ilyen ragyogó lenne az összkép?

Erzsébet tizenöt éves korában ismerkedett meg Ferenc Józseffel, és 1854-ben házasodtak össze. Férjének egy birodalom kormányzása volt a feladata, ezért gyakran magára hagyta a fiatalasszonyt, aki bajor hercegnő léteire idegennek érezte magát Bécsben, nem tudott mit kezdeni magával, és gyorsan összekülönbözött Ferenc József anyjával, Zsófia főhercegnővel. De vajon valóban hitelt kell adnunk Erzsébet vádjainak, aki „gonosz asszony”-ként emlegette Zsófiát? „A konfliktus elkerülhetetlen volt, mert mindkét fél meg volt győződve a maga igazáról,” írja Jean-Paul Bled, Ferenc József francia életrajzának szerzője. „Erzsébet ragaszkodott lehetetlen álmaihoz, s úgyszólván elutasította, hogy felnőtte váljon. Zsófia számára a tét jóval nagyobb volt Erzsébet személyénél. Ausztria császárnéja nem rendelkezhet önmagával, életét alá kell rendelnie a funkciójából eredő kötelezettségeknek. A monarchiának nem egy

álmodozó fiatal lányra volt szüksége, hanem egy kötelezettségeivel tisztában lévő uralkodónéra. Zsófia pedig az ügy fontosságára való tekintettel felhatalmazottnak érezte magát arra, hogy kézbe vegye Erzsébet nevelését, hogy felelős és lelkiismeretes császárnét neveljen belőle. A nézőpontok és kedélyállapotok összeférhetlensége miatt csak éles konfliktus alakulhatott ki a saját logikáját követő két asszony között.” (François-Joseph. Paris, 1987, Fayard. 223. o.)

Zsófiának azt is a szemére szokták vetni, hogy saját kezébe vette Erzsébet első gyermekeinek a nevelését. Csakhogy még a császárné rajongói is elismerik, hogy Erzsébet meglehetősen műveletlen és tapasztalatlan volt házassága kezdetén. Első gyermekét, Zsófiát tizenhét éves kora előtt, második gyermekét, Gizellát tizennyolc éves kora előtt szülte meg. Anyósát tehát aligha lehet elítélni azért, mert a mai középiskolások korosztályába tartozó császárnét alkalmatlannak tartotta a nevelő szerepére. Erzsébet mélységesen megsértődött emiatt, csakhogy később, amikor már szabadon foglalkozhatott volna gyermekeivel, akkor sem mutatott komolyabb érdeklődést irántuk. Csak a negyedik gyermekére, Mária Valériára fordított nagyobb figyelmet, az első hárommal nem sokat törődött. Kutyái társaságában többször is lefényképeztette magát, gyermekei társaságában szinte soha. Az állítólag olyannyira érzékeny asszony meglepően érzéketlennek bizonyult gyermekeivel szemben.

Igaz, amikor fiát, Rudolfot egy szadista és ostoba tiszt gondjaira bízta, 1865-ben határozott ultimátumban szólította fel férjét egy új nevelő kiválasztására: „Az a kívánságom, hogy korlátlan hatalmam legyen mindenben, ami a gyermekeket érinti. A környezetük, tartózkodási helyük megválasztásában, nevelésük irányításában, egyszóval mindenben egészen nagykorúságukig enyém legyen a döntés joga. Továbbá az az óhajom, hogy minden, ami személyes ügyeimet illeti, környezetem, tartózkodási helyem megválasztása, a házban történő minden változtatás stb. stb. egyedül az én döntésemtől függjön.” (Brigitte Hamann: *Rudolf trónörökös*. Bp. 2008. Európa. R. Szilágyi Éva fordítása. 31. o.) E levelével valóban könnyített a fia helyzetén. De azért „a mind öntudatosabbá váló anya a gyermek trónörökös számára valamiféle szép, de gyakran hónapokon át láthatatlan

tündér volt. Amikor számos utazásai egyikéről hazatért Bécsbe, csak megzavarta a gyerekeket. Szeszélyes hangulatainak megfelelően egyik percben magához ölelte, a következőben eltaszította őket anélkül, hogy a gyerekek értették volna, miért.” (Ugyanott, 33. o.)

Ha figyelmesen elolvassuk ezt a híres levelet, amelyet „Erzsébet függetlenségi nyilatkozatának” is neveztek, kiderül belőle, hogy a császárné nemcsak arra törekedett, hogy Rudolfot megmenthesse ostoba nevelőjétől, hanem arra is, hogy ő ezek után azt csinálhasson, amit akar. Ferenc József pedig engedett neki, mert halálosan szerelmes volt a feleségébe. Bár nem értette, hogy Erzsébetnek miért kell fogyókúrával gyötörnie magát, miért tölt félveket távol a családjától, és miért hoz létre edzőtermet a Hofburgban – ő imádta a feleségét, és minden szeszélyét elnézte neki. Így aztán a császárné az 1860-as évekre már ki is vívta azt a bizonyos, sokat emlegetett szabadságot, amelyről állítólag az udvari kötelességek megfosztották. F. Dózsa Katalin találóan fogalmazott: „Amikor már kiharcolta szabadságát, nem tett semmit. Se a szegényekért, se másokért. Nem törődött igazán gyermekeivel, unokáival, a politikával, csupán szerencsétlenül bolyongott egyik helyről a másikra.” (Rubicon, 2007/2. különszám. 34. o.) Az embernek az az érzése támad, hogy nem nagyon tudott mit kezdeni magával. Összevissza utazgatott Európában, lovagolt, vívott, verseket írt, és efféle leveleket írogatott haza távoli szigetekről: „A legszívesebben a parton üldögélek a nagy köveken, a kutyák belefekszenek a vízbe, és én bámulom a szép holdfényben úszó tengert.” (Ugyanott, 26. o.)

Császárnéi feladatait csak nagy ritkán volt hajlandó ellátni, 1867 után pedig végleg elfordult a politikától. Idejét úgy töltötte, mint minden idők gazdag és unatkozó szépasszonyai: költekezett, szépítkezett, sportolt és imádtatta önmagát. Két marokkal szórta a pénzt: néhány hetes angliai és írországi utazására több mint 160 000 forintot költött el, csaknem feleakkora összeget, mint amennyibe a trónörökös, Rudolf tizenhárom éven át tartó neveltetése került. (Brigitte Hamann: *Rudolf trónörökös...* 100. o.) Ha meg akart szerezni valamit, semmire sem volt tekintettel. 1866 nyarán, pár héttel azután, hogy férje hadserege vereséget szenvedett

a poroszoktól, amikor a porosz tisztek legszívesebben bevonultak volna Bécsbe, Olaszországgal még békét sem kötöttek, a cseh tartományok élelmiszersegélyre szorultak, a katonákat a kolera és a tífusz pusztította, s ráadásul megérkezett Mexikóból sógornője, a félőrült Sarolta, hogy segítséget kérjen férje, Miksa számára – Erzsébet ezekben a napokban írta meg Ferenc Józsefnek, hogy szeretné megvásárolni a gödöllői kastélyt. A kastélyt végül a magyar kormány ajándékozta oda Erzsébetnek.

A magyarokat minden jel szerint valóban szerette. E vonzalom eredetét azonban Brigitte Hamann a következőképpen magyarázza: „A császárné bizonyos nézetei pusztán az öreg főhercegné iránti ellenséges érzületével magyarázhatók, így antiklerikális beállítottsága, amely a mélyen vallásos főhercegnét a végsőkig felingerelte, vonzódása az egyszerű néphez, ami szöges ellentétben állt Zsófia arisztokratikus magatartásával, s végül Erzsébet egyenesen fanatikus szeretete a magyarok, mindenekelőtt a forradalmárok iránt, akiket anyósa éppilyen fanatikusán és körlelhetetlenül gyűlölt.” (Ugyanott, 20. o.) Magyarországon természetesen kizárólag rajongással fogadhattak egy feltűnően szép asszonyt, aki állítólag boldogtalan, és mindig a magyaroknak fogja pártját az udvarban. Már 1858-ban olyan híresztelések terjedtek az országban, hogy a császárné kiállt a magyarok védelmében. 1866-ban Ferenc József ki is használta felesége népszerűségét, és a königgrätzi vereség után Magyarországra küldte őt. Az osztrák vereség és a kiegyezés közti pár hónapban Erzsébet fellépésének életében először és utoljára volt némi politikai jelentősége, mivel közvetített férje és a magyar vezető politikusok között. A kiegyezés azonban minden bizonnyal az ő fellépése nélkül is létrejött volna.

Kit szeretett valójában Erzsébet? Gyakran panaszkodott arra, hogy hiányolja férjét és gyermekeit, de félveken át távol maradt tőlük. Kedves volt Ferenc Józsefhez, de állandóan magára hagyta őt. Fiával hidegen bánt: amikor Rudolf meglátogatta őt Angliában, sokkal jobban érezte magát Viktória királynő családja körében, mint saját anyjánál. Apja, Miksa herceg temetésére pedig Erzsébet el se utazott.

A jelek szerint kizárólag saját magát szerette. Verseiben Titániának, Shakespeare *Szentivánéji álom* című darabjából ismert tündérkirály-

nőjének nevezte magát. (Hódolóit ennek megfelelően szamaraknak tekintette.) Máskor sirályhoz hasonlította magát, és e szavakkal indokolta meg, hogy képtelen huzamosabb időt eltölteni legközelebbi rokonaival: „*A fecskéfészek nem illik a tengeri sirályhoz, a boldog és nyugodt családi életet nem számomra teremtették.*” (Bled: *Idézett mű*, 563. o.) Kizárólag saját szépsége érdekelte, s kizárólag a szépséget tudta értékelni másokban is. 1862-ben körlevélben kérte fel az osztrák nagyköveteket, hogy gyűjtsenek fényképeket a külföldi városok híres szépségeiről a császárné számára. 1867-ben, harmincéves korában, amikor III. Napóleon és felesége, Eugénia francia császárné Salzburgba látogatott, Hans von Wilczek gróf véletlenül belépett egy szobába, ahol a két szépséges császárné centiméterrel méricksélte egymás vádlójait. A nála előnytelenebb külsővel rendelkező asszonyokat Erzsébet mélyen lenézte: barátságatlan volt mind sógornőjével, belgiumi Saroltával, Miksa főherceg feleségével, mind menyével, Stefániával.

Naponta órákat töltött szépítkezéssel, a legkülönbözőbb kozmetikumokkal ápolta magát, és híres hajkoronájának mosása egész napokat emésztett fel. Elképesztő energiát fordított arra, hogy élete végéig megőrizze legendás, 50 centiméteres derékbőségét. Majd miután mindent megtett azért, hogy érdemes legyen megbámulni őt, hisztérikusan kerülte, hogy megbámulhassák. Ferenc József trónra lépésének 25. évfordulóján zárt hintóban kísérte a nép hódolatát nyitott hintóban fogadó fiát és férjét, mert irtózott a rászegeződő pillantásoktól. Az esti ünnepi vacsorát pedig negyedóra múlva otthagya, fáradtságra hivatkozva. Még egy verset is írt arról, mennyire gyűlöli csodálói: „...*Mindjárt epeömlést kapok, / Ha megbámulnak többen; / Csigaházba bújnék legott, / Megpukkadnék dühömben. / Ha rámszegezi látcsövét / Bárki álnok, merészen: / Vessz, rút szerszám! – visítanék. / – A gazdád, az se éljen!*” (Brigitte Hamann: *Erzsébet királyné*. Bp. 1988, Árkádia. 205. o. Tandori Dezső fordítása.) Élete végén már állandóan legyező mögé rejtette az arcát.

Világszemléletének egyik meghatározó vonása az önimádat volt. Harminchét éves korában, amikor már unokái voltak, képes volt álarcosan ellátogatni egy bécsi bálba, s új hódolókat szerezni magának. Éveken át

levelezett egyes férfiakkal, majd halálosan meg volt sértve, amikor ezek megházasodtak, s nem őt imádták tovább a távolból, mindhalálig. Rajongóitól elvárta a minden testi vágytól mentes, elvont hódolatot, s teljesen természetesnek tekintette, hogy ezért ő semmit sem nyújt viszonzásképpen.

Másik meghatározó vonása az egész világ iránti, egyre növekvő megvetés volt. Mivel nem fejezhette ki nyíltan, amit környezetére iránt érzett, az utókor számára tartogatott verseiben adott hangot az emberek iránti lenézésének. E meglehetősen konvencionális költeményekben önmagát általában magányos tündérkirálynőnek mutatta be, családjá és udvara tagjait viszont gyakran állatokhoz hasonlítgatta. Ferenc Józsefet számárként ábrázolta: „...*A bűvölet reggelre elhagy. / Még társamon ott a karom, / De borzadva érzem, az ő nagy / Szamárfeje mennyire nyom!*” (Rubicon, 2007/2. különszám 45. o.) A szellemessége miatt népszerű Metternich hercegnőt (a híres kancellár menyét) majomhoz hasonlította: „*Orcája – mit mondjak, valóban? / Mintha odabent száz majom / üznő mesterségét, vadultan – / Én egyre csak így láthatom.*” (Ugyanott, 54. o.) Amikor elhagyatott férje végül Schratt Katalin színésznő személyében talált szerető szívű, kedves és barátságos élettársat magának, Erzsébet többször együtt mutatkozott velük, hogy a társaság szemében elfogadhatóvá tegye viszonyukat. Verseiben azonban nem volt kegyelem a számukra: Schratt Katalint kövér tehénként mutatta be, Ferenc Józsefet pedig egy mesebeli indiai királyhoz hasonlította, akinek tündér volt a felesége, mégis egy tehénbe volt szerelmes. Kálnoky Gusztáv külügyminisztert számárnak nevezi verseiben, Andrásyt lónak, Stefániát tevének. (Brigitte Hamann: Rudolf trónörökös... 348, 444. o.) Kóros makacssággal ismételte, mennyire megveti az egész világot. Amikor az ógörög héroszról, Akhilleuszról nevezte el korfui villáját, így nyilatkozott róla: „*Azért is szeretem őt, mert olyan gyors lábú, erős, és annyira megvetette a királyokat meg a hagyományokat, s a tömeget sem tartotta semmire.*” (Rubicon, 2007. 2. különszám 58. oldal.)

Fia öngyilkossága után csak még jobban magába zárkózott. Fogycukráival tönkretette egészségét, ödémás volt, depressziós, így bolyongott a világban. Nemcsak idegen királyi udvarokba, de idegenek házaiba is

benyitott meghívás nélkül, s nem volt hajlandó közölni, mit kíván. Az anarchista Luigi Lucheni már egy idegbeteg, kiüresedett életű, elmagányosodott, saját öregségétől rettegő asszony szúrt le Genfben a tóparton, kihegyezett reszelőjével.

73. A párizsi kommün volt az első proletárdiktatúra

Lenin a modern proletárdiktatúra megvalósítására tett első kísérletnek nyilvánította a párizsi kommünt. Régebbi tankönyveinkből ezért olyan kép bontakozott ki, hogy az 1871-es párizsi kommün a világtörténelem nagy forradalmi közé tartozik, az új és szocialista társadalmi rend kiépítésére tett, jobb sorsra méltó kísérletek között a helye. Valójában a párizsi kommün mindössze egy sokat szenvedett város teljesen reménytelen és rövid lázadása volt, amely csak pusztulást és keserű emlékeket hagyott maga után.

Párizs városának 1795 óta nem volt egységes községtanácsa – vagyis kommünje. Magának a fővárosnak nem, csak húsz kerületének volt egy-egy polgármestere, s a végrehajtó hatalmat Szajna megye prefektusa gyakorolta. Forradalmak idején azonban újra meg újra felmerült az igény, hogy hozzák lépne a város forradalmi községtanácsát. A törvény és rend konzervatív híveinek azonban ezt mindig sikerült megakadályozniuk.

A porosz–francia háborúban (1870–71) a sedani vereség hírére összeomlott a második császárság. 1870. szeptember 4-én a párizsi városházán közfelkiáltással kinevezték a nemzetvédelmi kormány tagjait, a község-tanácsi választásokra azonban a háború miatt nem kerülhetett sor. Felállítottak viszont egy inkább lelkes, mint katonailag hatékony nemzetőrséget, amely hamarosan elérte a 300 000 főt. Szeptember 20-án a francia fővárost már körül is zárták a porosz csapatok, és megkezdődött egy 135 napig tartó ostrom, éhínséggel és ágyúzással. A nemzetvédelmi kormány kínos helyzetbe került: politikai okokból arra kényszerült, hogy

tovább harcoljon egy teljesen reménytelen háborúban, mert a párizsi radikálisok hallani sem akartak a kapitulációról. Előbb 1870. október 31-én, majd 1871. január 22-én hangoztatták a tüntetők az új jelszót: „Utat a népnek, utat a kommünnek!”

A nemzetvédelmi kormány tárgyalásokat folytatott Bismarckkal, s fegyverszünetet hirdettek meg, hogy megválaszthassák az új nemzetgyűlést, amely megkötheti a békét. Ahogy ez már nemegyszer megtörtént, a konzervatív francia vidék újra egy jobboldali többségű nemzetgyűlést hívott össze, amely mélységesen gyűlölte a párizsi „vörösöket”, s az első adandó alkalommal kész volt harcra kelni ellenük. A XIX. század egyik legtapasztaltabb politikusa, a hetvennégy éves Adolphe Thiers lett kormányfő, aki konzervatív republikánusokból és mérsékelt királpártiakból állította össze kormányát. A békefeltételek nagy felzúdulást okoztak Párizsban: hatmilliárd frank hadisarc (melyből Thiers-nek sikerült egymilliárdot lealkudnia), Elzász és Észak-Lotaringia elcsatolása, Párizs jelképes megszállása, valamint az egyre aktívabb és fegyelmetlenebb párizsi nemzetőrség létszámának 40 000-re való csökkentése. Thiers tudta, hogy a béke megkötéséhez féken kell tartania Párizst, ezért volt hadifoglyokból 48 000 fős hadsereget állított fel, a nemzetgyűlés székhelyét áttétette a fővároshoz közeli Versailles-ba, és arra készült, hogy elkobozza a nemzetőrség ágyúit.

Az 1871. március 18-ra virradó éjszakán a kormány csendőrei és katonái megszállták a főváros stratégiai pontjait, és hajnali négyre hatalmukba kerítették az ágyúkat. Párizs népe azonban az utcákra tódult, barátkozni kezdett a katonákkal, akik megtagadták a tűzparancsot. Thiers erre úgy döntött, hogy nem lesz a forradalmi főváros foglya: elrendelte, hogy a kormány hagyja el a Városházát, és a hű csapatok is vonuljanak ki Párizsból. Két tisztet a felkelők még ezen a napon megöltek, a nemzetőrök pedig ellenállás nélkül megszállták a Városházát, a rendőrprefektúrát és a főbb középületeket. A forradalom néhány óra alatt az egész fővárost hatalmába kerítette.

Párizst egy héten át a nemzetőrök képviselői kormányozták. Kijelentették, hogy csak az áruló kormány ellen fogtak fegyvert, hamarosan

megválasztják a törvényes városi elöljáróságot, a kommünt, addig azonban a Városházán maradnak. Nem ismerték fel, hogy Versailles számára, ahol egyesek kommunistáknak, mások bonapartistáknak vagy éppen porosz bérenceknek nevezték őket, már a pusztá létük is okot szolgáltat a polgárháborúra. A felkelők félmillió frank kölcsönt vettek fel Rothschild bárótól, a Francia Banktól pedig háromszáz-ötvenezeret. Ebből fizették a nemzetőrök napi 30 *sou* összegű zsoldját. Később a marxisták sokat bírálták a kommün vezetőit, mert nem sajtóították ki az egész nemzeti bankot. Csakhogy ők egyáltalán nem vallották a kapitalizmus és a magántulajdon megsemmisítésének a programját, s ráadásul még abban reménykedtek, hogy legális és elismert városi kormányzatot hozhatnak létre. A bankok aranykészletének kisajátításával pedig csak még jobban magukra haragították volna a versailles-i kormányt és a francia vidéket. Mit értek volna a kisajátított bankokkal a poroszok és saját nemzeti kormányuk hadseregének gyűrűjében? A francia társadalom túlnyomó többsége várta a békét, a poroszok távozását, és gyűlölte a párizsiakat, akik ezt késeleltetik.

A párizsi kommün megválasztására 1871. március 26-án került sor. A 484 569 szavazati joggal rendelkező személyből 229 167 vett részt a választáson. Mivel egyeseket több helyen is megválasztottak, 85 személy került be a kommünbe, de csak ritkán ülésezett együtt hatvanál több. (Jacques Rougerie: *Paris libre 1871*. Paris, 2004, Seuil. 145–146. o.) Egy-harmaduk munkás volt, a többi értelmiségi, vagy kistulajdonos. A történelem során ilyen nagy arányban még sohasem kerültek be munkások egy főváros vezetőségébe, de azért túlzás lenne, ha a kommünt a munkáshatalom vagy a proletárdiktatúra megvalósulásának tekintenénk. Ezeket az elnevezéseket különben a kommün tagjai nem is használták, ők köztársaságinak vallották magukat. Politikai szempontból a többségük neojakobinus és egykori negyvennyolcas forradalmár volt, akik inkább radikális politikai reformokat követeltek, mint társadalmi átalakulást. Csak egy 15–20 fős kisebbség volt szocialista, és ők is csupán a munkások helyzetén szerettek volna javítani.

Kezdetől bizonytalan volt, hogy a kommün városi közigazgatási feladatokat lát-e el, vagy nemzeti kormányként tevékenykedik. Tagjai néha

helyi érvényű döntéseket hoztak, majd váratlanul elválasztották az államot az egyháztól, és felszámolták az állandó hadsereget, holott ilyen kérdésekről csak egy nemzeti törvényhozó testület hozhatott volna döntéseket. Egyesek kiegyezésre törekedtek a versailles-i kormánnyal, mások azt hangoztatták, hogy meg kell várni az újabb, „igazi”, „vörös” nemzetgyűlési választásokat.

Milyen intézkedésekre szánták el magukat a kommün vezetői a rendelkezésükre álló 54 nap alatt? Haladékot adtak a lakosságnak az adósságok és a lakbér kifizetésére, a húsz frank értékét meg nem haladó tárgyakat pedig visszaszolgáltatták a zálogházból tulajdonosaiknak. A munka-, ipar- és kereskedelemügyi bizottság vezetője, Frankel Leó javaslatára tízórásra csökkentették a munkanapot (bár Frankel eredetileg 8 órát javasolt), eltiltották a bérből való levonásokat és az éjszakai munkát. Ez az intézkedés azonban nem volt népszerű, mert a legtöbb pékségben éjszaka dolgoztak. Frankel indítványára a Versailles-ba távozott gyárosok üzemeit átadták a dolgozóknak, erre azonban csak tucatnyi gyár esetében került sor, s arra is ígéretet tettek, hogy a visszatérő tulajdonos kártalanítást kap. Az üres lakásokba a város lövetése miatt hajléktalanná vált családokat költöztettek. Az oktatásügyi bizottság új nevelési terveket készített, törvényt hozott az ingyenes, világi és kötelező oktatás bevezetéséről, ezek az intézkedések azonban természetesen ugyanúgy nem valósulhattak meg az adott viszonyok közepette, mint az állam és egyház szétválasztása vagy az állandó hadsereg felszámolása.

Az antiklerikalizmus, a munkások jobb életkörülményeire való törekvés és a mérsékelt, reformista szindikalizmus (a szakszervezetek szerepének erősítése) határozta meg ezeket az intézkedéseket. Marxizmusról nem lehetett szó, hiszen Marx tanai ebben a korszakban még egyáltalán nem terjedtek el. A kommün tagjainak többsége nem szociális, hanem politikai kategóriákban gondolkozott, az 1793-as francia forradalmi intézkedések bevezetésére törekedett, erényes, radikális, hazafias nemzetközösség létrehozására. A kisebbséget alkotó szocialisták egy része pedig Proudhon híve maradt, federalista Franciaországot képzelt el, amelyben a központosított állam helyét a kis, autonóm lakóhelyi és mun-

kahelyi közösségek szabad föderációja és gazdasági kooperációja veszi át. Alfred Cobban brit történész szerint a községtanácsnak legfeljebb egy tagját lehet marxistának nevezni (alighanem a magyar Frankel Leóra gondolt), maga Marx pedig azt jelentette ki, hogy a kommün mindössze „egy lázadó város volt, rendkívüli körülmények között, egyáltalán nem volt szocialista, és nem is lehetett az.”

A mérsékelték kiegyezési kísérletei sorra kudarcot vallottak. A versailles-i kormány április 2-án megkezdte az ostromot. A kölcsönös megtorlások egyre erőteljesebbé és kegyetlenebbé váltak; mindkét fél eljutott a fegyvertelenek, a versailles-iak a foglyok, a kommünárok pedig a túsok és papok meggyilkolásáig. Az általános zűrzavar következtében a nemzetőrök egységei pontosan nyolc hatóságtól kaphattak egymásnak olykor teljesen ellentmondó parancsokat. A 130 000 fős kormánycsapatok az ún. „véres hét” folyamán (május 21–28.) foglalták vissza Párizst a mintegy 900 barikádon védekező, 10–20 000 főre csökkent nemzetőrségtől. A védők közül kisebb terroristacsoportok kb. 100 túszt kivégeztek. A kormánycsapatok kb. 3500 halottat és sebesültet vesztettek, ellenfeleik közül viszont több mint 10 000 fegyverest megöltek, s mintegy 40 000 foglyot ejtettek. A harcok során keletkezett tüzek és a szándékos gyújtogatás következtében leégett több minisztérium, a Louvre könyvtára, a Tuileriák, a fél Palais-Royal, a Városháza, a rendőrprefektúra, az igazságügyi palota, az államtanács épülete, két színház, két laktanya, két áruház és két pályaudvar. 12 500 főt bíróság elé állítottak, 95-öt halálra ítélték, 23-at kivégeztek, és mintegy 4000-et Új-Kaledóniába deportáltak.

Paradox módon a párizsi kommün legfontosabb történelmi következménye a mérsékelt köztársaság megszilárdulása volt: a mérsékelt republikánusok ugyanis a megtorlással bizonyították be a konzervatívabb társadalmi rétegeknek, hogy képesek fenntartani a rendet és a tulajdon biztonságát. Ezzel lezárták a francia forradalom óta visszavisszatérő politikai zavargásokat, a jakobinus típusú forradalmi mozgalmak megszűntek, a szocialista mozgalom pedig húsz évre visszaszorult. A szocialisták egy része azt a következtetést vonta le a párizsi kommün

eseményeiből, hogy erőszakkal nem lehet megvalósítani a szocializmust, más része viszont azt, hogy sokkal több erőszakra van szükség. A párizsi kommün emlékét ezért a XX. században a szélsőbaloldal és a kommunisták sajátították ki.

74. Május elsejét egy vérbe fojtott tüntetés emlékére ünnepeljük

A munkások nemzetközi ünnepének megszületésére oly sok mítosz és legenda rakódott, hogy az igazságot alig lehet kiásni alóluk. Annyi viszont bizonyos, hogy 1886. május elsején semmilyen vérontásra nem került sor Chicagóban.

Minden azzal kezdődött, hogy az Amerikai Munkaszövetség (AFL) egyik előfutára, az Egyesült Államok és Kanada Szervezett Iparágainak és Munkás Egyesületeinek Szövetsége felhívást tett közzé, amelyben 1886. május 1-jét tűzte ki határidőnek a nyolcórás munkanap elfogadására. A legnagyobb munkásszervezet, a Munka Lovagjai nem csatlakozott, csak kisebb társszervezeteik, amelyek 1886. május 1-re a nyolcórás munkanap érdekében általános sztrájkot hirdettek meg. A munkaadók a korabeli szokásnak megfelelően sztrájktrókot vetettek be, s ennek következtében természetesen újabb tüntetések törtek ki.

1886. május 3-án a chicagói McCormick mezőgazdasági gépgyár előtt a rendőrök a sztrájktrókokra támadó, tüntető munkások közé lőttek. Egyes könyvekben kettő, másokban hat áldozatról olvashatunk. Másnapra, 4-ére ezért nagyszabású tiltakozó gyűlést hirdettek meg a chicagói Haymarket térre. Mintegy ezren gyűltek össze, és több beszédet is végighallgattak. Fél tizenegy tájban a szónoklatok véget értek, a rendőrök felszólították a tüntetőket, hogy távozzanak. Az oszlani kezdő tömegeből azonban egy ismeretlen személy dinamittal töltött csőbombát dobott a rendőrök közé. Hat tüntető és egy rendőr meghalt, s rengetegen megsebesültek. A jelen lévő rendőrök lövöldözni kezdtek, s néhány munkás

viszonozta a tüzet. Az áldozatok száma vitatott, egyesek szerint négy munkást lőttek le, mások szerint vagy ötven halott és sebesült maradt a helyszínen. Máig nem sikerült meggyőzően megállapítani, hogy ki dobta a bombát. Egyesek külföldi anarchistákat, mások a Pinkerton-ügynökség detektívjeit vádolták a merénnyel.

A városban hisztéria tört ki. A tüntetés szervezői közül nyolc anarchistát tartóztattak le, bár semmi bizonyíték nem volt arra, hogy kapcsolatban álltak a bombamerénnyel. Öten német bevándorlók voltak, a hatodik pedig német bevándorlók gyermeke, vagyis a megtorlásnak tagadhatatlanul bevándorlóellenes jellege volt. Még ez év nyarán bíróság elé állították őket. A bírák és az esküdtek úgy vélekedtek, hogy az erőszakos eszméket terjesztő anarchistákat vád alá lehet helyezni összeküvésért. Oscar Neebe-t 15 év börtönbüntetésre ítélték, Albert Parsonst, Adolph Fischert, George Engelt, August Spiest, Samuel Fieldent, Michael Schwabot és Louis Linggt pedig halálra. Ez utóbbi elítélt 1887. november 10-én, egy nappal a kivégzése előtt öngyilkosságot követett el a börtönében: a szájába vett egy becsempészett, kisebb bombát, és felrobbantotta. Illinois kormányzója, Richard James Oglesby életfogytiglani börtönbüntetésre mérsékelte Fielden és Schwab halálos ítéletét. Spiest, Parsonst, Fischert és Engelt azonban 1887. november 11-én felakasztották.

A közvélemény nem tudta eldönteni, hogy a bombamerénylet volt-e véresebb és igazságtalanabb, vagy a megtorlás. Illinois állam következő kormányzója, John Peter Altgeld 1893 nyarán megkegyelmezett Fieldennek és Schwabnak. Mivel ilyen bátran szembeszállt egy igazságtalannak tartott ítélettel, a következő kormányzóválasztást elveszítette, és pár év múlva elszegényedve halt meg.

Az Amerikai Munkászövetség 1888-as Saint Louis-i konvenciója azt javasolta, hogy május 1-jén a történelem emlékére folytassák a harcot a nyolcórás munkanapért. A következő évben az AFL elnöke, Samuel Gompers ezt levélben is megírta a Párizsban megalakuló II. Internacionálénak, amely Raymond Lavigne francia küldött javaslatára elfogadta, hogy május 1-je legyen a munkásosztály nemzetközi ünnepe. Állítólag

az is szerepet játszott a dátum kiválasztásában, hogy az egyik legkorábbi munkástüntetésre, az itáliai Luccában 1531. május 1-jén került sor.

Magyarországon (akár a többi európai országban) először 1890-ben ünnepelték meg május elsejét. Állítólag 60 000 fő vett részt a városligeti gyűlésen, s a Magyarországi Szociáldemokrata Munkáspárt (MSZDP) I. kongresszusa kimondta, hogy minden évben meg kell ünnepelni ezt a napot. A felvonulást 1899-ben engedélyezték először Budapesten.

Az ünnep az 1890-es évektől fokozatosan elterjedt, bár Angliában és néhány más országban május első vasárnapjára tették egy ideig a felvonulást, hogy a munkabeszüntetés ne okozzon problémát. Az Egyesült Államokban és Kanadában végül mégsem május 1-je, hanem 1894-től szeptember 1-je lett a munka napja. Május 1-je az első világháború után több országban állami munkaszüneti nappá vált. Mind a fasiszta, mind a kommunista pártok és kormányok kihasználták ezt az ünnepet propagandájuk terjesztésére, s Hitler államában ugyanúgy megünnepelték, mint Sztálinében.

Köztudott, hogy a Magyar Tanácsköztársaság nagy ünnepséget rendezett 1919. május 1-jén. A kommunista hagyományok szerint azonban 1945. május 1-jét tekintik „az első szabad május elsejének”. Ebben az évben vált ez a nap hivatalos munkaszüneti nappá. Csakhogy meglehetősen baljós előjelnek bizonyult, hogy már az első szabad május elsején sem volt mindenki szabad. Demény Pál, a nem Moszkvából irányított, hanem független magyar kommunista mozgalom vezetője ekkor már le volt tartóztatva. Az ő elbeszéléseiből tudjuk, hogy egykori „harcostársa”, Péter Gábor, aki ekkor még csak a budapesti főkapitányság politikai rendészeti osztályának vezetője volt, kihozatta őt a cellájából, és oda-tessékelte az ablakhoz, hogy megnézhesse, hogyan térnek vissza a felvonulók a Hősök teréről. Az ÁVO majdani rettegetett irányítója furcsa módon úgy vélte, hogy ennyi azért jár Demény Pálnak. Ezután visszavitette a börtönbe, ahonnan csak 1956-ban szabadulhatott ki.

75. A szocialista mozgalom a munkásosztály válasza a kapitalista kizsákmányolásra

Ha ez a tétel igaz, akkor iparosodottabb országban, amelyben a kapitalizmus fejlettebb, a szocialista mozgalom is erősebb lenne. A történelem azonban nem igazolta ezt az elképzelést: az ipari forradalom hazájában, Nagy-Britanniában egyáltalán nem alakult ki erős szocialista mozgalom. A géprombolók térben és időben is igen korlátozott mozgalmát vagy Robert Owen szocialista agitációját össze sem lehet mérni a francia szocialisták tevékenységével – holott Franciaország alaposan elmaradt az iparosodás terén Nagy-Britannia mögött.

Martin Malia amerikai történész teljes joggal hívja fel a figyelmet egy ellentmondásra, amely felett a legtöbb történész elsiklott: miért nem azokban az országokban erősödött fel a szocialista mozgalom, amelyekben fellendült az iparosodás? Miért kellett már Marxnak és Engelsnek is olyan megállapításokat tennie, hogy „a polgárság gazdasági fejlődésére Anglia a tipikus ország, a politikai fejlődésére pedig Franciaország”? Miért kellett E. J. Hobsbawm-nak is „kettős forradalomról” írnia, elkülönítve egymástól a francia politikai és az angol ipari forradalmat? Miért van a modern történelemben eltérés a gazdasági és ideológiai fejlődés között? A „kettős forradalom” elmélete ezt nem magyarázza meg.

A teljes társadalmi egyenlőség eszméje már az ókorban felmerült, s utópiaként, ideálként többen is írtak róla – de mindig csak afféle szép álomként, amely más időben vagy más helyen megvalósulhat. A mi világunkban megvalósítható programnak azonban csak a francia forradalom óta tekintették. A felvilágosodás egyik vonulata felerősítette a szegények iránti együttérzést, és megalapozott egy új, demokratikus érzelmvilágot, amelyben mindenki testvér és polgártárs. Olykor Rousseau is felvetette, hogy az egyenlőtlenség bűn a természet ellen, s a magántulajdon minden rossz forrása. De még ő is megvalósíthatatlannak tartotta az egyenlőség társadalmát. A *társadalmi szerződésben* ezt olvashatjuk: *„Ha volna nép, amely csupa istenből állna, az a nép demokratikus kormányzat alatt élne. Az embereknek azonban nem való ilyen*

tökéletes kormányzat.” (Értekezések és filozófiai levelek. Bp. 1978, Magyar Helikon. 533. o. Kis János fordítása.)

A nagy francia forradalomban viszont hirtelen minden lehetségesnek látszott, még a szabadság, egyenlőség és testvériség társadalmának megvalósulása is. A megnövekedett elvárások hatalmas csalódáshoz vezettek, kiderült, hogy a nép továbbra sem lehet egyenlő a tulajdonosokkal, meg kell elégednie a jogi egyenlőséggel. Ekkor merült fel a „teljesebb”, „igazi” egyenlőség megvalósításának programja. François-Noël Babeuf volt az első politikus, aki 1795-től hozzálátott a magántulajdon felszámolásának előkészítéséhez, s a XIX. század első felében francia szocialisták egész hadserege követte őt, tervezeteket készítve egy olyan „szociális köztársaságról”, amelyben megvalósul a tényleges egyenlőség. A szocialisták azért távolodtak el fokozatosan a republikanizmustól, mert úgy látták, hogy az általuk követelt általános választójog nem elegendő a harmonikus, fejlődőképes, egyenlőségen alapuló társadalomhoz. Szerintük az egyenlőség szociális köztársaságához a gazdasági életet is meg kell szervezni, a tulajdonviszonyokat is meg kell változtatni.

Vagyis a szocializmus nem a munkásosztály ideológiája, nem a fejlett kapitalizmus problémáira adott válasz, hanem a nagy francia forradalom politikai és ideológiai hagyományaiból kinőtt eszmerendszer, amelyet értelmiségi forradalmárok terjesztettek el. (A munkások körében jóval nagyobb sikere volt a nacionalizmusnak.) Még a „szocializmus” elnevezés sem Nagy-Britanniában született meg, hanem Franciaországban, egyesek szerint Pierre Leroux használta először 1833-ban vagy 1834-ben. Érdekes, hogy a „kapitalizmus” fogalma később született meg. Egyesek szerint Louis Blanc használta először 1850-ben, de nem terjedt el, s még Marx is inkább „burzsoá termelési módról” vagy „kapitalista termelési módról” írt. A „kapitalizmus” elnevezés csak 1869 táján kezdett elterjedni, főleg német filozófusok és közgazdászok művei nyomán.

Ha áttekintjük a szocialista mozgalmak történetét, egy furcsa szabályszerűséget fedezhetünk fel. Az ipari forradalom először Nagy-Britanniában zajlott le – de nem itt törekedtek leghatározottabban a szocializmus megvalósítására, hanem az ipari szempontból elmaradottabb Franciaor-

szágban. Az angliai munkásmozgalmat a chartizmus képviselte: ami nem volt más, mint békés politikai küzdelem az általános választójogért, annak reményében, hogy a parlamentarizmus eszközével el lehet jutni a társadalmi reformokig. A brit gazdasági fejlődés a XIX. század közepére érezhetően javított a munkásság helyzetén, és egymást követték a választójogi reformok. A szocialista mozgalom Franciaországban erősödött fel az 1840-es évekre. Pár évtized múlva, a francia ipari forradalom győzelmével, a francia munkásság is elfogadta a fejlett piacgazdaság eredményeit, a magasabb életszínvonalat és a békés úton bevezetett szociális reformokat. A rendkívüli történelmi helyzetben kialakult párizsi kommün véres epizódja után a munkásság többsége a reformista szocialistákat támogatta, akik lemondtak a forradalomról, és a parlamentben harcoltak a szervezkedés szabadságáért és a szociális reformokért. A szocialista mozgalom központja átkerült Németországba, majd a német kapitalizmus gyors győzelmével a német szocialisták is lemondtak a világ forradalmi átalakításáról. A századfordulón már a német munkásság is megelégedett a kapitalizmus vívmányaival, a jobb életkörülményekkel, a szabad szervezkedéssel és a parlamentáris küzdelmekkel. A forradalmi szocializmus központja újra eltolódott kelet felé, s az orosz forradalmárok váltak a mozgalom legradikálisabb vezetőivé. Vagyis a radikális szocialista eszmék mindig a gazdaságilag elmaradottabb társadalmakban terjedtek el – majd amikor a gazdasági fejlődés megemelte a munkásság életszínvonalát, a társadalom többsége belátta, hogy a szocialista célokat (jobb életkörülmények, szociális reformok, nagyobb egyenlőség, szervezkedési szabadság stb.) az adott rendszeren belül is meg lehet valósítani, nem kell forradalmi eszközökkel új világot és új embert létrehozni. Oroszországba mind a gazdasági fejlődés, mind a parlamentarizmus megkésve érkezett meg. Az orosz értelmiség pedig elfogadta a marxizmust, mert a narodnyik mozgalom csődje után szüksége volt egy újabb forradalmi elméletre, hiszen az autokrácia még azoktól a politikai jogoktól is megfosztotta, amelyet nyugaton a legműveletlenebb osztályok is megkaptak.

Az európai szocialistákat a gazdasági fejlődés meggyőzte arról, hogy a munkásság helyzetén a kapitalizmuson belül is lehet javítani, s ezért a

mozgalom eredeti, humanista céljaihoz hűen lemondtak a forradalmi eszközökről, a kapitalizmus felszámolásának programjáról. Lenin és követői viszont a kapitalizmus felszámolásának programjához ragaszkodtak – még azon az áron is, hogy a mozgalom eredeti céljairól (a bőség-ről, a szabadságról és az egyenlőségről) le kellett mondaniuk.

Csakhogy mi is az a sokat emlegetett szocializmus? Nem egy sajátos gazdasági tervezet, s nem az ipari fejlődés logikus produktuma. A szocializmus olyan tervezet, amely meg kívánja haladni a jelen társadalmi rendjét, teljesen új világot és új embert létrehozva. *„Más szóval, a szocializmus nem olyan valami, ami létezett vagy létezik a valódi világban: ez egy utópia. Ebből az következik, hogy a kapitalizmus-szocializmus kettőssége, a két ellentétes fogalom, amelyet a modern politikáról vitázva használunk, nem szimmetrikusak, nem egyenlő az ontológiai státuszuk. Nem a társadalmi szervezet összehasonlítható és egymással versengő rendszereit jelölik, nem egyaránt megvalósítható politikai választásokat, alternatívákat. Inkább arról van szó, hogy az egyik a ténylegesen létező (és természetesen zűrzavaros) jelenlegi rendre utal, a másik pedig egy elképzelt (és természetesen ideális) eljövendő alternatívára. Az elmúlt kétszáz év során, és főleg a huszadik században mégis úgy beszéltünk, mintha a kapitalizmus és szocializmus egyformán reális történelmi alakulat lenne, amelyek között a társadalom választhat.”* (Martin Malia: *History's Locomotives*. New Haven, London, 2006, Yale University Press. 226. o.)

76. Viktória királynő prúd asszony volt

Viktória, Nagy-Britannia és Írország királynője (1819–1901) távolról sem volt olyan korlátolt, puritán és hisztérikus uralkodó, amilyenek sokan lefestették. Inkább testileg-lelkileg egészséges, jó kedélyű, önálló gondolkodású asszony volt, aki sem önmagát, sem másokat nem kívánt megfosztani az élet örömeitől. *„Nagyon jó leszek!”* – jelentette ki kislányos bájjal, amikor 1837-ben, tizennyolc éves korában trónra lépett.

Bár alacsony volt, barna bőrű és csúnyácska, egyszerűségével és kedveségével mindenkit meghódított. „*Meglehetősen aprók vagyunk királynőnek!*” – állapította meg sajnálkozva, az angolok pedig örültek, hogy egy örült (III. György), egy kicsapongó (IV. György) és egy modortalan, neveléses alak (IV. Vilmos) után végre olyan uralkodójuk lett, akit tisztelni és szeretni lehetett. Őszinte volt, természetes, egyszerű és jóindulatú. Amikor a koronázási ünnepélyen a nyolcvankét éves Lord Rolle összeesett, de felsegítése után mégis megindult a trón lépcsői felé, hogy tiszteletét tegye, az ifjú királynő felállt, és elé sietett, hogy ne kelljen valamennyi lépcsőn felkapaszkodnia.

Az utókor által „viktoriánus magatartás” néven emlegetett rideg, prűd és álszent viselkedés nagyon távol állott tőle. Egyáltalán nem értett egyet azokkal, akik csökkenteni akarták a vasárnapi szórakozás lehetőségét. Szeretett nevetni, és bordói borát a szesztilalom híveinek felháborodására olykor egy kis whiskyvel keverte. Kilencedik gyermeke megszületése után diszkrétan megkérdezte a szülést, hogyan kerülhetné el a további gyermekáldást. A Viktóriánál jóval „viktoriánusabb” orvos azt felelte neki, hogy az önmegtartóztatás az egyetlen törvényes és erkölcsös megoldás. Felsőes páciense erre állítólag a következő szavakkal adott hangot felháborodásának: „*Ó doktor! Hát nem lelhetek több örömet az ágyban?!*” Simon Schama joggal tette fel a kérdést egyik cikkében: „*Volt-e valaki kevésbé viktoriánusabb Viktóriánál?*” (*The New Yorker*, 1997. aug. 11. 38. o.)

Bár az ágyban kizárólag imádott férjével „lelt örömet”, Viktória egész életében igényelte az erős, jó külsejű és megbízható férfiak társaságát. Talán azért, mert egyéves korában elveszítette az apját? Az első „apapótlék” a nagybátyja volt, I. Lipót belga király, a második Lord Melbourne whig párti miniszterelnök (1834, 1835–41), aki bevezette őt a politikai élet rejtelmeibe. A következő Szász-Koburg-Gothai Albert volt, akivel 1840-ben házasodott össze, s akivel teljesen megváltoztatták a királyi családról kialakított, hagyományos elképzeléseket. Kormányzás és hatalomgyakorlás helyett megelégedtek a politikai élet ügyes befolyásolásával, elődeik kicsapongó és botránysos életstílusát a szerető, meleg családias életmóddal váltották fel – és ezzel rendkívül népszerűvé váltak.

Az uralkodó már nem valamelyik párt támogatója, nem egy népszerűtlen miniszterelnök pártfogója volt, hanem a pártok és a politikai élet mindennapjai felett álló, a hagyományokat és a nemzeti egységet képviselő államfő. A fordulatnak az volt a legbiztosabb jele, hogy a század második felében az angolok már nem azért háborogtak, hogy uralkodójuk beleszól a politikai életbe, hanem azért, hogy férje halála után túlságosan is visszavonult tőle. Viktória személyének jelentőségét az is bizonyítja, hogy hétszer kíséreltek meg merényletet ellene – szerencsére legtöbbször félbolond személyiségek, töltetlen fegyverrel.

Európa nagymamájának nevezték, mert kilenc gyermeket szült. Hat, életben maradt gyermekétől negyven unokája született, s leszármazottai közül igen sokan kerültek a legkülönbözőbb európai államok trónusaira. Legidősebb gyermeke, Viktória III. Frigyes német császár felesége lett, az ő gyermekük volt II. Vilmos császár, valamint Zsófia, akit Konstantin görög királyhoz adtak. A legidősebb fiú, aki a legtöbb gondot okozta szüleinek, VII. Edward néven lépett Nagy-Britannia trónjára anyja halála után. Egyik fia V. György néven úgyszintén brit uralkodó lett (ő II. Erzsébet nagyapja), egyik lányát, Maudot pedig VII. Haakon norvég királyhoz adták. A harmadik gyermek, Aliz Hessen-Darmstadt nagyhercegének a felesége lett, s az ő gyermeke volt Aliz, orosz nevéen Alekszandra Fjodorovna, az utolsó orosz cárné, II. Miklós felesége. Viktória negyedik gyermekének, Alfrédnek Mária nevű leányát Ferdinánd romániai királyhoz adták. Artúrnak, a királynő hetedik gyermekének Margit nevű lánya VI. Gusztáv svéd király felesége lett, a legfiatalabb, Beatrix pedig XIII. Alfonz oldalán lépett a spanyol trónra. Arról már ne is beszéljünk, hogy a ma uralkodó II. Erzsébet férje, Fülöp herceg ugyancsak Viktória leszármazottja, mert anyai nagyanyja nem volt más, mint Alekszandra Fjodorovna nővére, Aliz leánya...

De bármennyire is rajongott Viktória a családi örömekért, a következő józan és tárgyilagos szavakkal fogadta legidősebb lánya levelét, amikor az lelkendezve tudatta vele terhességét: „*Azt mondd, büszke vagy arra, hogy életet adhatsz egy halhatatlan léleknek, ez nagyon szép dolog drágám, de én ezzel nem tudok mit kezdeni. Sokkal inkább úgy*

látom, hogy ilyen pillanatokban, amikor szegény szervezetünk állatiassá és nem éppen rajongásra méltóvá válik, jobban hasonlítunk a tehenekhez vagy a kutyákhoz.” (Simon Schama: *A History of Britain. The Fate of Empire. 1776–2000.* London, 2002, BBC. 149. o.)

Szász-Koburg-Gothai Albert herceggel 1861 decemberében, negyvenkét éves korában végzett a tifusz. A királynő éveken keresztül gyászolta őt, s négy évre szinte teljesen elzárkózott a nyilvánosságtól. Férje halála után még két férfi vált fontossá Viktória életében: ahogy ellenfelei rosszindulatúan elnevezték őket, a „zsidó” és a „skót”. Az előbbi Disraeli konzervatív párti miniszterelnök volt (1868, 1874–80), aki meg tudta győzni az idős királynőt, hogy szüksége van rá a kormányzáshoz, s aki 1877-ben megszerezte számára az India császárnője címet. A másik az inasa volt, John Brown. Neki megengedte, hogy pipázzon a jelenlétében, vagy megrója divatjamúlt öltözködéséért, és amikor egyszer részegen összeesett, a királyné komolyan állította, hogy inasa egy általa is érzett, távoli földrengés miatt veszítette el az egyensúlyát. Az alkalmazottaival mindig ilyen nagylelkű volt: amikor egy állandóan részeg ajtónálló kis híján tűzvészt okozott a windsori kastélyban, Viktória közbenjárt, hogy ne bocsássák el „ezt a szegény embert”.

A királynő egyetértett a szavazati jog kiterjesztésével, toleráns volt a más vallásúakkal szemben, s nem ismerte a faji előítéleteket sem. Amikor lovaggá ütötte a zsidó Moses Montefiorét, sokan megdöbbenek, Viktória viszont ezt írta a naplójába: „Nagyon örülök, hogy elsőként tettem meg, ami szerintem teljesen helyénvaló.” (Stanley Weintraub: *Victoria.* New York, 1987, Truman Talley Books / E. P. Dutton. 110. o.) Hatvannyolc éves korában nekiállt hindi és urdu nyelvet tanulni egyik indiai szolgájától, Abdul Karimtól. Amikor udvartartásának tagjai arra kérték, hogy ne vigye magával dél-franciaországi nyaralására ezt az indiait, Viktória olyan dühösen tiltakozott, hogy egyetlen karmozdulattal lesöpört mindent íróasztaláról, s közölte, hogy Abdul Karim „tökéletes gentleman”. 1880-ban levélben figyelmeztette Gladstone miniszterelnököt arra, hogy a söradóval éppen a legszegényebbeket sújtja, akik nem tudnak drágább italokat vásárolni. Öregkorában is néha éjjel egyig dol-

gozott, s gyakran írt leveleket ismeretlen özvegyeknek, akik férje elesett valamelyik csatátéren, Nagy-Britannia szolgálatában. Egyáltalán nem volt olyan rideg és szigorú gyermekeivel, ahogy ezt egyesek állították, 1878-ban legfiatalabb lánya kedvéért még keringőzött is egyet. Unokái rajongtak érte: bár II. Vilmos német császár később britellenes politikát folytatott, nagyanyja betegségének hírére rohant az imádott öregasszonyhoz, és el sem mozdult haláláig az ágya mellől. De nem csak vér szerinti unokái tekintették nagyanyjuknak: amikor 1877-ben az észak-amerikai sziú indiánok egy csoportja Ülő Bika főnök vezetésével Kanadába menekült, azt hangoztatták, hogy a „Nagymama földjén” majd biztonságosan élhetnek.

Egyes történészek szerint ő teremtette meg az uralkodó karácsonyi üzeneteinek hagyományát is, amikor trónra lépésének 60. évfordulóján (gyémántjubiléumán) saját kezűleg küldte el távirón az üzenetét birodalma minden tartományába: „Szívemből köszöntöm szeretett népemet! Isten áldja meg őket!” Nem éppen mélyenszántó politikai üzenet – de talán ez illik a legjobban Európa és a világ egyik leghíresebb és legjobban szeretett nagymamájához.

77. Az európai nagyhatalmak meggazdagodtak gyarmataikból

A XVI. században meginduló gyarmatosítást valóban a minél nagyobb nyereség megszerzésének reményében indították meg. A hódítók társadalmának egy része azonban őszintén hitt abban, hogy kötelessége keresztény hitre téríteni a távoli országok népeit. Hamarosan előtérbe kerültek a nagyhatalmi szempontok is: ha egy állam nem vesz birtokba egy területet, riválisai teszik meg helyette, s őket fogja erősíteni. Így aztán több nagyhatalom olyan gyarmatokra is szert tett, amelyek nem sok hasznot hajtottak a számukra, sőt, amelyekre rá is fizettek, de úgy érezték, hogy stratégiai szempontból nem mondhatnak le róluk.

A XIX. század első felében Európa rendkívüli technikai, gazdasági és katonai fölényre tett szert, amely óriási lehetőségeket kínált a gyarmati terjeszkedésre. A liberális közgazdasági eszmék hívei úgy vélték, minél nagyobb területre kell kiterjeszteni a szabad kereskedelem áldásait, a tudósok meg akarták ismerni minden kontinens földrajzát, állat- és növényvilágát, a hittérítők pedig készen álltak a kereszténység önfeláldozó terjesztésére. David Livingstone, a nagy felfedező azt emlegette, hogy a három „C” értékeivel kell megismertetni más kontinensek népeit: a *civilisation*, *christianity*, *commerce*, vagyis a civilizáció, a kereszténység és a kereskedelem áldásaival. Ha a felerősödő nagyhatalmi rivalizálás szempontjait is figyelembe vesszük, akkor tulajdonképpen össze is foglaltuk a gyarmatosítás indítékait.

Vajon valóban megérte? Bizonyos kereskedők és bizonyos vállalkozók számára a gyarmatok nyilván hasznot hajtottak. De vajon elmondhatjuk-e, hogy a gyarmatokról származó bevételek összege nemzeti szinten is meghaladta a kiadásokét? Egyes európai történészek ebben távolról sem biztosak. Lássuk például a francia gyarmatbirodalom és az anyaország kapcsolatainak mérlegét!

Jacques Marseille francia történész szerint hazája meglehetősen olcsón hódította meg gyarmatait, nagyjából egymilliárd frankért, az 1913-as év állami kiadásainak egyötödéért. A meghódított tartományokat azonban meg is kellett szállni, s az 1850 és 1913 közötti katonai kiadások már több mint nyolcmilliárd frankot tettek ki, csaknem két év teljes állami kiadásainak összegét. A francia állam keveset ruházott be gyarmataiba, 1850 és 1930 között nagyjából négymilliárd 1914-es franknak megfelelő összeget. 1900 áprilisában még egy törvényt is hoztak, amely kimondta, hogy a gyarmatoknak önellátóknak kell lenniük, az anyaországnak nem lenne szabad költenie rájuk. Így is lett: a második világháborúig az állami kiadásoknak mindössze 6–7%-át fordították a gyarmatokra. Ugyanakkor jó üzletnek is bizonyultak: 1896-ra a francia gyarmatbirodalom az anyaország második legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált Nagy-Britannia mögött, 1928-ra pedig Nagy-Britanniát is megelőzte. 1930-ban a gyarmatokra exportálták az anyaországban

gyártott pamutszövet 50%-át, a cement 60%-át, a gépek, szerszámok és autók egyharmadát. Ugyanakkor innen került Franciaországba az importált bor és rizs 80%-a, az olívaolaj 65%-a, a kakaó 56%-a, valamint a gabonafélék 40%-a. A francia részvényesek sem panaszkodhattak: 1913-ban az Indokínai Bank profitja 69,5%-os volt.

Csakhogy a második világháború után Franciaország 32,5 milliárd aranyfrank értékben hitelezett gyarmatainak, ami kétszer annyi, mint a Franciaországnak nyújtott amerikai segélyek összege. Ráadásul a gyarmatairól importált kaucsukot, rizst, földimogyorót, kakaót és kávé más országokból sokkal olcsóbban megvásárolhatta volna. 1963-ban pedig egy bizottság megállapította, hogy a gyarmatoknak szánt francia iparcikkek minősége hanyatlott, a biztos piac nem készítette újításokra a gyártókat. Hosszú évekre volt szükség, hogy a francia ipar leküzdje a gyarmatok által kínált biztos piac kedvezőtlen hatását. (*L'Histoire*, 2005. október, 59. o.)

Ami pedig az egyik legrégebbi és legjövődélmezőbbnek tekintett francia gyarmatot illeti, 1959-ben az algériai borkivitel 50%-a Franciaországba irányult, abba az országba, amely a világpiacon 25%-kal drágábban vette meg azt a bort, amelyre tulajdonképpen nem is volt szüksége, hiszen maga is rengeteget termelt. Az Algériában kitermelt nyersolaj sem érte meg az árát, sokkal jobb minőségű olajat lehetett volna beszerezni a Közel-Keletről az ár egytizedéért. Algéria hamarosan teljesen függésbe került az anyaország gazdasági segélyeitől. 1961-ben Algéria 421 milliárd frank értékű árut vásárolt Franciaországtól, amely 638 milliárd frankkal segítette költségvetésének és fizetési mérlegének kiegyensúlyozását. Hiába próbálták serkenteni Algéria iparosodását, az ipari termékek önköltségi ára itt jóval nagyobb volt, mint Franciaországban, és olcsóbb volt onnan behozni ezeket, mint helyben legyártatni. Az anyaországból érkező acéláru kilójának szállítási díja 4,5 frank volt, míg az Oránból Algírba szállítotté különként 6 frankba került.

De Gaulle a következő kijelentést tette 1961. április 11-én: „A legkevésbé, amit el lehet mondani, hogy Algéria több pénzbe kerül nekünk, mint amennyit jövődélmez.” (*L'Histoire*, 1997. május, 16. o.) A köztársasági elnök tudta, hogy mit beszél.

78. A bolsevikok az orosz szociáldemokrácia többségét képviselték

A bolsevik névről a következőt olvashatjuk a *Munkásmozgalm-történeti Lexikonban*: „A leninizmus fogalmának szinonimája... Az elnevezés az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. (London, 1903) kongresszusán keletkezett, ahol a megalkuvó álláspontot elfogadó csoport kisebbségben (*mensinsztvo* – kisebbség) maradt, a következetesen forradalmi irányzat pedig többséget (*bolsinsztvo*) kapott. Innen származik a bolsevik és a mensevik elnevezés.” (Bp. 1976, Kossuth Kiadó. 83. o.) Hasonlókat olvashatunk egy amerikai kiadványban is: „A bolsevikokat, vagyis a többséget Lenin vezette, a menseviket a kisebbségiek voltak...” (John Paxton: *Companion to Russian History*. New York, 1983, Facts On File Publications. 61. o.) Arról már egyetlen szót sem olvashatunk egyik kötetben sem, hogy e név felvétele után a leninista csoport egészen 1917-ig kisebbségben maradt.

Az Oroszországi Szociáldemokrata Párt II. kongresszusa tulajdonképpen az első kongresszusnak nevezhető gyűlés volt. Ugyanis az I. kongresszuson, 1898 márciusában, Minszkben mindössze kilenc marxista gyűlt össze, s pár héten belül egy kivétellel valamennyit letartóztatták. A II. kongresszuson már mintegy ötvenen vettek részt. Igaz, a helyeket különösen osztották el: rendkívül kevés küldöttet, mindössze ötöt küldhetett a több ezer tagot tömörítő, zsidó munkásszervezet, a Bund, akárcsak a szentpétervári szocialisták között nagy támogatást élvező úgynevezett „ökonomisták”. Az *Iszkra* című emigránsújság köré tömörült csoport viszont, melynek Lenin is tagja volt, 33 főt delegálhatott.

Itt éleződött ki a párt két irányzatának vitája: Lenin a vezetőség hatalmát kívánta megerősíteni, ellenfelei valamivel nyitottabb pártot szerettek volna létrehozni. Az első szavazásnál Lenint 28 : 22 arányban leszavazták. Azt ezt követő viták során viszont a Bund küldöttei és az „ökonomisták” elhagyták a kongresszust. Csak ennek köszönhette Lenin, hogy a párt lapjának, az *Iszkrának* szerkesztőségi összetételéről

folymatott szavazást megnyerte 19 : 17 arányban. Ezután kezdte el használni saját csoportjára a „többség”, vagyis bolsevik nevet, s Julij Oszipovics Martov körül tömörülő ellenfeleit „kisebbség”-nek, mensevikeknek nevezte.

Ami ezután történt, azt Adam B. Ulam foglalta össze a legtömöbben: „Kezdetben ezeket a neveket kölcsönösen gúnyolódva használták, s idézőjellel, de aztán rájuk ragadtak, s az idézőjelek eltűntek. Hogy miért ragaszkodott egy politikai szervezet olyan névhez, amely arra utalt, hogy egyszer kisebbségbe került, s természetesen azt a benyomást kelti, hogy mindig is abban marad, ez egyike az orosz lélek megoldhatatlan rejtélyeinek.” (*Lenin and the Bolsheviks*. Glasgow, 1969, Fontana / Collins. 251. o.)

Az 1903-as kongresszuson tulajdonképpen nem egy párt jött létre, hanem kettő, egy új típusú és egy hagyományos szociáldemokrata – még akkor is, ha a politikai nézeteltérés csak 1912-re vezetett szervezeti elkülönüléshez. Aligha túloz a történész, ha úgy látja, hogy a londoni konferencia eseményei azt is előrevetítették, melyik csoporté lesz a győzelem: „Lenin kisebbségben találta magát, s abban is maradt volna, ha Martov ügyesebb a vitákban. De az a határozottság, amellyel mindörökre kimerevítette e többségi pillanatot, s beírta a szótárakba e nevet, hogy meghatározza vele a párt erőviszonyait, jól tükrözi Lenin voluntarizmusát és lelkiismeretlenségét. Ezek a tulajdonságai teszik lehetővé, hogy megragadja és kisajátítsa a hatalmat. Ugyanakkor Martov és barátainak engedékenysége, akik elfogadták a mensevik elnevezést, hogy örökre kisebbségként határozzák meg őket, eljövendő gyengeségüket jelzi. Tiszteletben tartottak egy szavazást, amely csak egy átmeneti helyzetet jelzett, s beleegyeztek egy elnevezésbe, amely kisebbségű helyzetbe zárta őket. Túlzó aggályoskodásuk és sorozatos engedményeik így fogják megbénítani őket majd a bolsevikok elleni, későbbi küzdelmeikben.” (Hélène Carrère d'Encausse: *Lénine*. Paris, 1998, Fayard. 116–117. o.)

79. Mata Hari minden idők legnagyobb kémnője volt

Az ügyész nevezte így őt 1917-ben a halálos ítélettel végződő per folyamán, és ezt igen sokan elhitték neki. Legendás személyiséggé vált, a „végzet asszonyának”, a férfiakat bűnre csábító, kísértő nőszemélynek a megtestesítőjévé – pedig tényleges hírszerzői pályafutása meglehetősen rövidnek és rendkívül sikertelennek bizonyult.

Margaretha Geertruida Zelle néven látta meg a napvilágot, 1876. augusztus 7-én, a hollandiai Leeuwarden városban, egy módos üzletember gyermekeként. Sötét hajával, karcsú termetével kitűnt a szőke és testes hollandok közül, apja elkényeztette őt, s a kislány már az iskolában fantasztikus történeteket talált ki előkelő származásáról. Tizenhárom éves korában azonban apja tönkrement, anyja depressziós lett, majd meghalt, Margaretha a keresztszüleihez került, majd egy leydeni tanítóképzőbe. Itt az igazgató megkörnyékezte a rendkívül magas és feltűnően vonzó lányt, majd amikor viszonyuk köztudottá vált, természetesen nem a középkorú férfinak, hanem a félárva, kiszolgáltatott lánynak kellett elhagynia az iskolát.

Hágai nagybátyjához költözött, s házassági hirdetés útján ismerkedett meg a nála húsz évvel idősebb, Campbell MacLeod nevű katonatiszttel. 1895-ben megkötött házasságuk után azonban a férfi nemcsak hűtlennek és alkoholistának bizonyult, hanem féltékenynek is, és gyakran megverte őt. Jávára, majd Szumátrára költöztek, ahol férje helyőrségi parancsnok lett. Itt már az asszony a társasági élet központjába került, s idegen nyelvekben való jártassága miatt szalonját igen sokan látogatták. 1899-ben azonban ismeretlen tettesek mindkét gyermekét megmérgezték, és csak a kislányt sikerült megmenteni. Valószínűleg a férje által brutálisan kezelt szolgálók egyikének lehet tulajdonítani a merényletet. Ezután a házasságuk teljesen tönkrement. Hollandiába való hazatérésük után elváltak, de MacLeod nem volt hajlandó tartásdíjat fizetni.

Margaretha ott állt egy fillér nélkül, rokonai támogatására utalva. Ekkor döntött úgy, hogy Párizsban próbál szerencsét. 1905. március

13-án a Guimet Múzeumban lépett fel először keleti táncosnőként. Egy Siva-szobor volt a színpadon, az asszony pedig a múzeum keleti gyűjteményéből származó ékszereket és ruhákat viselve, négy kísérőjével, lángoló kandeláberek között egy sztriptízszerű, erotikus táncot lejtett. Mata Hariként hirdették a plakátok: a két szó azt jelentette, hogy „a hajnal szeme”. Maláj nyelven a Napot nevezték így. Az új „sztár” azt terjesztette magáról, hogy indiai családból származott, apja pap, anyja pedig templomi táncosnő volt. Ő maga pedig állítólag Siva templomában nevelkedett, és az isten szolgálatának, az őt dicsőítő, erotikus rítusoknak szentelte életét.

Hitték is, nem is, pár évig mindenesetre tódult a közönség a műsoraira. Felléphetett Spanyolországban, Monte-Carlóban, Olaszországban, Bulgáriában, Ausztriában és Németországban is. Sikere valószínűleg annak volt köszönhető, hogy táncai a maga korában rendkívül erotikusnak számítottak. Pedig teljesen sohasem vetkőzött le a színpadon: tetőtől talpig testszínű trikó borította, és ékszerekkel díszített, fém melltartóit is mindig magán hagyta. Meglehetősen későn, csaknem harmincéves korában megkezdett táncosnői pályafutása azonban nem tarthatott sokáig. 1912-re már a luxusprostituáltak, a művelt és igényes kurtizánok életmódjára kényszerült. Szeretői közé tartozott több francia katonatiszt, német herceg, sőt, a császárság trónörököse is.

1914 májusában Németországban lépett fel, ahol a felháborodott nézők feljelentették. Ezzel vonta magára a rendőrség figyelmét. Egyes életrajzírói szerint a német kém szervezet egyik vezetője lett a szeretője, s ő bízta meg kémkedéssel Franciaországban. Azok, akik később bűnösnek tartották Mata Harit, azt állították, hogy egy német kémiskolába is járt Antwerpenben, amelyet egy Elsbeth Schragmüller nevű hölgy, ismertebb nevén „Vörös Tigris” vezetett. Állítólag 15 hetet töltött itt, és ő lett a H-21-es ügynök. Mindezt azonban Margaretha tagadta, és sohasem sikerült bebizonyítani. Nehéz elképzelni, hogy a német kém szolgálat éppen egy Európa-szerte közismert, mindenhol feltűnést keltő, a maga korában kifejezetten idősödőnek számító, harmincnégy éves asszony kiképzésére vesztegette volna idejét és pénzét.

Margaretha a háború kitörése után pár nappal tért vissza Franciaországba. Korábban természetesnek tűnt, hogy sokat utazgat, és a legkülönbözőbb nemzetiségű férfikkal tart fenn kapcsolatot. Az első világháború által megváltoztatott világban azonban gyanakodni kezdtek rá. Pedig éppen arra készült, hogy véget vet vándorlásainak és szakít a kitarított nők életével. Most találta meg ugyanis élete nagy szerelmét, egy huszonegy éves orosz tiszt, Vlagyimir Maszlov személyében. A férfi megsérült, egy háborús zónában fekvő, katonai kórházban ápolták. Margaretha engedélyt kért, hogy meglátogassa, s ezzel magára vonta a francia kémelhárítás egyik kapitányának, Georges Ladoux-nak a figyelmét. Németországból jött, német szeretői vannak, most pedig a háborús zónába akar utazni? Ladoux kihallgatta az asszonyt, majd megkérdezte, hajlandó lenne-e kémkedni Franciaország számára. Margaretha nem vállalta el azonnal a feladatot, de a felkínált egymillió frank túl nagy kísértés volt. Végül igent mondott, s ezzel végzetesen belebonyolódott a különböző kémiszolgálatok által szőtt hálókba, amelyek ekkoriban kezdtek elborítani Európát.

Az volt a franciák terve, hogy elküldik Brüsszelbe, egy bizonyos Wurfbeinhez, aki élelmet szállított a német hadseregnek. De Brüsszelbe Spanyolországon, Anglián és Hollandián keresztül próbált eljutni, s a briteknek ugyanolyan gyanús lett, mint a németeknek és a franciáknak. Falmouthban letartóztatták az asszonyt, azzal vádolva, hogy ő Clara Bendix, a híres német kémnő. A Scotland Yard kivallatta őt, majd levelet írtak Ladoux-nak, aki azt tanácsolta, küldjék vissza Margarethát Spanyolországba.

Madridban állítólag egy Arnold Kalle nevű német hadnaggyal volt viszonya. Csak annyit tudott meg tőle, hogy tengeralattjáróval német és török tiszteket akarnak partra tenni Marokkóban. Sürgősen Párizsba továbbította az információkat, ott azonban már tudtak erről. Ráadásul Kalle is rájött, hogy szeretője francia kém. Margaretha visszatért Párizsba, de Ladoux nem akart fizetni, mert az információt értéktelennek tartotta.

A francia kémelhárítás ekkoriban fejtette meg a madridi német katonai attasé Berlinbe küldött, kódolt üzenetét, amelyben egy asszonyról, a

H-21-es ügynökről van szó, aki állítólag 5000 frankos csekket kapott. Ha Margaretha valóban német ügynök volt, akkor elképzelhető, hogy a német titkosszolgálat szándékosan juttatta el az üzenetet a franciákhoz, hogy megszabaduljon a kettős ügynökké vált asszonytól. De az is lehetséges, hogy a német ügynökök az ő kompromittálásával akarták elvonni a francia kémelhárítás figyelmét a Párizsban tevékenykedő, valódi ügynökökről.

A francia kémelhárítás mindenesetre megriadt, és 1917. február 13-án Párizsban letartóztatták az egykori táncosnőt. Hotelszobájában 5000 frankos csekket találtak, s egy (állítólag) láthatatlan tintát tartalmazó téglát is. A kémelhárítás tizenhétszer hallgatta ki. Az asszony azt állította, hogy ártatlan, a csekket szerelmi szolgálataiért kapta a németektől, a tinta pedig közönséges fertőtlenítőszer.

A katonai törvényszék 1917. július 24-én ült össze, az Igazságügyi Palotában. A kíváncsiak tömege még a környező utcákat is megtöltötte. Margaretha igen elegánsan öltözött fel, kék ruhát vett, csipkefátyollal, a nyári időjárás ellenére kesztyűt is húzott. A bíróság első döntése az volt, hogy zárt tárgyalást rendelt el, és kiterelték a nézőközönséget. A vád képviselője, André Mornet hadnagy olyannyira elragadtatta magát, hogy Messalinának nevezte az asszonyt, „aki rajongói hordáját vonszolta a kocsija után...” A védő a hetvennégy éves Edouard Clunet, Margaretha egykori szeretője volt. Mindent elkövetett volna az asszony védelmében, csak hogy inkább a gazdasági szerződések szakembere volt, mint a bűntetőperké. A katonai törvényszéken pedig a védő nemcsak a vád tanúihoz, de még saját tanúihoz sem intézhetett kérdéseket.

A vádlott tagadott. Amikor szajhának nevezték, állítólag így vágott vissza: „Szajha? Igen. De áruló? Soha!” A tanúként kihallgatott Henri Robert de Marguérie, a külügyminisztérium tisztje is védte az asszonyt. Neki is viszonya volt vele a közelmúltban, de vallomása szerint egy szót sem beszéltek a háborús ügyekről. Amikor az ügyész hangot adott kétkedésének, Marguérie kijelentette:

– Nagyon elfoglalt ember vagyok, éjjel és nappal a háborúval foglalkozom. Éppen ezért nagy megkönnyebbülés volt számomra úgy tölteni

három napot, hogy csak a filozófiáról, az indiai művészetről és a szerelemről beszélgettünk. Talán valószínűtlen az önök számára, de ez az igazság. Semmi sem változtathatja meg e hölgyről alkotott jó véleményemet! – és távozása előtt még meghajolt a vádlott előtt.

A bizonyítékok ma már aligha győznének meg egy pártatlan bíróságot. 1917-ben azonban a háború kedvezőtlenül alakult Franciaország számára. A keleti front az orosz forradalommal megsemmisült, s nyilvánvaló volt, hogy a németek egész hadseregeket küldhetnek nyugatra, mielőtt még a háborúba újonnan belépett nagyhatalom, az Egyesült Államok elegendő számú katonát juttat a térségbe. A kormányfő, Clemenceau bejelentette: „Egyetlen célom: fenntartani a francia nép morálját történelmének legnagyobb válsága idején!” E morál fenntartásához az is hozzátartozott, hogy a kémgyanús személyek számára nincs kegyelem. A kémelhárításnak is bűnbakokra volt szüksége, és bizonyítania kellett munkája eredményességét. A bíróság ezért a vádlottat halálra és a perköltségek megfizetésére (!) ítélte. A védő sírt, s később azt javasolta védencének, jelentse ki, hogy teherbe esett tőle, s akkor elhalasztják a kivégzést.

Margaretha ezt haragosan elutasította. Sokáig reménykedett benne, hogy kegyelmet kap, de hiába. 1917. október 15-e hajnalán azzal ébresztette fel álmából Bouchardon kapitány, hogy kegyelmi kérvényét a köztársasági elnök elutasította, s eljött a kivégzés ideje. Az asszony bátran fogadta a halált. Gyöngyszürke ruhába öltözött, nagy szalmakalapot tett a fejére, legszebb cipőjébe lépett, s kesztyűjét is felhúzta. A vincennes-i kaszárnyához vitték. Nem kötözték az oszlophoz, és kérésére nem kötötték be a szemét sem. A sortűz azonnal végzett vele, de az előírásoknak megfelelően még halántékon is lötték.

Kivégzéséről rengeteg legenda született. A leghihetőbb történet szerint utolsó gesztusával csókot hintett a kivégzőosztag tizenkét katonája felé. Mások azt állítják, hogy a tűzparancsnál szétrántotta ruháját, s meztelenül fogadta a golyókat. A legabszurdabb legenda szerint be kellett kötni a katonák szemét, nehogy áldozatául essenek a negyvenegy éves kémnő bájainak. (Vajon akkor hogyan találták el...?) Mások szerint azért

volt olyan bátor, mert tudta, hogy a katonák vaktölténnyel fognak tüzelni: egyik szeretője megvesztegette a kivégzőosztagot. A csel azonban nem sikerült, s mégis éles lőszer került a puskákba. Ez a legenda valószínűleg azon a korabeli szokáson alapult, hogy a kivégzőosztag egy katonája mindig vaktöltényt kapott. A sortűz után valamennyien azzal nyugtathatták meg lelkiismeretüket, hogy talán éppen az ő puskájukba került vaktöltény.

A legenda terjesztői, úgy látszik, elképzelni sem tudták, hogy egy asszony minden hiú remény nélkül is képes volt bátran szembenézni a kivégzőosztaggal.

80. A bolsevikok a tömegek támogatásával kerültek hatalomra

A szovjet történetírás évtizedeken át próbálta bebizonyítani, hogy a bolsevikok hatalomátvételére azért kerülhetett sor, mert a néptömegek elfogadták a céljaikat és tudatosan melléjük álltak. Csakhogy a bolsevikok még népszerűségük csúcspontján, az alkotmányozó nemzetgyűlés 1917 végén megszervezett választásai idején is csak a népi szavazatok 24%-át tudták megszerezni. (Fel is oszlatták a gyűlést összeülése másnapján.) A népi támogatásra hivatkozó megállapítás ugyanolyan hamis, mint az ellenkezője, mely szerint az orosz nép ártatlan és passzív áldozata volt a leninisták összeesküvésének.

Az orosz társadalom egyáltalán nem volt passzív: az első világháború és az ebből következő gazdasági válság hatására több nagyszabású tömegmozgalom bontakozott ki az országban. Az első egy óriási parasztfelkelés volt, amely a nagybirtokosok ellen irányult, földjeik kisajátításának céljával. A második tömegmozgalmat a katonák hozták létre, akik 1917-re megtagadták a harcot, tisztjeik ellen fordultak, felbomlasztották a hadsereget, s tömegesen tértek haza a városokba és falvakba – természetesen fegyveresen. A harmadik a népesség csekély százalékát képviselő

selő, de annál aktívabb munkásság volt, amely a gazdasági (béremelés) és szociális követelésekről (társadalombiztosítás) fokozatosan áttért olyan politikai követelésekre, mint a termelés munkásellenőrzése. A negyedik mozgalom a birodalom nemzetiségeinek körében vált egyre erőteljesebbé, s célja az önrendelkezési jog elismertetése volt.

A más és más céllal meginduló tömegmozgalmak közös eredménye volt a cári hatalom megbuktatása, minden állami szervezet és intézmény összeomlása, minden tekintély megsemmisülése. A februári forradalom után létrejött ideiglenes kormány komolyan vette saját „ideiglenes” jellegét, s a nemzetgyűlési választásokig nem volt hajlandó meghozni egyetlen döntést sem a legfontosabb kérdésekről, a háború és a föld problémájáról. A közigazgatás, a hadsereg, az igazságszolgáltatás összeomlásával hatalmi vákuum jött létre – amely lehetővé tette, hogy az általános anarchia közepette egyetlen párt átvegye a hatalmat. Ahogy Nicolas Werth francia történész megfogalmazta: *„...Abban az intézményi űrben, 1917 őszén, amikor már minden állami tekintély megszűnt, és átadta helyét egész sereg bizottságnak, szovjetnek és más csoportcskáknak, elég volt egy jól szervezett, elszánt mag határozott föllépése, hogy rögtön valóságos erejéhez képest aránytalanul nagy tekintélyt vívjon ki magának. Hát éppen ezt tette a bolsevik párt.”* (A kommunizmus fekete könyve. Bp. 2000, Nagyvilág. 54. o. Benyhe János fordítása.)

A tömegmozgalom résztvevőinek túlnyomó többsége nem ismerte, s nem is fogadta volna el a bolsevikok távolabbi céljait. A parasztok földet akartak, a katonák békét, a munkások magasabb bért és beleszólást a vállalat irányításába, a nemzetiségek önrendelkezést. S mivel e követelések teljesítését az ideiglenes kormány által képviselt demokratikus rendszer halogatta, egyre többen hallgattak e rendszer legaktívabb ellenfelére, a bolsevikok vezetőjére, Vlagyimir Iljics Leninre (1870–1924). Ő pedig nem volt hajlandó megvárni még a szovjetek (a népi tanácsok) II. oroszországi kongresszusát sem, mert ezen a bolsevikoknak csak relatív többségük lett volna, s ha ez a testület dönt a hatalomátvételtől, csak koalíciós kormány alakulhatott volna. Lenin azonban nem volt

hajlandó megosztani a hatalmat egyetlen más párttal sem. Ezért rávette társait, hogy a Petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság nevében fegyveres támogatóik 1917. november 7-én döntsék meg az ideiglenes kormányt, s ajánlják fel a hatalmat a kész tények elé állított kongresszusnak. Számítása bevált: a többi baloldali párt küldöttei tiltakoztak a történetek ellen, s elhagyták a kongresszust, a bolsevikok pedig a népek a felkelés útján kifejezett akarására hivatkozva kormányt alakíthattak. (A demokratikus látszat kedvéért néhány baloldali szociálforradalmárt is befogadtak maguk közé.)

Az új kormány vezetői pedig sorra szembefordultak ideiglenes szövetségeseikkel, a tömegmozgalmak résztvevőivel. Bár a leninistáknak hosszabb távon a földek államosítása volt a céljuk, egyelőre törvényesítették a vidéken történt felkelések eredményeit, a nagybirtokok felosztását, s csak tizenkét év múlva tértek vissza eredeti elképzeléseikhez. Határozatot hoztak az azonnal békéről, de politikájukkal többéves polgárháborút robbantottak ki, amellyel soha nem látott elnyomást és pusztítást zúdítottak a vidékiekre. A munkások sztrájkjait felszámolták, s a munkásellenőrzés helyett szigorú állami ellenőrzést vezettek be a gyárakban. A nemzetiségek önrendelkezési jogánál pedig jóval fontosabbnak tartották államuk gazdasági és katonai érdekeit, s mindent elkövettek, hogy az egykori cári birodalom népei ne tehessenek szert tényleges függetlenségre.

A társadalmi mozgalmak több irányba mutató lendületét tehát a bolsevikok tudták kihasználni. Az eredmény pedig megfelelt a bolsevik program közvetlen céljainak: a kapitalista piacgazdaságot és a demokratikus intézményeket felszámolták. Csak éppen ez az eredmény élesen ellentmondott az európai szocialista mozgalmak hosszabb távú, eredeti, morális céljainak: a társadalmi igazságosságnak, a nagyobb szabadságnak, a bőséges biztosításának, az egyenlőségnek és a testvériségnek.

81. Péterváron a felkelők rohammal bevették a Téli Palotát

A szovjet történetírás szerint az úgynevezett „nagy októberi szocialista forradalom” döntő pillanatára 1917. november 7-én (az Oroszországban használatos Julianus-naptár szerint október 25-én) este 9 óra 40 perckor került sor. Ekkor eldőrdült az Auróra cirkáló ágyúlövése, mire a vörösgárdisták, katonák és tengerészek ezrei rohamra indultak Péterváron (a mai Szentpéterváron) a Téli Palota, az utolsó épület ellen, amely még az ideiglenes kormány kezén volt.

Lássuk, mit írt erről a szovjet történetírás reprezentatív, összefoglaló műve, a tizkötetes *Világtörténet!* „*A forradalom hősi, gyönyörű, feledhetetlen pillanata volt ez – írja visszaemlékezéseiben N. I. Podvojszkij. – Az éjszakai sötétségben, amelyet a kilövések halvány, gomolygó füstje, fényei és vörös villanásai világítottak meg, a környező utcákból és zugokból félelmetes, fenyegető árnyakként vörösgárdisták, matrózok, katonák csatárláncai vonultak; meg-megbotlottak, elesetek és ismét felkeltek, de egy pillanatra sem hagyták abba sebes, orkánszerű előrenyomulásukat... Egy pillanat – és a barikádok, a védők és támadók egyetlen sötét, vulkánként kavargó, forró tömeggé olvadtak össze, a következő pillanatban pedig már a barikádok túlsó oldaláról harsant fel a győzelmi kiáltás. Az emberáradat már előzönlötte a palota feljáratát, kapuit, lépcsőházát.*» *Az éjszaka folyamán a forradalmi csapatok elfoglalták a Téli Palotát. Október 26-án (november 8-án) hajnali 2 óra 10 perckor letartóztatták az ideiglenes kormány ott tartózkodó tagjait... A nép nagyszerű, vértelen győzelmet aratott a burzsoázia fölött.*” (*Világtörténet. VIII. kötet. Bp. 1965, Kossuth Könyvkiadó. 33–34. o. Gáll Éva fordítása.*) Erről a híres rohamról számtalan rajz, metszet és festmény készült, amelyeket kötetekben, újságokban, képeslapokon, plakátokon és bélyegeken számtalanszor sokszorosítottak.

Egykori középiskolai tankönyvemben még egy fénykép is látható, amelyen a felkelők a palota felé rohannak. (Balogh Endre: *Történelem a gimnáziumok IV. osztálya számára. Bp. 1971, Tankönyvkiadó. 68. o.*) Akkoriban nem nagyon gondolkodtam el azon, hogyan lehetett ilyen jó

minőségű fényképet készíteni a híres támadásról novemberben, este 9 óra 40 körül, amikor Péterváron nyilván már egészen besötétedett. Ez a többi kötetben is felbukkanó kép azonban nem 1917-ben, hanem tizenegy évvel később készült, s Szergej Mihajlovics Eizenstein *Október* című filmjének egyik jelenetét ábrázolja. Ennek ellenére minden kommentár nélkül bekerült a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolája által szerkesztett, *A nemzetközi munkásmozgalom története 1830–1945* című kötetbe is. (Bp. 1974, Kossuth Könyvkiadó, a 128–129. oldalak közti fényképek között.)

A történetírás azóta bebizonyította, hogy semmilyen rohamra nem került sor. November 7-e hajnalán a felkelők tettek egy erőtlenséget az ostromra, de az első lövések hallatán meghátráltak. Egész nap a Téli Palota körül rostokoltak, miközben a városban folyt a megszokott, mindennapi élet. Kerenszkij miniszterelnök még délelőtt a frontra ment, de nem sikerült kormánya védelmére katonákat toboroznia. Miniszterei késő estig várták az erősítést a palotában. Lenin dühösen sürgette a forradalmi katonai bizottság vezetőit, hogy tartóztassák le végre a kormány tagjait a szovjetek II. kongresszusának estére tervezett megnyitása előtt. A színházak, mozik és éttermek esti programja semmit sem változott, a Marinszkij Színházban előadták a *Borisz Godunovot*, egy másik színházban pedig Saljapin lépett fel zsúfolt nézőtér előtt a *Don Carlos* egyik főszerepében. Az Aurórán nem volt éles lőszer, ezért csak egyetlen jeladó lövést adott le vaktöltéssel, a Péter-Pál-erődből kilőtt ágyúgolyók többsége pedig a Néva-folyóba hullott. „*A Téli Palota védői, akiket elbátortalanított, hogy nem érkeztek meg a felmentő erők, kezdtek szétszéledni. Amikor a bolsevik párti erők már nem ütköztek ellenállásba, az Ermitázs felőli oldalon a nyitott ablakokon, a Névára néző oldalon pedig a be nem zárt kapukon át behatoltak az épületbe. Aztán előzönlöttek a hatalmas palotát, fosztogattak és vandál pusztítást végeztek. A junkerek, akik végig kitartottak, hajlandóak lettek volna harcolni, de a miniszterek nem akartak vérontást, és utasították őket, hogy adják meg magukat.*” (Richard Pipes: *Az orosz forradalom története. Bp. 1997, Európa Könyvkiadó. 208. o. Szappanos Gábor fordítása.*)

Aki attól tart, hogy egy mai, amerikai történész talán elfogultan mutatja be Lenin forradalmának eseményeit, annak csak azt tanácsolhatjuk, hogy olvassa el annak az amerikai kommunista újságírónak a beszámolóját, akit olyannyira tiszteltek Lenin államában, hogy a teljes nevét egyesek keresztnévként használták. John Reedről van szó, aki jelen volt Péterváron a forradalom napjaiban, s így idézi fel a történeteket: „*Tudják, hogyan foglaltuk el a Téli Palotát?*» – *kérdezte egy harmadik, egy matróz.* »*Úgy tizenegy óra tájban megtudtuk, hogy a Néva-parton már nincsenek tisztí iskolások. Akkor feltörtük a kapukat, és behatoltunk egyenként vagy kis csoportokban. Amikor a lépcsőn felértünk, a tisztí iskolások feltartóztattak bennünket, és elvették a puskáinkat. De a mieink egyre jöttek, és végül mi voltunk többségben. Akkor megfordult a helyzet, és mi vettük el a tisztí iskolások puskáit...*» (John Reed: *Tíz nap, amely megrengette a világot.* Bp. 1967, Kossuth Kiadó. 144. o. Nyilas Vera fordítása.) Vajon hányan olvasták el hazánkban John Reed többször is kiadott, s nagy példányszámban megjelent riportkönyvét? Attól tartok, nagyon kevesen, pedig megdöbbenően hiteles képet fest a forradalom eseményeiről, és semmit sem szépít a történeteken.

Hányan vehettek részt a Téli Palota „ostromában”? Trockij 25–30 000-re becsülte a forradalom résztvevőinek számát, de ezek többsége természetesen a város más pontjain teljesített szolgálatot. A Téli Palota körül 10–15 000 ember jelenhetett meg, de a „rohamban” természetesen ezek közül sem vett részt mindenki. Amikor az 1930-as években a párt felmérést készített a veterán vöröskatonák körében, a megkérdezettek 12%-a, mintegy 46 000 személy állította magáról, hogy fegyveresen harcolt a Téli Palotánál. Orlando Figes brit történész ehhez a következő szarkasztikus megjegyzést fűzte: „*Érdekes lenne egy hasonló felmérést végezni a moszkvai értelmiség körében arról, hogy hányan vettek részt 1991-ben a parlament épületének védelmében. Valószínűleg százazrek állítanak magukról, hogy ott álltak Jelcin mellett a tankon.*» (Orlando Figes: *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924.* London, 1996, Pimlico. 493. o.)

82. Lenin humanista volt, a kommunista kísérletet Sztálin tette tönkre

A Sztálin kormányzata idején elkövetett bűnök egy részét Nyikita Szergejevics Hruscsov (1894–1971) első titkár a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusán (1956) nyilvánosan is elismerte. Ezek után a kommunista mozgalom ideológusai arról próbálták meggyőzni a világot, hogy ami Sztálin alatt történt, az nem a politikai rendszer sajátosságaiból következett, hanem pusztán egyetlen személy, Joszif Visszárionovics Sztálin (1878–1953) hatalomvágyára, erkölcsatlenségére vagy paranoiájára vezethető vissza. A kommunista politika bírálatát mindenki csak olyan módon fogalmazhatta meg, hogy szembeállította a tényleges gyakorlatot az alapítóról, Vlagyimir Iljics Leninről (1870–1924) kialakított, idealizált képpel. És ahogy egy amerikai újságíró megfogalmazta: a kommunista országokban ezután Lenin egyszerre töltötte be Jézus Krisztus, George Washington és a Mikulás szerepét. Ő volt a megváltó, az alapító atya és a gyermekek barátja.

Még ma is sokan elhiszik, hogy ami rossz volt, az nem a rendszer lényegéből következett, hanem abból, hogy a méltatlan utódok nem valósították meg megfelelően Lenin programját. A tétel valahogy úgy hangzott, hogy Lenin, a kommunista mozgalom alapítója humanista forradalmár volt, s ami halála után történt, arra azért került sor, mert az embertelen Sztálin „letért a lenini útról”. Lenin forradalmi diktatúrát valósított meg, Sztálin totalitárius zsarnokságot, Lenin csak a szükséges áldozatokra kényszerítette rá az országot, Sztálin szükségtelenekre. Ennek bizonyítására azt a konfliktust is fel szokták hozni, amely Lenin és Sztálin között kialakult 1922-ben. Vagyis: az eszme akkor is nagyszerű volt, ha követői, esendő emberi lényekhez illően, nem tudták tökéletesen megvalósítani. Már csak az a kérdés, mennyire lehet nagyszerű egy olyan eszme, amely annyira ellentétes volt az emberek hétköznapi vágyaival, hogy a megvalósítása érdekében a legembertelenebb eszközökhöz kellett folyamodni?

Ma már egyre több történész fedezi fel Lenin gondolkodásmódjában és korábbi írásműveiben is a totális diktatúrára való törekvés bizonyíté-

kait. Richard Pipes találóan jellemezte őt: „Azok közé az embere közé tartozott, akiről egy francia író egy századdal korábban azt mondta, hogy mindent tudnak, kivéve azt, amit az ember mond nekik. Vagy egyetértett vele az ember, vagy harcolt ellene. Ebből fakadt az egész totalitárius mentalitás.” (Az orosz forradalom története. Bp. 1997, Európa Könyvkiadó. 149. old. Szappanos Gábor fordítása.) Lenin a XIX. század tudománykultuszának vakbuzgó követőjeként meg volt győződve róla, hogy a marxizmus az egyetlen tudományos világnézet, amelyet kizárólag ő képes megfelelően értelmezni. Biztos volt benne, hogy egyetlen haladó osztály van, a munkásosztály – a többi osztály reakciós, s ezért megérett a pusztulásra. Ha viszont ez a haladó osztály nem teszi meg azt, amit a tudományos világnézet szerint tennie kell, akkor nem e világnézettel van a baj, hanem egy pártot kell az osztálytudat képviselőjévé nyilvánítani, amely a munkásosztály helyére lépve mindent megtehet, amit csak a forradalom érdekei megkívánnak. Mivel pedig mindig képes volt arra, hogy saját akarát rákényszerítse e párt vezetőségére, saját gondolatait és saját elgondolásait mindig sikerült az egyetlen helyes tanítássá nyilvánítania. „A kollégái alkalmasságát megkérdőjelező dühödt bírálatok mögött az az állítás rejlett, hogy egyedül benne van meg a Központi Bizottság irányításához szükséges tehetség... Külső szerénysége gyakran elbűvölő volt; a felszín alatt azonban egy olyan személyiség arroganciája tapintható ki, aki meg van győződve természet adta jogáról, hogy ő legyen a legfelső vezető.” (Robert Service: *Lenin*. Bp. 2006, Park Könyvkiadó. 529–530. o. Soproni András fordítása.) Kezdetől azt hirdette, hogy csak az ő követőit illeti meg az ideológia, a szervezkedés és a hatalom monopóliuma. „Márpedig a monopólium – valaminek kizárólagos birtoklása, például az igazság monopóliuma – a totalitárius gondolkodásmód jellegzetessége.” (Stéphane Courtois: *Communisme et totalitarisme*. Paris, 2009, Perrin. 71. o.)

A végtelen ügyességgel leplezett nagyképűség mellett az erkölcsi érzéketlenség, ézelemmentesség volt a másik szembeötlő tulajdonsága. Ha a párt pénzzel való ellátásáról volt szó, semmi kivetnivalót sem talált abban, hogy megbízottai gazdag örökösöket csábítsanak el vagy postai szállítmányokat raboljanak ki. A könyveiben élő fanatikus volt, „aki

feleslegesnek tartotta, hogy szemtanúja legyen a valóságban tomboló forradalmi erőszaknak... Az ártatlan egyének halálát a történelmi haladás elkerülhetetlen mocskának tudta be... Számíthatott rá, hogy sok olyan ember is az események áldozatául esik, mint az unokatestvére. De őt ez nem zavarta.” (Robert Service: *Idézett mű*, 433. o.) Ha a nép nem kért forradalmából, természetesnek tartotta a légitámadásokat, a kronstadti lázadó matrózok és a mérges gáz bevetését az ellenálló parasztok ellen. Gyakran hivatkoznak arra, hogy a forradalom előtti cári kormányzat sem volt túlon túl humánus hatalom, és ez igaz. A két kormányzat megtorlásainak nagyságrendjét azonban jól érzékelteti két adat: 1825 és 1917 között a cári hatalom 6321 személyt ítelt halálra politikai okokból, a bolsevik párt pedig uralma első évében legalább 15 000 ember haláláért felelős.

Lenin kormányzatának évei idején pedig a szakértők hatmillióra becsülik az áldozatok számát. (Courtois: *Idézett mű*, 120., 125. o.) Igaz, ekkoriban nagyszabású polgárháború zajlott le Oroszországban, s távolról sem csak a leninisták bizonyultak kegyetlennek. Ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a polgárháború nem afféle véletlenszerű velejárója volt a lenini hatalomátvételnek, amelyet akár mentséggént is felhozhatunk Lenin védelmében. A bolsevik vezető tudatosan törekedett a polgárháború kiirtására, hiszen már 1914–15-ben kiadta a jelszót: „Változtassuk polgárháborúvá az imperialista háborút!” Az ő szemében a polgárháború a hatalom megragadásának fő eszköze volt, térben és időben korlátlan küzdelem, amelyben minden eszköz megengedett.

A sztálinista rendszert tulajdonképpen Lenin építette ki. „Sztálin a később róla elnevezett rendszer minden elemét Lenintől tanulta, azokat is, amelyeket legsúlyosabb bűneinek tartunk: a kollektivizálást és a tömegterroret.” (Pipes: *Idézett mű*, 566. old.) Vjacseszlav Mihajlovics Molotovot (1890–1986), Sztálin legközelebbi kollégáját egyszer megkérdézték, hogy Sztálin vagy Lenin volt-e a kegyetlenebb. Ő gondolkodás nélkül kijelentette, hogy Lenin sokkal keményebb volt. A hírhedt utód csak kiteljesítette és a párttagokra is kiterjesztette mindazt, amit az alapító atya bevezetett: a titkosrendőrség terrorját, a lágerek rendszerét, a szellemi élet

megbénítását, minden emberi jog, s legfőképpen az élethez való jog tökéletes semmibe vételét. Szovjet-Oroszországban 1920 végén már nyolcvannégy koncentrációs tábor működött, három év múlva, vagyis még Lenin életében már háromezréztizenöt. A szovjet állam már ekkor tudatosan használta a „kiirtani” ígét társadalmi és etnikai csoportokkal kapcsolatban, és semmi sem mond többet a rendszer állítólagos humanizmusáról, mint Lenin 1922. március 19-i feljegyzése: „*Most és csakis most, amikor az éhínségtől sújtott területeken felütötte a fejét a kannibalizmus és az utcákon holttestek százai vagy inkább ezrei hevernek, csakis most tudjuk folytatni – ennél fogva kell is folytatnunk – a legvadabbul és legkíméletlenebbül az egyházi értéktárgyak gyűjtését...*” (Pipes: *Idézett mű*, 477. old.)

Ami a személyi kultuszt illeti, Alekszandr Lozovszkij (1878–1933) már 1917. november 17-én tiltakozott Lenin diktatórikus módszerei ellen, és kijelentette, hogy a körülötte kibontakozó hőskultusz lett a pártfegyelem alapja. (Courtois: *Idézett mű*, 85. o.) Lenin tiltatta be a párt X. kongresszusán a párton belüli frakciókat, ő ültette a főtitkári székbe Sztálint, aki teljes politikai karrierjét Lenin támogatásának köszönhette. „*Sztálin nem csupán törvényes, de egyetlen utódja volt Leninnek. Az, hogy az atya élete végén megsértődik gyermekére és megpróbálja megfosztani örökségétől, nem oly ritka eset.*” (Mihail Heller–Alekszandr Nyekrics: *A Szovjetunió története*. Bp. 1996, Osiris Kiadó–2000. 134. o. Kiss Ilona fordítása.) Kései konfliktusuknak semmi jelentősége, hiszen Lenin állítólagos „végredeletéből” nem az derült ki, hogy felismerte volna Sztálin igazi természetét, hanem az, hogy önmagán kívül egyáltalán senkit sem tartott alkalmasnak pártja vezetésére.

Sokan felhozzák azt a meglehetősen gyenge érvet, hogy a kapitalizmus is sok bűnt követett el, miért nem ezekkel hasonlítjuk össze a kommunizmus bűneit? Erre elsősorban azt válaszolhatjuk, hogy egyetlen rendszer bűneit sem lehet kisebbiteni egy másik rendszerben elkövetett bűnökre hivatkozva. Másodsorban pedig azt, hogy aligha volt még olyan rendszer a történelemben, amely fennállásának néhány évtizede alatt több tízmillió áldozatot pusztított volna el. A harmadik válasz pedig úgy

hangzik, hogy a kommunizmust nem lehet összehasonlítani a kapitalizmussal, mert ez utóbbi a szabad gazdasági és társadalmi fejlődés szerves következménye, az előbbi pedig nem más, mint sikertelen kísérlet egy utópisztikus elképzelés megvalósítására. Mégpedig nem egy „szép eszmének” az elfogadtatására, hanem egy téves, mert hibás előfeltevéseken alapuló elgondolásnak a megvalósítására. A kommunizmus téves történelemfilozófián (a magántulajdon mulékony történeti jelenséggé nyilvánításán) és téves antropológiai, pszichológia nézeteken (az emberi természet gyökeres átalakíthatóságának tanításán) alapult. Ezért kizárólag szélsőségesen erőszakos módszerekkel és rettenetes emberi szenvedés árán lehetett egy rövidebb történelmi időszakra megvalósítani. Ezt tette és ezt képviselte Lenin.

83. 1919-ben Magyarországon szocialista forradalom zajlott le

A címben foglalt állítás megkérdőjelezhetetlen alaptétele volt a marxista történetírásnak. Ha egyszer 1917-ben az orosz kommunisták szocialista forradalommal jutottak hatalomra, akkor két év múlva a magyar kommunisták hatalomátvétele is kizárólag szocialista forradalomnak tekinthető. Történetírásunk legterjedelmesebb szintézisében egy egész fejezet a *Szocialista forradalom Magyarországon* címet kapta (*Magyarország története. 1918–1919, 1919–1945*. Bp. 1976, Akadémiai Kiadó. 191. o.), majd egy kisebb alfejezet *A szocialista forradalom békés győzelme* címet. (Ugyanott, 198. o.) Ebben a következőket olvashatjuk: „*A kormányzótanács másnapi, március 22-i ülése már meglepedéssel állapíthatta meg, hogy a szocialista forradalom az egész ország területén békésen, ellenállás és vérontás, sőt jelentősebb rendzavarások nélkül győzött... Március 21-e nem járt az egyéni és tömegszendélyek olyan kitöréseivel, mint 1918 novemberének első napjai.*” (Ugyanott.)

Ne kérdezzük, hogy lehet „az egész ország területén” győzedelmeskedő forradalomra utalni, ha egyszer köztudott, hogy e történelmi pillanatban Magyarország több mint fele a szerb, román és cseh csapatok megszállása alatt állt. Inkább azt a kérdést érdemes feltenni, forradalom-e egy olyan fordulat, amely nem jár a „tömegszenvédek kitöréseivel”? Az 1918-ban kikiáltott köztársaság kormánya azért bomlott fel, mert a párizsi békekonferencia elfogadhatatlan követelésekkel állt elő, olyanokkal, amelyek előre jelezték az ország végleges feldarabolását. A budapesti szövetséges misszió vezetője, Fernand Vix alezredes március 20-án átnyújtotta a magyar kormánynak jegyzékét, amelyben az Arad–Nagyvárad–Szatmárnémeti vonalon kialakítandó semleges zónáról volt szó. Nyilvánvaló volt, hogy a francia diplomácia ezt tekinti majdani magyar–román határnak. A kormány másnapra ígért választ, s valamennyi politikai csoport keresni kezdte a lehetséges szövetségeket, akikkel meg lehet akadályozni az ország felszabdalását.

Mivel a nyugati hatalmak a szomszédos államok követeléseit támogatták, a nemzeti védelem szempontjai azt diktálták, hogy meg kell próbálni szövetségre lépni az orosz Vörös Hadsereggel. Károlyi Mihály köztársasági elnök ugyan tárgyalt a jobboldal vezető személyiségével, Bethlen Istvánnal is, de ő nem kívánt bekapcsolódni a kormányzat tevékenységébe. Károlyi ezért azt tervezte, hogy többségében szociáldemokratákból álló, néhány kommunistaival kiegészített kormányt hoz létre, abban a reményben, hogy szövetségre léphetnek a szovjet kormánnyal. Csakhogy egyes szociáldemokrata politikusok már úgy vélekedtek, hogy a kommunista vezetőkkel kialakított szövetséget sokkal könnyebben létrehozhatják Károlyi Mihály nélkül. Ezért a pártvezetés felhatalmazása nélkül tárgyalni kezdtek a Gyűjtőfogházba zárt Kun Bélával, a kommunisták letartóztatott vezetőjével, és Károlyi Mihály háta mögött egyezséget kötöttek vele a két párt egyesüléséről és a szovjet típusú politikai rendszer létrehozásáról. Károlyi Mihály tagadta, hogy aláírta volna azt a lemondási nyilatkozatot, amely az ő nevében jelent meg a lapokban.

Ormos Mária hangsúlyozza, mennyire „egyedülálló volt... hogy egy hatalmon lévő párt képviselői koalíciós kormányzási javaslatot tegyenek

az ő pártjuk által börtönbe kényszerített politikusoknak, akik egy kisebbségi pártot képviselnek.” (Világháború és forradalmak. 1914–1919. Bp. 2009, Kossuth Kiadó. 75. o.) Ezt a furcsa politikai fordulatot egyedül az ország feldarabolásának a veszélye idézhette elő. Csakhogy egy titkos tárgyalás útján, csellel és viszonylag békésen megvalósított hatalomátvételt aligha nevezhetünk forradalomnak. Idézzük újra Ormos Máriát: „A lakosság számára a hatalomátvétel a meglepetés erejével hatott. A megelőző kommunista tüntetéseken ilyen fordulatról nem esett szó, tömegmozgalom nem alakult ki az érdekében, és a megelőző tárgyalások titokban zajlottak. A fordulat néhány vezető politikus megállapodása értelmében zajlott le, vagyis kimerítette az államcsíny fogalmát.” (Ugyanott, 80. o.)

84. A trianoni békekötésnek az volt az oka, hogy nem szeretik a magyarokat

Nehéz tárgyilagosan, nem az érzelmek és nem az indulatok által meghatározott módon írni a trianoni békeszerződésről. Nem a távoli múltban írták alá, hanem dédszüleink, nagyszüleink életében, még része az élő nemzedékek emlékezetének, márpedig, ahogy ezt Alain de Benoist megfogalmazta *Kommunizmus és náciizmus* című könyvében, „az emlékezet és a történelem valójában a múlthoz való viszonyulás két antagonisztikus formája. E viszonyoknak, amikor az emlékezés csatornáját veszi igénybe, nincs mit kezdenie a történelmi igazsággal. Elég azt mondani neki: emlékezz! ...és az emlékezet titkos rejtekén különleges szenvedésekig hatol, amelyeket páratlanoknak vél, egyszerűen csak azért, mert azonosul azokkal, akik elszenvetdtek azokat, holott a történészek, épp ellenkezőleg, amennyire csak tud, szakítania kell a szubjektivitás minden formájával.” (Bp. 2000, Europa Authentica. Gazdag István fordítása.) Ezzel pedig ma sem könnyű, hiszen a békeszerződésből származó problémák egyáltalán nem oldódtak meg, a szomszédos országokban élő magyarok jogainak védelme napjainkig aktuális kérdés maradt.

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1914 előtt nem volt sem a „népek börtöne”, sem a „boldog békeidők” idillikus világa. Számptalan megoldatlan problémával küszködő, ugyanakkor azonban működőképes és lakói számára emberi életkörülményeket biztosító birodalom volt. Politikai berendezkedésével mégis egyre többen kezdtek elégedetlenkedni a huszadik század elején. Ma már elég nehéz megérteni ennek okait – talán éppen azért, mert tudjuk, hogy a monarchia bukása után „csak rosszabb jött”. A viszonylag toleráns és békés birodalom helyét egymás ellen áskálódó, nemzetállamnak álcázott, apró birodalmak vették át, amelyek sokkal jobban elnyomták nemzetiségeiket, mint a Habsburgok monarchiája, s amelyek végül nem tudtak ellenállni sem a német nyomásnak, sem a szovjet hódításnak.

Az Osztrák–Magyar Monarchia számára az jelentette a legnagyobb fenyegetést, hogy a XIX. század végére Európában radikálisan megváltoztak az államról alkotott elképzelések. Az emberek immár nem úgy tekintettek országukra, mint tartományok történelmi véletleneknek köszönhetően létrejött mozaikjára, amelyet egy uralkodó a dinasztikus véletlenek lottójátékán megörökölt, s ezért ő tartja fenn a békét, és ő a legfelsőbb döntőbíró, hanem úgy, mint az egyazon nyelvű, kultúrájú, nemzetiségű népek ősidők óta lakott területére, amely kizárólag az övék, és senki másé. Közép-Európában azonban túlságosan is sok nép lakta „ősidők óta” ugyanazt a területet ahhoz, hogy igazságosan fel lehessen osztani kisebb nemzetállamokra. Amikor pedig az első világháború által megkövetelt rettenetes áldozatok soha nem látott mértékben felerősítették az idegengyűlöletet, s az új államok önjelölt alapítói ráadásul még a nyugati hatalmak támogatására is számíthattak, legszívesebben mindent elvettek volna azoktól a népektől, amelyekkel korábban együtt éltek. Az egykor kiváltságos helyzetben lévő magyarságnak egy ilyen helyzetben csak a bűnbak szerepe juthatott.

Ormos Mária találóan fogalmazott: „A Monarchia két fő, egymást erősítő tényező hatására bomlott fel: a belső feszítő tendenciák tetőzése és az ennek nemcsak megfelelő, de elő is segítő, lendítő és ezt számos vonatkozásban gyakorlatilag is támogató nagyhatalmi törekvések egybeestek.

Nemcsak a nemzeti mozgalmak nyújtottak az antantnak lehetőséget a Monarchia bomlasztására, de fordítva: az antant állásfoglalásai, politikai és katonai lépései is szárnyakat adtak a nemzeti mozgalmaknak, s ezt a tendenciát végül is megfordíthatatlanná tették.” (Padovától Trianonig. Bp. 1983, Kossuth Kiadó. 13. o.) Az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiiségei az első világháború előtt megelégedtek volna belső autonómiával vagy a birodalom föderalista átalakításával. 1914 után azonban már a nyugati támogatással végrehajtott elszakadásra törekedtek.

Az első világháborúban ugyanis az antanthatalmak kétféleképpen kapcsolhatták volna ki a harcokból az Osztrák–Magyar Monarchiát: vagy felbomlasztják a nemzetiségek segítségével, vagy különbékét kötnek vele. A háborús szempontok szerint igen nagy szükség volt katonai szövetségesekre a központi hatalmak ellen, s ezért előbb írásba nem foglalt nyilatkozatokkal, majd írásos, titkos szerződésekben ígértek osztrák és magyar területeket Szerbiának, Olaszországnak és Romániának. 1918-ban Oroszország kilépett a háborúból, s a nemzetiségek helyzetét alaposan megkönnyítette, hogy Franciaország kénytelené vált új kelet-európai szövetségesekről gondoskodni. Mivel a különbéke lehetősége is meghiúsult ebben az évben, a francia kormány számára az osztrák–magyar birodalom feldarabolása tűnt a legjobb megoldásnak. Ekkorra már Wilson amerikai elnök is elismerte a lengyel, cseh, szlovák és délszláv népek elszakadási és egyesülési jogát. Mindebben nagy szerepe volt a lengyel és cseh emigráns politikusok évek óta tartó propagandájának, nyugaton megszervezett politikai bázisainak, és a befolyásos támogatók biztosításának, melynek „osztrák részről alig, magyar részről viszont egyáltalán nem volt ellensúlya. Magyar politikai emigráció nem létezett, magyar politikus nem jutott el a szövetséges kormányokhoz, a háború lezárásának módját előkészítő tanácskozásokban nem jelent meg a magyar igény. Ez a hiány alighanem a vezető csoportok számlájára írható.” (Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában. 1914–1945. Debrecen, 1998, Csokonai Kiadó. 21. o.)

Az antanthatalmak elfogadták, hogy a békét a nemzeti önrendelkezés elve alapján kötik meg. Csakhogy „a fegyverszünet és a békekötés között

Németország esetében 9 hónap, Magyarország esetében 19 hónap telt el. S már amikor a békekonferencia 1919 januárjában összeült, addigra a katonák egy sor övezetben »végleges helyzeteket« alakítottak ki.” (Ormos Mária: *Etnikum és nemzetközi politika az első világháború után*. In: *Gólyavári esték*. Bp. 1984, RTV–Minerva. 362. o.) A Károlyi-kormány pedig azzal könnyítette meg ellenfelei dolgát, hogy 1918 őszén több hibát is elkövetett. A legnagyobb az volt, hogy feloszlatta a magyar hadsereget. A szerb, cseh és román katonák ennek köszönhetően hatalmas területeket szállhattak meg, hogy megfelelő alkupozíciót biztosítsanak újonnan megalapított országaik számára. A másik hiba az volt, hogy a Károlyi-kormány nem vette figyelembe, milyen gyorsan eltávolodott a békekonferencia a nemzeti önrendelkezés szép elvétől. A nagyhatalmak először kimondták, hogy más elbánásban részesülnek a legyőzött országok és az antant szövetségesei. Majd az etnikai elvek mellett megjelentek a gazdasági szempontok: magyarlakta területeket adtak az új államoknak, hogy gazdaságilag életképesebbé váljanak. Ezután a biztonsági és stratégiai szempontok szerint újabb területeket csatoltak hozzájuk, majd sor került a történelmi elvek és a jogi alapok hangoztatására. Végül életbe léptek a kompenzációs eljárások, ami azt jelentette, hogy ha egy állam valahol kárt szenvedett, akkor máshol kell kártérítést kapnia, s erre a legtöbbször Magyarország rovására került sor. Ráadásul a nagyhatalmaknak figyelembe kellett venniük az orosz bolsevizmus által képviselt fenyegetést is. Vagyis úgy érezték, területileg is meg kell erősíteniük azokat az országokat, amelyek útját állhatják a kommunizmus terjedésének. A nemzeti önrendelkezés elve így végül teljesen a háttérbe szorult.

Károlyi Mihály kormánya tagadhatatlanul sikertelen volt. A külügyi propaganda és a védelmi erő megszervezése „a lehető legrosszabb, legügyetlenebb módon zajlott, már amennyiben egyáltalán beszélni lehetett külügyi propagandáról. Részben azért, mert Károlyi többnyire rosszul választotta ki követeit, részben pedig azért, mert – elsősorban talán belpolitikai okokból – az integer területi állomány álláspontjára helyezkedett, ami teljesen összeegyeztethetetlen volt... a békekonferencia alapelveivel.” (Ormos Mária: *Magyarország...* 48. o.) Más történészek szerint is „fel-

tételezhető, hogy a békefeltételek kezdettől és egyértelműbben a nemzetiségi elvből kiinduló kritikája nagyobb rokonszenvet váltott volna ki a döntéshozók körében, mint a népszavazás követelése általában, s különösen a történelmi jogra és a földrajzi-gazdasági egységre való hivatkozás.” (Romcsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Bp. 2001, Osiris Kiadó 182. o.) Igaz, azt is el kell ismernünk, hogy „a délszláv, román és csehszlovák követelésekre a mértéktelenség, a követeléseket alátámasztó argumentációra pedig a következetlenség és a szemforgató álszentség volt jellemző.” (Ugyanott, 110. o.) A nyugati nagyhatalmak álláspontját pedig egyértelműen a „részrehajlás és előítélet” határozta meg. (Ugyanott, 127. o.)

A trianoni békeszerződés tehát nem valamilyen magyarelles összeküvésnek volt a következménye, hanem egy egész sor hosszú, közép- és rövid távú történelmi folyamatnak. Magyar részről természetesen lehetett volna ügyesebben politizálni 1918–19-ben, a történészek azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy a magyar mozgáster rendkívül csekély volt ezekben az években. Az ország felszabdolására irányuló döntést nagy vonalaiban kialakították Károlyi Mihály kormányzata idején, „megismélték Kun Béla rendszerével szemben, fenntartották a hatalmi átmenet idején, megpecsételték 1920-ban, 1921-ben, és felújították a második világháború után. Trianon tehát egy helyzetektől, rendszerektől és személyektől függetlenül ismétlődő, hosszú távú kényszerhelyzetet fejez ki, ami sokkal kevésbé függött és függ személyektől és magyar politikáktól, mintsem változó, de e kérdésben mégis nagy szilárdságot eláruló nemzetközi értékrendszertől.” (Ormos Mária: *Magyarország...* 49. o.) A bűnbakok keresésének tehát sok értelme nincs. S hogy mit tehet a magyarság Trianon után és mit nem, arról pedig a magyar politikai gondolkodás olyan, egymástól meglehetősen távol álló képviselői, mint Szekfű Gyula és Bibó István, meglepően egyformán vélekedtek. El kell kerülni „a kölcsönös és feneketlen gyűlölködés örvényeit”, példát kell adni „a kisnépek közötti lojalitásra és mértéktartásra”, és mindent meg kell tenni a határokon túli magyarság jogainak biztosítására. Még akkor is, ha ez egyáltalán nem könnyű.

85. Al Capone lelkét sok ártatlan ember halála terheli

A leghíresebb amerikai gengszter pályafutása meglehetősen rövid volt: 1926 előtt Chicagón kívül még szinte senki sem ismerte a nevét, öt év múlva pedig már börtönbe is került. Az alvilág más vezérégyéniségei, mint Meyer Lansky, Frank Costello, „Dutch” Schultz vagy „Lucky” Luciano jóval tovább irányították bűnszövetkezeteiket – csak hogy ők kerültek a feltűnést, a nyilvánosságot, s nem nyilatkoztak lépésről lépésre a sajtó képviselőinek. Al Capone ugyanannak köszönhette hírnevét, mint viszonylag gyors bukását: imádta, ha foglalkoznak vele. Feltűnően öltözködött, bőkezűen szórta a pénzt, és szívesen adott interjúkat az újságíróknak.

Szülei 1893-ban vándoroltak ki egy Nápoly környéki faluból New Yorkba. Alphonso Capone itt látta meg a napvilágot egy hétgyermekes, szegény borbély negyedik fiúgyermekéként 1899. január 17-én. Tizenéves korában otthagyta az iskolát, s a dél-brooklyni *Rippers* (felmetzők), majd a *Forty Thieves Junior* (negyven ifjú tolvaj) nevű banda tagja lett. Kapcsolatba került a nagy múltú, s a *New York bandái* című Scorsese-film által felidézett, dél-manhattani *Five Point* szervezettel is (a nevük öt utcára utal, amelyek egy téren futnak össze). Az idősebb „főnökök” közül előbb Frankie Yale, majd John Torrio „karolta fel” az ígéretes fiatalembert. Tizenhét éves korában egy kocsmai verekedés során szerezte azt a két vágást arca bal oldalára, amelyeknek későbbi gúnynevét köszönhette, bár egyáltalán nem örült neki, amikor az újságokban *Scarface* azaz „Sebhelyes Arcú” néven emlegették.

1919-ben költözött Chicagóba, abban az évben, amelyben az államok kétharmada elfogadta az alkoholtilalmat bevezető tizennyolcadik alkotmánykiegészítést. Ennek következtében 1920. január 16-án éjféltilossá vált a félszázalékosnál több alkoholt tartalmazó italok készítése, eladása és szállítása. A különböző reformmozgalmak már évtizedek óta követelték Amerikában a szesztilalom bevezetését. Az alvilág vezetői viszont azonnal felismerték, hogy milyen busás haszonra tehetnek szert az illegális alkoholkereskedéssel. Titkos bárók (*speakeasyk*) jelentek

meg a nagyvárosokban, Kanadából és a karib-tengeri szigetekről alkoholt csempészték az Egyesült Államokba, s divatossá váltak az efféle pohárköszöntők: „Igyunk egyet a szabadság védelmében!”

John Torrio hirdette meg elsőként Chicagóban, hogy a bűnszövetkezeteknek nem az alkoholszállítmányok elrablására kell törekedniük, hanem a gyártás, a szállítás és az eladás lehetőleg békés és nagyszabású megszervezésére. A bandafőnökök azonban elégedettek voltak hagyományos bevételeikkel, s nem lehetett egy csapásra megbízható üzletemberekké átnevelni őket. Csak egyetlen fiatalember bizonyult tanulóknak: a New Yorkból érkező Al Capone.

Chicagóban hamarosan rejtélyes bűnesetek követték egymást, amelyekben különböző bandavezérek váltak fegyveres merényletek áldozataivá. 1922-re Al Caponét már Torrio első emberének tekintették, s amikor két év múlva Torrio Olaszországba utazott, rábízta bűnszövetkezetének irányítását. Ekkor már a „cég” 25–50%-os részesedést húzott Chicago és a szomszédos külvárosok italméréseinek, játékkaszinóinak és bordélyházainak hasznából. 1925-ben Torrio végleg kiszállt az „üzletből”, s bár állítólag továbbra is részesedést kapott, immár senki sem kérdőjelezte meg Capone vezető szerepét.

A „cég” tagjai tisztelték és szerették főnöküket. Ha emberei engedetlenkedtek, „a Nagy Fickó” (*Big Fellow*) képes volt a fülüknél fogva felemelni, a földhöz vágni és összerugdalni őket, ha viszont megbízhatóan viselkedtek, rendkívül nagylelkűen bánt velük. Karácsonykor több mint 100 000 dollárt költött a barátainak és munkatársainak szánt ajándékokra. A pincéreknek vagy zenészeknek általában 100 dollár borraivalót adott, s a ruhatáros lányok sem kaptak tőle 10 dollárnál kevesebbet. Akadt olyan újságárus fiú, akitől megvette az összes lapot 20 dollárért, hogy hamarabb hazamehessen. Megbízható források állítják, hogy egy lakásából kitett öregasszony szegényes holmiját kocsihoz rakatta, s elvitette egy új szállásra, amelyet maga fizetett ki. A nélkülözők körében szemet, ételmezt, ruházatot osztott szét, a gazdasági válság kirobbanásakor pedig ő nyitotta meg az első ingyenkonyhát Chicagóban. A rendőrség néha azért panaszkodott, hogy a szegényebbek afféle Robin Hoodnak tekintik Al Caponét.

Mielőtt azonban még túlságosan meghatódnánk e bűnöző jótékonykodásán, érdemes felidézni egy híres jelenetet Brian De Palma *Aki legyőzte Al Caponét* (*The Untouchables*, 1987) című filmjéből, amelyben a címszereplő baseballütővel veri agyon egyik emberét. A látványos és izgalmas, történelmileg azonban teljesen megbízhatatlan film rendezője alaposan eltúlozta a szövetségi ügynökökre leselkedő veszélyeket. A baseballütős jelenetben azonban kifejezetten megszipitette a történetet. Al Capone ugyanis 1929. május 7-én az indianai Hammond közelében, a *The Plantation* nevű kaszinóban nem egy, hanem három emberét verte saját kezűleg halálra egy baseballütővel. Veszedelmes vadember maradt, aki jól játszott a békés üzletember szerepét, s valószínűleg sohasem tudjuk meg, hogy a bandaháborúk során hány ember meggyilkolására adott utasítást. Viszont az is igaz, amit életrajzírója, Robert J. Schoenberg megállapított: „Valószínű, hogy Capone nem ölt meg olyan embereket, és nem is rendelte el olyanok megölését, akiknek a halála miatt szegényebb lett volna a világ.” (Schoenberg, Robert, J.: *Mr. Capone. The Real – and Complete – Story of Al Capone*. New York, 1992, Quill. 264. o.)

A szesztilalom évei során Chicagóban mintegy 700 áldozata volt a bandák harcainak. 1922-ben, a legbékésebb évben állítólag 37 embert öltek meg, a következőben azonban már 57-et, s e szám 1926-ra 76-ra emelkedett. A legtöbb bérnyilkos nem tudott célba löni, a merényletek többségét ezért közvetlen közlről követték el. A húszas évek közepén azonban a gengszterek felfedezték a Thompson-géppisztolyt, amely feleslegessé tette a pontos célzást. A golyókkal megtöltött „Tommy-gun” mindössze tíz kilót nyomott, egy perc alatt ezer golyót tudott kilőni, engedély nem kellett hozzá, és postai úton is meg lehetett rendelni. Az új fegyvernek köszönhetően a merényletek ijesztőbbé váltak, de távolról sem lettek hatékonyabbak. 1926. szeptember 20-án például délután negyed kettőkor Al Capone ellenfelei tíz autóval elhajtottak a Hawthorne Szálloda előtt, s géppisztolysorozatokkal árasztották el annak éttermét, amelyben a „Sebhelyes Arcú” kávézgatott. A rendőrök szerint mintegy ezer lövés adtak le, harmincöt autót rongáltak meg, de senkit

sem sikerült megölniük, mindössze négy járókelő szenvedett könnyebb sérüléseket. Capone ezúttal is nagyvonalúnak bizonyult. Egy asszony szemsérülésének kezelésére 5000 dollárt fordított, majd az autókban és a boltokban esett károkat is megtérítette. Ahogy egyik alárendeltje megállapította: „*A Nagy Fickó nem akarja, hogy a kívülállók megsérüljenek.*”

A leghíresebb tömeggyilkosságra Chicagóban 1929. február 14-én, Szent Valentin napján került sor. A North Clark út 2122-es szám alatti garázsban, George Moran bandájának egyik rejtkehelyén hét embert állítottak a falhoz és végeztek ki géppuskatúzzal a rendőregyenruhát viselő támadók. Az áldozatok valamennyien a rivális banda bűnözői voltak, még John May is, akit később megpróbáltak ártatlanul betévedt járókelőnek feltüntetni. Máig sem tudjuk biztosan, ki rendelte el ezt a bűntényt. Az előkészítése és végrehajtása Al Capone módszereire emlékeztet, az áldozatok pedig a vele szemben álló banda tagjai voltak. Capone azonban sohasem rendelt el ekkora mézárálást, mert tisztában volt vele, hogy az ilyen akciók felzaklatják a közvéleményt, mozgósítják a hatóságokat, s megnehezítik „cégének” működését. A legvalószínűbb feltételezés szerint Capone csak a bandafőnök meggyilkolását rendelte el, bérnyilkosai azonban képtelenek voltak pontosan végrehajtani utasításait.

A szövetségi kormányzatot egyre jobban bosszantotta, hogy egy közönséges bűnöző nagyobb világhírré tett szert számtalan amerikai vállalkozónál, tudósnál és művésznél. Ha Al Capone kevésbé kihívóan élvezte gazdagságát, s nem nyilatkozik oly sokszor az újságíróknak, valószínűleg jóval tovább szabadlábbon maradhatott volna.

A Szent Valentin-napi mézárálás országos felháborodást keltett, s a szövetségi hatóságok úgy döntöttek, hogy minden törvényes eszközzel „el kell kapniuk” Caponét. A chicagói gyilkosságokkal kapcsolatban azonban egyszerűen nem lehetett tanúkat találni. Ezért egyre több szövetségi alkalmazott vetette fel az adóper lehetőségét. Ha nem lehet „elkapni” Caponét azért, mert vér tapad a kezéhez – akkor azzal az ürüggyel kell rács mögé juttatni, hogy nem fizet jövedelemadó.

Először 1930. április 17-én hallgatták ki az adóhivatal tisztviselői, s ügyvédje, Lawrence P. Mattingly elkövette a legnagyobb hibát: nem közölte a hatóságokkal, hogy ügyfele kizárólag az adóügyi kiegyezés érdekében tesz nyilatkozatokat, s ezért ezeket nem lehet majd felhasználni ellene más ügyben. Valószínűleg abban bízott, hogy polgári per során megegyezés születhet majd, Capone fizet némi adót, s ezután békén hagyják. Nem vette észre, hogy a szövetségi hatóságok már nem pénzt akarnak, hanem ítéletet, nem adóügyben, hanem bűnügyben indítottak vizsgálatot, s el vannak szánva, hogy rács mögé juttatják Amerika hírességét.

Ellenfelei közül néhány emlékiratnak és hollywoodi filmnek köszönhetően Eliot Ness szövetségi ügynök vált a leghíresebbé, aki létrehozott egy megvesztegethetetlen fiatalemberekből álló, tízfős csoportot. Velük csapott le a különböző titkos italmérésekre és raktárakra. A sajtó „érinthetetlenek” néven emlegette őket (*The Untouchables* – ez volt De Palma filmjének eredeti címe). Munkájuk nem volt mentes minden veszedelemtől, de maguk is tisztában voltak azzal, hogy Al Capone, aki oly kegyetlenül bánt a rivális bandák tagjaival, sohasem ártott egyetlen szövetségi ügynöknek sem. Mi értelme lett volna? Megölésük csak felszította volna a hatóságok bosszúvágyát, és azonnal mások lépnek a helyükre. Eliot Ness csapatából kizárólag a sofőr vált gyilkosság áldozatává, de őt sem a gengszterek ölték meg. S bármilyen híressé vált Ness a titkos italmérések elleni akcióival – Al Capone megbuktatásában mégsem ő játszotta a főszerepet.

Inkább egy szorgalmas és rendkívül kitartó könyvelőről, Frank Wilsonról mondhatjuk el, hogy ő volt az, „aki legyőzte Al Caponét” – mégpedig nem fegyverrel a kézben, hanem íróasztal mögött ülve, tengernyi számla átvizsgálásával. Az 1931 júniusára elkészült vádirat szerint 1924-től 1929-ig Al Caponénak 1 038 660,84 dollár jövedelme volt, s ebből 215 080 dollár és 48 cent adót kellett volna befizetnie. Ez persze csak a jéghegy csúcsa volt, a szerencsejátékból származó jövedelem, amit a hatóságok bizonyítani tudtak. Edwin Olson ügyész becslései szerint 1926 folyamán 70 millió dollárt kereshetett, a következő évben pedig több mint 100 milliót.

1931. október 24-én mondta ki James H. Wilkerson bíró az ítéletet: a vádlottnak tíz évet kell letöltenie szövetségi börtönben, egyet megyei börtönben, ki kell fizetnie 50 000 dollár bírságot, valamint az eljárás 7692,29 dolláros költségeit. Chicago rettegett gengszterfőnöke nyugodtan fogadta az ítéletet. A börtön felé tartva ő is elismerte bukásának egyik legfontosabb tényezőjét: „Az én hibám volt. A nyilvánosság... ezzel kaptak el.”

Előbb egy atlantai szövetségi börtönben helyezték el, majd a San Francisco közelében fekvő, Alcatraz börtön sziget erődjében. Hamarosan kiderült, hogy szifiliszre egyre jobban tönkreteszi idegrendszerét, s 1939. november 16-án a hatóságok átadták családtagjainak és orvosainak. Floridában telepedtek le, ahol mentálisan leépülése teljessé vált, s négy nappal negyvennyolcadik születésnapja után, 1947. január 25-én a floridai Palm Islanden családja körében meghalt.

Pályafutása azt igazolja, hogy a hatóságok a legagyafúrta bűnözőket is félreállíthatják törvényes úton, amennyiben komolyan elszánják magukat erre. S ha már semmilyen más eszköz sem áll a rendelkezésükre – egy következetesen végigvitt vagyonosodási vizsgálat meglepően eredményesnek bizonyulhat.

86. Mussolini fasisztáinak Rómába vonulásával szerezte meg a hatalmat

Benito Mussolininak, az olasz fasizmus vezető személyiségének sikerült meggyőznie a világot arról, hogy feketeingesei fenyegető felvonulásának köszönhetően jutott hatalomra. Még a szovjet tízkötetes *Világtörténetben* is ezt olvashatjuk: „Mussolini (1922) október 27-én parancsot adott a »Rómába vonulásra« (»Marcia su Roma«). Másnap, október 28-án a felfegyverzett fasiszta bandák behatoltak Rómába, anélkül hogy a katonaság és a rendőrség részéről a legcsekélyebb ellenállásba is ütköztek volna. A király Mussolinit nevezte ki miniszterelnökké. Olasz-

országban kezdetét vette a fasiszta diktatúra.” (VIII. kötet. Bp. 1965, Kosuth Kiadó. 361. o.)

A dolog nem egészen így történt. A szocialisták által meghirdetett általános sztrájk 1922 júliusában jó ürügy volt Mussolini számára, hogy akcióba lépjen. A kormányt a baloldali és fasiszta képviselők közös szavazata buktatta meg, s az új kormány megalakításához vezető tárgyalások elhúzódtak. Mussolini erődemonstrációra szánta el magát, hogy megakadályozza az új kormány megalakulását. Négy *quadrumvir* néven emlegetett alvezérével, Emilio de Bonóval, Italo Balbóval, Cesare Maria De Vecchivel és Michele Bianchival három mozgósítási központot alakított ki Anconában, Ortéban és Civitavecchiában. Ezek után a fasiszták nápolyi tömeggyűlésén Mussolini 60 000 ember előtt bejelentette, hogy csapatai el fogják foglalni az olasz fővárost. A feketeingesek (*squadristi*) több északi olasz város középületeit megszállták. Róma elfoglalására azonban semmi esélyük nem volt, mert csak 26 000 fasisztát vontak össze három gyülekezési pontra, akiknek a fele sem volt felfegyverezve. Rómát viszont 28 400 fős, jól felszerelt hadsereg védte. A fővárosba való bevonulás megakadályozására elég lett volna felfüggeszteni a vasúti közlekedést, és kihirdetni az ostromállapotot.

Luigi Facta miniszterelnök azonban a jelek szerint bízott abban, hogy a fasiszták megelégednek néhány hellyel a kormányában. Október 28-án előbb az ostromállapot bevezetését tervezte, majd Rómába hívta Mussolinit tárgyalni. III. Viktor Emánuel király ugyanilyen határozatlan volt, és (talán a hadsereg vezetőinek befolyására) nem írta alá az ostromállapot elrendelését. Inkább felkérte Antonio Salandrát egy új kormány megalakítására, Mussolinivel közösen. A fasiszták vezére azonban ezt sem fogadta el, semmilyen kormánynak sem kívánt a tagja lenni, amelyet nem ő vezethet. A király ezután meghívta őt Rómába. Október 30-án érkezett meg, tárgyalt III. Viktor Emánuellel, s este már át is nyújtotta neki kormánya tervezetét. A parlament pedig bizalmat szavazott az új kormánynak.

„Míg e politikai fordulatok lezajlottak, írja Ormos Mária, az összeülőlekezett fasiszták tétlenül toporogtak a mozgósítási csomópontokon...

Semmiképpen sem akartak lemondani a menetelésről. Mussolini beleegyezett abba, hogy a fasiszta osztagok a római bevonulás helyett ünnepeyes felvonulást tarthassanak. A kormány megalakulása után, október 31-én sor is került erre az ál »Marcia su Romá«-ra. Azután Mussolini igénybe vette az olasz vasút minden rendelkezésre álló kapacitását, hogy legényeit még aznap és a 31-re következő éjszakán hazaküldje.” (Mussolini. Bp. 1987, Kossuth Könyvkiadó. 176–177. o.)

87. 1929-ben sok tönkrement milliomos vetette ki magát New Yorkban az ablakon

New Yorkban 1929 szeptemberében mutatkoztak a tőzsdekrach első jelei. Október 23-án több mint 6 millió részvény cserélt gazdát egyre olcsóbb áron, mintegy 4 milliárd dollár értékvesztéssel. Másnap, 24-én, a „fekete csütörtökön” 12 894 650 részvényt adtak el, 9 milliárd dolláros veszteséggel. Október 29-án pedig, a „fekete kedden” 16 410 000 részvény cserélt gazdát. Az árak rohamosan estek, s november közepére mintegy 26 milliárd dollárnyi érték semmisült meg. Sok könyv ezt az eseményt nevezi a nagy gazdasági világválság előfutárának, és a szóbeszéd szerint a tönkrement milliomosok egymás után ugráltak ki a Wall Streetre a felhőkarcolók ablakaiból.

Az Egyesült Államokban valóban sokan lettek öngyilkosok részvények értékének megsemmisülése miatt, bár októberben és novemberben kevesebben végeztek magukkal, mint a nyár folyamán, amikor az árak még nem indultak esésnek. A leghíresebb esetre Kansas Cityben került sor. John Schwitzgebel biztosítási ügynök a klubjában üldögélve elejtette újságját, amelynek a pénzügyi rovatát nézegette, és felkiáltott: „Mondjátok meg a fiúknak, hogy nem tudom megfizetni nekik, amivel tartozom!” Ezután sikerült kétszer is mellbe lőnie magát.

A Wall Streetre azonban csak egyetlen öngyilkos vetette ki magát: Hulda Browaski. Az ötvenegy éves asszony november 7-e reggelén ugrott

le a Wall Street felé a Broadway 120. számú épületének, a negyvennégy emeletes Equitable Buildingnek a tetejéről. Rokonai és barátai szerint erre nem a tőzsdekrach miatt szánta el magát, mert megtakarított pénzét a biztonságos szövetségi és helyhatósági kötvényekben helyezte el. Egy bróker cég alkalmazottja volt, s az elmúlt napok megfeszített munkája miatt idegösszeomlást kapott.

Talán ezért terjedt el a híre a tömeges öngyilkosságnak? Egyesek szerint inkább azért, mert a „fekete kedden” egy munkás jelent meg a Wall Street egyik épületének tetején, akit a járókelők öngyilkosjelöltnek néztek. Mások szerint a Wall Street 40. számú épületéről zuhant le egy jókora vakolatdarab, kis híján halálos balesetet okozva. (Harold Evans: *The American Century*. London, 1998, Jonathan Cape / Pimlico. 228. o.)

Amerikát különben távolról sem rázta meg annyira a tőzsdekrach, ahogy ezt a korabeli riporterek állították. A lakosságnak ugyanis mindössze 2,5%-a rendelkezett részvényekkel. A mai gazdaságtörténészek még azt is tagadják, hogy a tőzsdekrach közvetlen oka lett volna a nagy gazdasági világválságnak. (David M. Kennedy: *Freedom from Fear*. New York, Oxford, 1999, Oxford University Press. 36–42. o.)

88. Hitlernek csak egy heréje volt

Ezt a legendát Hitler valamennyi életrajzírója cáfolja. A náci mozgalom alapítójának elég zavaros viszonyai voltak az asszonyokkal, általában tartózkodott a fizikai kapcsolatoktól, s mindkét nő öngyilkos lett, aki közelebb került hozzá. A hiányzó here legendája azonban Hitler egyik életrajzírója, Ian Kershaw szerint „csupán pszichológiai spekulációkon és a Hitler félig elégett holttestét Berlinben megszerző szovjetek kórboncnokainak korántsem meggyőző bizonyítékain alapul.” (Hitler. 1889–1936. *Hybris*. Bp., 2003, Szukits Könyvkiadó. 67. o. Fazekas István fordítása.) A szakértők szerint a holttest annyira elégett, hogy ilyen apró szervek hiányát lehetetlen volt megállapítani.

A legenda azonban alaposan elterjedt, s ebben egy második világháborús gúnydal is szerepet játszhatott. A szövegét Toby O'Brien brit újságíró írta 1939-ben a *Bogey Ezredes Indulójának* (*Colonel Bogey March*) 1914-ben született dallamára. Több szövegváltozata van, a leginkább elterjedt így hangzik:

*Hitler has only got one ball,
Göring has two but very small,
Himmler is somewhat sim'lar,
Poor Goebbels has no balls at all.*

Szó szerinti magyar fordítása a következő:

*Hitlernek csak egy golyója van,
Göringnek kettő, de nagyon kicsi,
Himmlerrel hasonló a helyzet,
Szegény Goebbelsnek pedig egyáltalán nincs.*

A dallam többször elhangzik a *Híd a Kwai folyón* című filmben. A szövegét azonban a film készítésének időpontjában, 1957-ben túlságosan illetlennek találták, s ezért a katonák nem énekelnek, csak füttyülnek. A film hatására a dallam újra közkedvelt sláger lett, s az angol nyelvterületen kívül nem is vált közismertté, hogy voltaképpen mire is utalt az induló a világháború idején.

89. Hitler szobafestő volt

Ez az egyik legrégebbi legenda Hitlerrel kapcsolatban. Már a második világháború előtt Európa-szerte elterjedt, s Magyarországon is emlegették. Jean Effel francia karikaturistának két rajza is ismert 1938-ból, amelyeken Hitler pemzlivel és festékesvödörrel felszerelve

azon mesterkedik, hogy barnára fesse Európát. A *Vendredi* című lap február 25-i számában megjelent rajzon Hitler azzal próbál kedveskedni a Németországot megtestesítő nőalaknak, hogy átfesti Ausztriát. A rajzoló nyilván a hamarosan bekövetkező *Anschluss*ra, Ausztria Németországhoz való csatolására utalt. A *Le Canard Enchaîné* című lap szeptember 28-i számának egyik karikatúráján Ausztria térképén már egy „Frissen mázolvá” feliratú tábla díszel, s a szomszédos Csehszlovákiából Edvard Beneš amiatt tiltakozik, hogy a festék átfolyik hozzá. A két rajz megtekinthető François Robichon *Jean Effel – L’homme à la marguerite* című albumában (Paris, 1997, Éditions Hoëbeke. 20. o.), s az egyik (az előbbi) megtalálható egy magyar nyelvű kiadványban is, René Andrieu és Jean Effel *Képes francia történelem a népfronttól napjainkig* című kötetében (Bp. 1971, Gondolat Kiadó). Még manapság is számtalan internetes honlapon olvasható a magabiztos megállapítás, hogy „Hitler eredetileg szobafestő volt”. Igaz, ezt általában nem történészek jelentik ki.

Valamennyi életrajzból megállapíthatjuk, hogy Hitler sohasem volt szobafestő. Mi több, Hitler soha életében nem végzett semmilyen hasznos tevékenységet valamilyen civil intézmény alkalmazottjaként. A fizetett, mindennapos munka iránti megvetésével még diktátorkortársát, Sztálint is felülmúlta. Sztálinnak ugyanis legalább életében egyszer, huszonegy évesen, 1899 decemberétől 1900 márciusáig volt állása: a tbiliszi Fizikai Intézet obszervatóriumának alkalmazottjaként ellenőrizte a csapadékmérőket, s néha takarított az intézet udvarán. Hitler viszont jórészt csellengéssel és operába járással töltötte el Bécsben és Münchenben a tanulmányai befejezése és az első világháború kitörése között eltelt időt.

A legenda valószínűleg azon az életrajzi tényen alapult, hogy Hitler fiatalkorában akvarelleket készített. Festő szeretett volna lenni, s kétszer is sikertelenül felvételizett a bécsi képzőművészeti akadémiára (1907, 1908). Színes képeslapokról festette le Bécs és München híres épületeit, s készített tájképeket, csendéleteket és portrékat is. Több festményét sikerült is olcsó áron értékesítenie. Még az első világháború lövészárkaiban is festegetett néha. Bellák Gábor művészettörténész szerint

„2–3000 darabosra tehető életművéből ma mintegy 700 mű ismert különböző archívumokban és gyűjteményekben.” (A *Hitler-rejtély*. Szerk. Rácz Árpád. Bp. 2006, Rubicon Kiadó. 67. o.) A szakértők szerint az épületeket kiválóan festette le, tájképei és portréi azonban sokkal gyengébbek. Az első világháború után már csak plakátterveket és építészeti vázlatokat készített, de 1932-ben ő vázolta fel a Volkswagen autó közismert, „bogárhátú” formáját.

Csak két évvel hatalomra jutása után, 1935-ben vált köztudottá, hogy Hitler valaha festményeket is készített. A jelek szerint az európaiak nagy része ekkor már képtelen volt összeegyeztetni az erőszakos és agresszív diktátor személyiségét bármilyen szépművészeti tevékenységgel. Így lett a köztudatban az egykori amatőr festőből a jóval kevésbé kifinomult munkát végző „szobafestő és mázólo”.

90. A lipcsei peren Dimitrov bátran szembeszállt a nációkkal

A „lipcsei per” valaha olyan híres volt, hogy önálló címszóként került be a *Munkásmozgalom-történeti lexikon*ba. A következőket olvashatjuk róla: „...a hitleristák által rendezett koncepció per (1933. szept. 21–dec. 23.). A fasiszták 1933. febr. 27-én felgyújtották a birodalmi gyűlés épületét, amiért a kommunistákat tették felelőssé... A per vádlottai voltak: E. Torgler, G. Dimitrov, Borisz Popov és Vaszil Tanev, továbbá a fasiszták eszköze: a holland Marinus van der Lubbe. A nevezetessé vált lipcsei perben G. Dimitrov a fasiszta rendszer vádlójává vált. Leleplezte a büntett igazi hátterét és bebizonyította a vád hazug, provokatív jellegét. A perben nagyszerűen védelmezte a kommunizmus eszméjét, felszólította a német munkásosztályt antifasiszta egységfront megteremtésére... A lipcsei per a hitlerizmus nagy politikai veresége lett. A nemzetközi szolidaritási mozgalom, G. Dimitrov bátor fellépése kikényszerítette a vádlottak felmentését. M. van der Lubbet halálra ítélték és kivégezték.” (Bp. 1976, Kossuth Kiadó.

350. o.) A nácik és a kommunisták kölcsönösen egymást vádolták a gyűjtogatással, de ma már a legtöbb történész egyetért abban, hogy Marinus van der Lubbe magányos tettes volt, senki nem állt mögötte. Dimitrov tekintélye pedig rendkívül megnövekedett, Milovan Đilas még 1948-ban is úgy tekintett rá, mint „a lipcsei per oroszlánjára, aki a vádlottak padján is szembeszegült a hatalma csúcspontján álló Göringgel és a nácizmussal”. (Találkozások Sztálinnal. Bp. 1989, Magvető Könyvkiadó. 162. o. Radics Viktória fordítása.)

A történetnek csak egy szépséghibája van. Georgi Mihajlov Dimitrov (1882–1949), a bolgár kommunista mozgalom egyik vezetője soha életében nem bizonyult különösebben bátor embernek. Szabadon bocsátása után a Kommunista Internacionálé főtitkára (1935–1943), vagyis a kommunista világmozgalom látszólagos vezetője lett, s hűen végrehajtotta Sztálin valamennyi utasítását. A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán (1935) ő hirdette meg az új sztálini irányvonalat, az antifasiszta egységfront politikáját, az 1939-es náci–szovjet paktum után Sztálin utasítására véget vetett minden fasisztaellenes agitációnak, majd zokszó nélkül közreműködött a szervezet felszámolásában is. A bolgár kommunista párt főtitkáraként (1948–1949) és Bulgária miniszterelnökéként (1946–1949) pedig hűségesen benyújtotta kormánya listáját jóváhagyásra a szovjet vezetőkhez. Egyszer volt egy önálló lépése, amikor Titóval együtt egy balkáni államszövetségről szóttek terveket – de amikor a dühös Sztálin fecsegő vénasszonyhoz, majd komszomolista kölyökhöz hasonlította, gyorsan meggondolta magát. (Ugyanott, 161., 163. o.) Vajon mitől volt éppen Lipcsében olyan bátor? A nácik magatartása is érthetetlen, ha meggondoljuk, hogy nem sokat teketóriáztak azokkal, akiket el akartak tenni láb alól.

Ruth Fischer (1895–1961), az egykori német kommunista már 1952-ben elmondta, hogy Dimitrov felmentése annak volt köszönhető, hogy a szovjet és a német politikai rendőrség, a Gestapo és a GPU titkos egyezményt kötött a három bolgár vádlott szabadon bocsátásáról. Fischernek azonban senki sem akart hinni, mert 1925-ben a Kommunista Internacionálé leváltotta vezető tisztségeiből, egy év múlva a

pártból is kizárták, s ő Franciaországba, majd az Egyesült Államokba emigrált.

1997-ben azonban Bulgáriában kiadták Dimitrov naplóját, amelyet hamarosan németre is lefordítottak (*Tagebücher 1943*. Berlin, 2000, Aufbau-Verlag). Ebből megtudhatjuk, hogy Ruth Fischernek igaza volt. Dimitrov megkülönböztetett bánásmódban részesült a Gestapo börtönében, megkapta a neki küldött leveleket, táviratokat, valamint a nemzetközi lapokat, anyja és nővére meglátogathatta, s maga is csak „erkölcsi szenvedésekre” panaszkodott egy amerikai újságírónak. A három bolgár vádlottat 1934. február 13-án megfosztották bolgár állampolgárságától, hogy két nap múlva megkapják a szovjet állampolgárságot, s 27-én repülőgépen Königsbergbe, majd Moszkvába szállították őket. Rudolf Diels, a Gestapo főnöke így búcsúzott tőlük: „Jó kapcsolatokat akarunk a Szovjetunióval. Ha nem ez lenne a helyzet, nem küldenénk magukat Moszkvába.” (*L'Histoire*. 2001. december. 21. o.) A szovjet fővárosban pedig természetesen nagy pompával fogadták a kommunista mozgalom hőseit, a lipcsei per vádlottjait, azokat, akiket egy csipős nyelvű mai francia történész teljes joggal nevezett „Hitler kis kommunista védenecinek”.

91. A kommunisták vezető szerepet játszottak az antifasiszta küzdelmekben

Amikor a bécsi kongresszuson I. Sándor orosz cár azzal vádolta a szász királyt, hogy Napóleonnal szövetkezve elárulta Európát, Talleyrand francia külügyminiszter a következő szavakkal intette mérsékletre: „Árulás? ...Felség, ez dátum kérdése!” A cár nyilván nyelt egy nagyot, és arra gondolt, hogy 1807-ben maga is szövetséget kötött a franciák császárával.

Ugyanez a válasz adható a címben megfogalmazott állításra: a kommunisták antifasiszmusa dátum kérdése. Mert a Kommunista Interna-

cionálé (Komintern) hatodik kongresszusán 1928-ban nem a nácikat, hanem a szociáldemokratákat jelölték ki a német munkások fő ellenségének. Kimondták, hogy a fő feladat: „*az elpolgárosodott szociáldemokrácia szétverése, amelynek ideológiája, az osztályok együttműködése, sok ponton érintkezik a fasizmussal.*” (Heinrich August Winkler: *Németország története a modern korban*. I. kötet. Bp. 2005, Osiris Kiadó. 429. o. D. Molnár Judit fordítása.) Azon lehet vitatkozni, hogy a német kommunisták és szocialisták összefogásával valóban el lehetett volna-e kerülni Hitler hatalomra jutását, annyi azonban bizonyos, hogy a Komintern állásfoglalása megkönnyítette a nácik győzelmét.

A fordulat 1935-ben következett be, a Komintern VII. kongresszusán. A Szovjetunió az előző évben csatlakozott a Népszövetséghez, s az ellene ellen irányuló német és japán fenyegetés miatt a „kollektív biztonság” lett az új jelszó. Georgi Mihajlov Dimitrov főtitkár a kongresszuson meghirdette a népfrontpolitikát, vagyis azt, hogy a fő veszély, a fasizmus ellen a kommunistáknak össze kell fogniuk valamennyi nem fasiszta párttal és mozgalommal. 1936. április 17-én szólalt meg először egy kommunista vezető, Maurice Thorez a Radio-Paris nevű adóállomás mikrofonjai előtt: „*Mi, akik felekezeten kívüliek vagyunk, kezünket nyújtjuk feléd, katolikus munkás, alkalmazott, iparos és paraszt, mert a testvérünk vagy!*” (Idézi: *L'Histoire*, 2006, április. 34. o.)

1939-ben következett be az újabb fordulat, a szovjet–német megemelt támadási szerződéssel. A Szovjetunió ezután két éven át rengeteg nyersanyaggal látta el Németországot: olajjal, gyapottal, mangánnal, krómmal és gabonával, s közvetítőként segítette a világpiacon megkerülni a brit blokád rendeleteit. Még egy Murmanszk közelében fekvő kikötőt is a német tengeralattjárók rendelkezésére bocsátottak, de Norvégia megszállása miatt a németeknek erre nem volt szükségük. Több száz német kommunistát adtak át a náci hatóságoknak. A propagandaanyagokból ugyanúgy eltűntek a fasizmust támadó részletek, mint a könyvesboltokból a náciellenes könyvek. A kommunistáknak minden országban azt kellett hangoztatniuk, hogy a kirobbant háború imperialista háború, amelyért a brit és a francia kormányt terheli a felelősség. Nagy-Britan-

niában a kommunisták kampányt indítottak a béke érdekében, és egyik teoretikusuk, Palme Dutt könyvet kezdett írni *For a People's Peace* (A nép békéjéért) címmel. A francia kommunista vezetők azt hangoztatták, hogy a háborút a francia és brit plutokraták (azaz politikai befolyással bíró nagytőkések) indították meg Hitler ellen. Párizs német megszállása után Jacques Duclos-nak kis híján sikerült engedélyeztetnie a megszállókkal a *L'Humanité* kiadását. A tagság semmit sem értett a fordulatból, 270 000 francia párttag tépte össze tagkönyvét. Erről a fordulatról még az amerikai Julius Rosenberg sógora is azt nyilatkozta, hogy „*ez az időszak bizony próbára tette az emberek lelkét. De amikor hinni akarunk, akkor hinni akarunk.*” Sam Robert, az interjú készítője csak ennyit jegyzett meg: „*Aki átugrotta ezt az ideológiai szakadékot, annak már bármilyen későbbi következtetés jelentéktelen barázdának tűnt.*” (Idézik: *New York Review of Books*, 2002. április 11. 41. o.)

A Szovjetunió ellen meginduló német támadás 1941 nyarán újabb fordulatot idézett elő. A brit Palme Dutt nem jelentette meg említett könyvét, helyette egy másikat publikált, amelyben könyörtelen harcra szólította fel a brit kommunistákat Hitler ellen. A francia *L'Humanité* illegális kiadása a következő felhívást tette közzé: „*1941 szabad harcosai, talpra, hogy elűzzétek az ellenséget a haza szent földjéről!*” (Idézi: *Marianne*, Hors série, novembre–décembre 2009. 35. o.) Ezután a francia kommunisták valóban hősiiesen harcoltak az ellenállásban, hogy elfeledtessék, milyen megérettnek bizonyultak a nácik iránt az elmúlt két évben. Az ellenállás résztvevői és támogatói közül 30 000 főt agyonlőttek, 60 000-et fogolytáborba zártak, és 20 000-en estek el harc közben. A Francia Kommunista Párt tehát alaposan túlzott, amikor a felszabadulás után „a 75 000 agyonlőtt” pártjának nevezte magát. A közös fegyveres harc azonban mégis tiszteletre készítette irántuk a nem kommunista ellenállókat is, akik közül a negyedik köztársaság vezető politikusai kikerültek.

1945 után aztán újra megváltozott a propaganda iránya, és a szovjet lapok Sztálin korábbi nyugati szövetségeseit nyilvánították imperialista és neofasiszta szörnyceteknek. Titót hitlerista renegátnak nevezték, majd 1952–53-ban a Rosenberg házaspár halálos ítélete miatt a kommu-

nista szóvivők az Egyesült Államokat nyilvánították fasiszta és antiszemita országnak.

Vagyis a kommunisták hol meghirdették – hol pedig megtiltották az antifasiszta küzdelmet. A francia, görög és más nemzetiségű kommunista ellenállók természetesen nem csak a Szovjetunió szolgálatában kockáztatták az életüket a háború idején. Moszkvából irányított pártjaik azonban csak akkor engedélyezték számukra a harcot, ha ezzel a sztálinista Szovjetunió érdekeit is szolgálták.

92. Roosevelt tudott a Pearl Harbor ellen készülő japán támadásról

1941. december 7-én a japán légierő támadást intézett a Hawaii-szigetek Pearl Harbor nevű kikötőjében állomásozó amerikai hadihajók ellen. Tizennyolc hadihajó süllyedt el vagy rongálódott meg súlyosan, több mint 180 repülőgép megsemmisült, 2403 amerikai meghalt, 1178 megsebesült. Négy nap múlva a Kongresszus Franklin Delano Roosevelt köztársasági elnök indítványára hadat üzent Japánnak. Az Egyesült Államok belépett a második világháborúba.

Már a világháború végén terjedni kezdett az a mendemonda, hogy az elnök tudott a Pearl Harbor ellen irányuló támadás szándékáról, de nem tette közzé a hírszerzés jelentéseit, mert mindenképpen be akart lépni a háborúba, s egy ilyen támadással biztosíthatta, hogy a felháborodott amerikai társadalom mellé álljon. Roosevelt valóban úgy érezte, hogy hazájának előbb-utóbb szembe kell szállnia a náci Németországgal. Már 1937-ben így szónokolt egy chicagói gyűlésen: „Ártatlan népeket és ártatlan nemzeteket áldoznak fel a hataloméhség oltárán... Ha ilyen dolgok játszódnak le a világ más részein, senki se gondolja, hogy Amerika megmenekül, hogy Amerika kegyelmet várhat, hogy a nyugati félgömböt nem támadják meg, és nyugodtan élhet békében!” Csakhogy az Egyesült Államokban rendkívül erős volt az izolacionizmus, az a meggyőződés, hogy

az amerikai népnek távol kell maradnia Európa zavaros ügyeitől. Kis híján sikerült elfogadtatni egy olyan abszurd alkotmánykiegészítést, amely népszavazástól tette volna függővé a hadüzenetet. A Képviselőház mindössze 209 : 188 arányban utasította el ezt a javaslatot.

Roosevelt tisztában volt vele, hogy a háború előbb-utóbb elkerülhetetlen, de azt is tudta, hogy az amerikai társadalom túlnyomó többsége nem kíván részt venni benne. Egyik levelében így írt William Allen White-nak: „Ennélfogva, bölcs öreg barátom, az a problémám, hogyan vegyem rá az amerikai népet, hogy nézzen szembe a valószínű következményekkel, anélkül hogy azzal rémíteném meg, hogy bele akarják vonszolni a háborúba.” (David M. Kennedy: *Freedom from Fear. The American People in Depression and in War. 1929–1945.* New York, Oxford, 1999, Oxford University Press. 434. o.) 1939. január 4-i „uniós üzenetében” vetette fel az izolacionizmus megtagadásának lehetőségét, arra figyelmeztetve honfitársait, hogy a semlegesség senkit sem véd meg az agressziótól. Kimondta, hogy növelni kell a katonai költségvetést, és fel kell számolni a fegyverembargót. A világháború kirobbanásakor az elnök egy új semlegességi törvény elfogadtatásával tette lehetővé, hogy Franciaország és Nagy-Britannia hadianyagot vásároljon az Egyesült Államoktól – azzal a feltétellel, hogy készpénzben fizetnek és a saját hajóikon szállítják el. Franciaország legyőzése után 1940-ben Roosevelt rávette a Kongresszust, hogy fordítson 37 milliárd dollárt a légiflotta és a haditengerészet fejlesztésére, aláírta a sorozási törvényt, majd nyolc atlanti-óceáni tengeri bázis fejében repülőgépeket küldött Nagy-Britanniába.

1940. január 4-i üzenete így hangzott: „Nagy különbség van között, hogy kimaradunk a háborúból, és hogy azt színleljük, a háború nem a mi ügyünk. Saját jövőnkre is hatással lesz, ha a világ kis nemzeteitől elrabolják szabadságukat... Egyre világosabb, hogy az eljövendő világ zavaros és veszedelmes hely lesz – igen, még az amerikaiak számára is – ha az az erő irányítja, amely kevesek kezében összpontosul... Remélem, hogy egyre kevesebb amerikai strucc lesz közöttünk; és még a struccok számára sem egészséges hosszú távon, ha fejüket a homokba dugják.” 1940-ben vezették

be a sorozást: 16 millió 21 és 25 év közti fiatal férfit vettek jegyzékbe. Csakhogy Rooseveltnak meg akarta nyerni az 1940-es elnökválasztást, s ezért bármennyire is meg volt győződve a háború elkerülhetetlenségéről, mégis így szónokolt a kampány idején, 1940. október 30-án Bostonban: *„Fiaitokat nem fogják külföldre küldeni háborúzni!”*

Harmadik választási győzelme után Rooseveltnak folytatta a felkészülést. 1941. január 6-án egy ékesszóló beszédben a „négy szabadság” (a szólás-szabadság, a vallásszabadság, a félelemtől való szabadság és az ínségtől való szabadság) megvédelméért hívta fel a Kongresszust, majd előterjesztette a kölcsönbérleti törvényt, amely lehetővé tette, hogy felszerelést juttasson azon országokba, amelyek védelme fontos az Egyesült Államok számára. (1945-ig 50 milliárd dollár értékű hadianyagot szállítottak.) Ezzel a kormányzat tulajdonképpen feladta a semlegesség elvét. Brit és amerikai vezérkari tisztek hamarosan közös stratégiát dolgoztak ki, majd Rooseveltnak és Churchill Új-Fundland partjai közelében egy hadihajón aláírta a nyolc pontból álló Atlanti Chartát. Ebben elítélték a hódításokat, s ígéretet tettek egy új nemzetközi szervezet létrehozására a háború után. A tengereken hadüzenet nélküli hadiállapot jött létre az amerikai és német hadihajók között.

Rooseveltnak tehát azzal megvádolhatjuk, hogy úgy tette meg a szükségesnek tartott lépéseket a háború felé, hogy közben félrevezette az amerikai társadalmat, és mindvégig azt hangoztatta, hogy országa nem fog részt venni a háborúban. Mindebből azonban egyáltalán nem következik, hogy tudott volna a Pearl Harbor elleni japán támadásról, és feláldozta volna flottája egy részét, hogy beléphessen a háborúba. Ezt eddig még senkinek sem sikerült bebizonyítani.

A japánok egyöntetűen azt vallották, hogy a támadásról semmiféle rádióüzenetet nem adtak le. Ha Rooseveltnak megpróbált volna eltitkolni efféle adást, bármelyik hírszerző tiszt kiszivárogtathatta volna az információt. Az elnök egész életében rajongott a haditengerészetért, s ha Japánra kívánt volna rátámadni, aligha kezdi el a háborút éppen annak a hadiflottának a feláldozásával, amelyet fel akar használni. Ráadásul nem az áldozatok száma és a hajók értéke okozott nagy felzúdulást az

Egyesült Államokban, hanem a támadás váratlansága. Vagyis Rooseveltnak nem lett volna szüksége ekkora csapásra, hogy harcra kényszerítse Amerikát. Ha tudott volna a támadásról, könnyen megtehetette volna, hogy az utolsó percben kirendeli a flottát az öbölből, s hagyja, hogy a japánok megbombázzanak pár elavult csatahajót.

Csakhogy Rooseveltnak kormányával és vezérkarával együtt nem a csendes-óceáni, hanem az atlanti-óceáni és európai hadszíntérre kívánt koncentrálni. *„Haditengerészeti és katonai tanácsadói meg voltak győződve róla, hogy nem Japán, hanem Németország az igazán veszedelmes ellenfél”* – írta David M. Kennedy amerikai történész. – *„Valamennyien úgy vélekedtek, hogy egy nyílt konfliktus Japánnal nem a háborúhoz vezető hátsó ajtó, hanem zavaró tényező.”* (Idézett mű, 524–525. o.) Ha Japánnal lépnek hadba, ebből egyáltalán nem következett volna, hogy Németországgal is hadiállapotba kerülnek. A tengelyhatalmak ugyanis csak arra az esetre ígértek támogatást egymásnak, ha valamelyiküket megtámadják – arra az esetre nem, ha ők támadnak meg valakit. Hitler viszont bízott a japán győzelemben, elkerülhetetlennek tartotta a háborút Amerikával, és ő akarta megtenni az első lépést. Ezért ő üzent hadat december 11-én – nagy szívességet téve ezzel a Rooseveltnak-kormányzatnak, amely arról már aligha tudta volna meggyőzni az amerikai társadalmat, hogy a Pearl Harbor elleni támadás miatt Németország ellen kell fordulni.

93. Jaltában osztották fel a világot

Az 1945. február 4-től 11-ig tartó jaltai konferencián a szövetséges nagyhatalmak három legendás vezetője vett részt külügyminiszterei és vezérkari főnökeik társaságában: Winston Churchill, Franklin Delano Roosevelt és Joszif Visszarionovics Sztálin. Gyakran elhangzik a vád, mely szerint a halálos beteg és szellemileg is hanyatló Rooseveltnak kommunistabarát tanácsadói hatására túl sok engedményt tett Sztálinnak, átadta neki Kelet-Európát, elárulta Lengyelországot és Csang

Kaj-sek kínai kormányzatát. Még a *Magyar Nagylexikonban* is azt olvashatjuk, hogy „a jaltai konferencián hozott döntések alapvetően meghatározták a második világháború utáni Európa arculatát”.

David M. Kennedy amerikai történész erről így vélekedett: „*Ha Jalta az amerikai diplomácia csődjét jelentette, ez nem Franklin Rooseveltt 1945. februári szellemi és testi gyengeségeinek volt tulajdonítható, és nem állítólagos bomlasztó tanácsadói machinációinak, hanem a több mint öt éve tartó háború törvényszerűségeinek, amelyek kevés választási lehetőséget hagytak az amerikai elnök számára.*” (*Freedom from Fear*. New York, Oxford, 1999, Oxford University Press. 807. o.) Már a quebeci és teheráni konferencián (1943) hozott döntésekkel megelőlegezték a jaltai döntéseket, és Rooseveltt korábban sem hallgatott Churchill javaslataira. A brit miniszterelnök ugyanis felvetette, hogy azzal lehetne megelőzni a Szovjetunió Kelet-Európába való benyomulását, ha az Olaszországból északkelet felé hatoló angol-amerikai katonák szabadítanák fel Szlovéniát, Magyarországot és a Balkánt. Rooseveltt és katonai tanácsadói azonban nem bíztak egy ilyen hadmozdulat sikerében, nem akartak eltérni a szovjetekkel együtt kialakított stratégiától, s attól tartottak, hogy belpolitikai támadásoknak lennének kitéve, ha egyes csapatok Kelet-Európába való irányításával meggyengítenék a nyugat-európai partraszállásra felkészített hadsereget. Churchill is belátta, hogy a Balkánért nem kockáztathatják Nyugat-Európa gyors és csekélyebb áldozatokkal járó felszabadítását. Tulajdonképpen ez a döntés jutatta Sztálin kezére Kelet-Európát.

Jaltában Churchill volt a leggyengébb tárgyalási helyzetben, szinte tehetetlenül figyelte Rooseveltt és Sztálin egyezkedését. Az amerikai elnök mindenképpen meg akarta nyerni Sztálin együttműködését Japán legyőzéséhez, ezért tett vérszomjas megjegyzéseket a német tisztekre, s ezért gúnyolta Sztálin előtt a franciákat és a briteket. Ebben az időszakban ugyanis katonai szempontból minden ütőkártya Sztálin kezében volt már, hadseregei lerohanták Romániát, Bulgáriát, Magyarországot és Lengyelországot. A nyugati szövetségesek viszont még nem keltek át a Rajnán sem, és éppen az ardenneki csatát próbálták kiheverni.

Az első fő témát az ENSZ szervezeti kérdései alkották. Rooseveltt beleegyezett, hogy az ENSZ biztonsági tanácsában egyetlen nagyhatalom is megvetozhassa a döntéseket, és a Szovjetunió mellett Sztálin kérésére Ukrajnának és Belorussziának is helyet biztosított a világszervezetben. A második kérdés Kelet-Európa sorsa volt – amely már orosz megszállás alatt állt. Lengyelország határainak megváltoztatásáról már Teheránban megegyeztek. Rooseveltt arra tett ígéretet, hogy nem támogat szovjetellenes ideiglenes kormányt, Sztálin pedig a szabad választások megtartását fogadta el. A Churchill által javasolt nemzetközi ellenőrzést azonban elvetették, s ezért nyilvánvaló volt, hogy a majdani „szabad” választásokra a szovjet hatóságok irányítása alatt kerül sor. Sztálin képes volt arra hivatkozni, hogy a lengyelek számára nagyon megalázó lenne a választások nemzetközi ellenőrzése...

Nehéz válaszolni arra a kérdésre, hogy vajon tehetett volna valamit Rooseveltt Kelet-Európa megmentésére azon kívül, hogy az amerikai csapatok előrenyomulásával kiszorítja őket a régióból. Egy ilyen hadmozdulatot ebben az időszakban a háború befejezésére törekvő amerikai társadalom semmiképpen sem támogatott volna. Azzal az ígérettel azonban felesleges volt Jaltában Sztálint bátorítani, hogy az amerikai katonákat két éven belül kivonják majd Európából.

Németországgal kapcsolatban Roosevelttnek nem volt semmilyen előre elkészített terve. Ezért elvben elfogadta, hogy a szovjet hatóságok elszállíthatnak az országból 10 milliárd dollár értékű ipari felszerelést, a megszállási zónákat viszont úgy alakították ki, hogy az iparilag legfejlettebb országrészek nyugati fennhatóság alá kerültek.

Az amerikai kormány számára az volt a legfontosabb cél, hogy a Szovjetunió hozzájáruljon Japán mielőbbi legyőzéséhez. Az atombomba ekkor még nem készült el, hatása ismeretlen volt. Rooseveltt abban bízott, hogy ha a Szovjetunió hadat üzen, ezzel egyrészt elvonhatják a figyelmét Európáról, másrészt hamarabb befejezhetik a rendkívül véres harcokat keleten. Ezért elfogadta Sztálin valamennyi távol-keleti követelését is (Kuril-szigetek, Dél-Szahalin stb.).

Sztálinnak azonban már megvolt a maga kialakított álláspontja. 1942-ben e szavakkal foglalta össze Molotovnak: „A határok kérdését az erő dönti majd el.” (Simon Sebag Montefiore: *Sztálin. A Vörös Cár udvara*. Pécs, 2009, Alexandra . 477. o. Király Róbert fordítása.) Jaltában pedig Sztálin a következő viccet mesélte el: „Churchill, Roosevelt és Sztálin elment vadászni. Elejtettek egy medvét. Churchill így szólt: »Enyém a bőre! A húson osztozzon Roosevelt és Sztálin!« Roosevelt ezt mondta: »Nem, enyém a bőre! A húson osztozzon Churchill és Sztálin!« Sztálin egy szót sem szólt, így Churchill és Roosevelt megkérdezte: »Sztálin, mi az ön véleménye?« Sztálin így felelt: »A medve az enyém, elvégre én ejtettem el.«” (Ugyanott, 485. o.) Titóval pedig a következőket közölte 1945 áprilisában: „Ez a háború eltér a múltbeli háborúktól; ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét. Ahová a hadserege eljut, ott a saját rendszerének szerez érvényt.” (Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*. Bp. 1989, Magvető Könyvkiadó. 105. o. Radics Viktória fordítása.) Ez igen meggyőzően hangzik, csak éppen Nyugat-Európára nem kellett erőszakkal „rákényszeríteni” a parlamentáris demokráciát.

Sztálin álláspontját a régi szovjet viccnek megfelelően foglalhatjuk össze: Ami az enyém, az az enyém, a többiről tárgyalhatunk. Határozott hódítási szándékainak ismeretében a jaltai ígérek és egyezmények nem tűntek különösebben megbízhatónak. Ugyanannyit értek, mint az előző év októberében Churchilllel végrehajtott egyezkedése Kelet-Európa befolyási zónákra való felosztásáról – semmit. Ahová a szovjet hadsereg eljutott, ott kommunista rendszert hozott létre, ahová nem jutott el, (Görögország) vagy ahonnan visszavonult (Ausztria), ott szabad választásokat tarthattak.

A világot tehát nem Jaltában osztották fel – ott csak elfogadták a korábbi lépések során kialakult rendszert. Az amerikai kormányzat vezetőit legfeljebb azért tehetjük felelőssé, hogy nem ismerték fel korábban, hová vezetnek a háború során megtett lépéseik. Jaltában már nem sok választásuk maradt. „Az európai háború ezen szakaszában a politikai döntések már csak a katonai realitásokat ratifikálhatták.” (David M. Kennedy: *Idézett mű*, 802–803. o.)

94. A Rosenberg házaspárt ártatlanul végezték ki

1953. június 19-én a New York államban található Ossining város szövetségi börtönében, a Sing Singben villamosszékkal kivégezték a kémkedés miatt halálra ítélt Julius és Ethel Rosenberget. Ők voltak az első amerikai civilek, akiken kémkedésért végrehajtották a halálos ítéletet.

Mivel mindketten az Egyesült Államok Kommunista Pártjának a tagjai voltak, a kommunista világ nagyszabású tiltakozási kampányt kezdeményezett. Picasso megrajzolta a házaspár portréit, Jean-Paul Sartre pedig így mennydörgött a *Libération* című francia lap hasábjain: „Ez nem más, mint törvényes lincselés, ami vérrel mocskol be egy egész népet, és egyszer s mindenkorra fényesen leleplezi az Atlanti Szövetség csődjét és azt, hogy önök alkalmatlanok a nyugati világ vezetésére... Ne lepődjenek meg, ha Európát telekürtöljük a hírrel: vigyázat, Amerika megveszett! Szakítsunk meg vele minden kapcsolatot!” (Annie Cohen-Solal: *Sartre*. Bp. 2001, Európa Könyvkiadó. 538. o. Vajda Lőrinc fordítása.) Budapesten a belvárosi Hold utca 1953 és 1990 között a Rosenberg házaspár utca nevet viselte. (Valószínűleg ez volt az egyetlen utca, amelyet nem egy személyről, hanem egy házaspárról neveztek el...) A kivégeztek ártatlansága olyannyira belevésődött a köztudatba, hogy még az MTA Történettudományi Intézete által 1998-ban kiadott, *A nemzetközi élet krónikája* című kötetben is arról olvashattunk, hogy „nem bebizonyított” vád alapján végezték ki őket, majd egy szemelvényt találhatunk benne „a vádkoholás anatómiájáról” (48. o.).

Nyikita Szergejevics Hruscsov azonban már az 1970-es években kiadott emlékirataiban kifejezte háláját Rosenbergék iránt, akik segítséget nyújtottak a szovjet atombomba elkészítéséhez. Az amerikai Ronald Radosh kezdetben ártatlannak tartotta őket, de miután áttanulmányozta és elemezte a per 200 000 oldalas dossziéját, könyvében ő is bűnösnek tartja őket (*The Rosenberg File*, New York, 1983, Holt, Rinehart and Winston). Az amerikai hírszerzésnek az úgynevezett Venona-akció keretében sikerült megfejtenie a szovjet rejtjelezett rádióüzeneteket, amelyeket Moszkvából küldtek a KGB amerikai állomásaira, s ezek

is a házaspár bűnösségét igazolták. Csakhogy a per idején ezt nem teheték még közzé, mert akkor a szovjetek megváltoztatták volna a kódot. A „Venona-táviratokat” csak 1995-ben hozták nyilvánosságra. Alekszand Felikszoznak, a KGB egykori tisztjének 1999-ben megjelent emlékiratai az utolsó kétségeket is eloszlathatták: megerősítette, hogy rengeteg információt kapott Julius Rosenbergtől, akinek a szervezetét a három legfontosabb nyugati kém szervezet egyikének nyilvánította. (Serguei Kostine–Alexandre Felikssov: *Confessions d'un agent soviétique*. Monaco, 1999, Le Rocher.) 2008-ban pedig, miután évtizedekig szüleik ártatlanságát hangoztatták, a kivégzettek két gyermeke is sajnálattal elismerte, hogy apjuk kém volt. (*New York Times*, 2008. szeptember 16.)

Julius Rosenberg 1942 tavaszán kezdett hozzá ügynöki tevékenységéhez: sógora szerint bement a szovjet konzulátusra és felkínálta szolgálatait. Felikssov szerint „olyan ember volt, akit mindig vissza kellett fogni.” Ethel Rosenberg öccse, David Greenglass 1943-ban az új-mexikói Los Alamos-i laboratóriumban kapott munkát, ahol az atombombával kapcsolatos kutatások folytak. Nővére és sógora arról próbálták meggyőzni, hogy az Egyesült Államoknak meg kelléne osztani minden atomtitkot a szövetséges Szovjetunióval. Greenglass végül vázlatokat és a laboratórium munkatársainak névsorát bocsátotta Rosenbergék rendelkezésére. Julius Rosenberg pedig összehozta sógorát egy szovjet ügynökkel, majd 1945-ben ellopott az Emerson Radio Corporationtól egy gyújtókészüléket, és átadta a szovjeteknek. Kém szolgálatára szépen bővült, egyre többen nyújtottak információkat neki rakétatechnológiai eljárásokról. 1943 és 1945 között több mint 9000 oldal terjedelmű dokumentumot juttatott el a szovjet hatóságokhoz.

A lebukások egy Klaus Fuchs nevű brit atomfizikus tudós leleplezésével kezdődtek meg, aki 1950. február 3-án beismerte a brit elhárításnak, hogy tíz éve a szovjeteknek kémkedik. Az ő vallomása alapján jutott el az FBI az amerikai Harry Goldig, majd Greenglassig. Ethel Rosenberg öccse nem volt hajlandó Mexikóba menekülni, ahogy sógora tanácsolta neki, inkább mindent bevallott. Juliuat 1950. július 17-én, a feleségét

augusztus 11-én tartóztatták le – eredetileg csak azzal a szándékkal, hogy a férjet szóra bírják.

Rosenbergék mindent tagadtak a bíróság előtt, pedig bűnük beismerésével elkerülhették volna a halálbüntetést. Meg voltak győződve róla, hogy az Egyesült Államok hamarosan fasiszta állam lesz, viszont kitör majd a harmadik világháború, és Amerikában szovjetköztársaság jön létre. 1951. március 29-én az esküdtszék bűnösnek találta őket, s bár az ügyész nem kérte ezt, április 5-én Irving R. Kaufman bíró kimondta a halálbüntetést. A bíró abszurdításokat is a vádlottak fejére olvasott, még a koreai háborúért is őket vádolta. Eisenhower elnök pedig nem adott kegyelmet nekik, arra hivatkozva, hogy tettükkel több tízmillió ártatlan ember halálát okozhatták volna.

A férj minden bizonnyal bűnös volt, még akkor is, ha igazi „atomtitkokat” nem tudott a szovjetek rendelkezésére bocsátani. Felesége viszont csak bűnpártolást követett el, pénz szállított és gépelt, vagyis az ő büntetése aránytalanul tűnik. Az FBI nem is kivégeztetni, hanem vallomásra kényszeríteni szerette volna őket, s még a villamosszék mellé is elhelyeztek egy telefont, hogy a halálra ítélték az utolsó percben megmondhassák magukat, s bejelenthessék, hogy vallomást tesznek. Ezzel elkerülhették volna a halált. Valamennyi bűntársuk vallott, s ezért csak börtönbüntetésre ítélték őket. Rosenbergék azonban még azt is tagadták, hogy kommunisták, a kémkedésben pedig tökéletesen ártatlannak nyilvánították magukat. A mártírhálált vállalva alighanem nagyobb segítséget nyújtottak a kommunista világnak, mint korábbi kémtevékenységükkel. „De azért különös mártírok azok, jegyezte meg jogosan Sam Tanenhaus, akik nem vállalják, hanem letagadják elveiket, és az igazság helyett a hazugsághoz ragaszkodnak.” (*New York Review of Books*, 2002. április 11. 44. o.)

Mivel a Rosenberg házaspár zsidó származású volt, a moszkvai vezetés, amely 1949 óta antiszemita politikát folytatott, és éppen az oroszországi zsidó értelmiségre készült lecsapni, kész örömet megragadta az alkalmat, hogy antiszemizmussal és faszizmussal vádolja meg az Egyesült Államokat. Ezzel a prágai koncepciós perekről, Slánsky és zsidó

vádolt-társai kivégzéséről is remekül el lehetett vonni a figyelmet. Belgiumban, Hollandiában, a skandináv országokban, Svájcban és Angliában „Mentsük meg a Rosenbergeket!” elnevezésű szervezetek nőttek ki a földből a szovjet propagandának és szervezésnek köszönhetően. Franciaországból 80 000 tiltakozó levelezőlap érkezett a Fehér Házba. A francia baloldal elképesztő hévvel vetette bele magát a kampányba, s még a jobboldal is a kegyelmet javasolta, a pápával az élen. A kételkedők számára pedig a kommunista Jacques Duclos a *L'Humanité* hasábjain készségesen el is magyarázta, miről van szó: „Julius és Ethel Rosenberg atomkémek elítélése az antiszemitizmus példája, viszont nyolc zsidó kivégzése Csehszlovákiában nem az!” (Idézi: *L'Histoire*, 1994. okt. 12. o.)

Magyarits Tamás így foglalta össze a történeteket: „A kommunista propaganda természetesen azonnal mártírokat faragott a választott hazájukat eláruló emberekből – számos olyan nyugati »társutas« értelmiségi készséges együttműködésével, akik még a sztálini terror nyilvánosságra kerülése után is hittek a »világmegváltó« eszmékben.” (Rubicon, 2005. 9. sz., 57. o.) Rosenbergék kétségkívül bűnösök voltak – de ha perükre nem a hidegháború csúcspontján és nem a koreai háború idején kerül sor, hanem öt évvel előbb vagy később, valószínűleg nem ítélték volna őket halálra.

Az ember rosszkedvűen fordul el a történet szereplőitől. Vádlottak, akik hozzájárultak a sztálinista rendszer tömegpusztító fegyverekkel való ellátásához, bírák, akik elfogultak voltak, Amerika-ellenes baloldali tüntetők, akik megkönnyezték a kémek halálát, de ügyet sem vetettek a sztálini perek ártatlan áldozataira, jobboldali amerikaiak, akik izléstelen viccelődéssel követelték a kivégzést... André Kaspinak volt igaza: „Ez az ügy senkinek sem vált a becsületére.” (*L'Histoire*, 1994. okt. 15. o.)

95. Kennedy volt az Egyesült Államok egyik legnagyobb elnöke

Az amerikaiak többsége máig a legnagyobb elnökök között tartja számon John Fitzgerald Kennedyt (1917–1963), aki 1961 és 1963 között töltötte be az elnöki hivatalt. Korai halála miatt ő jelképezi az 1960-as évek elejének be nem váltott ígéreteit, s gyorsan megsemmisült optimizmusát. A történészek többsége azonban csak egy szeretetre méltó playboynak tekinti, akinek a nevéhez egyetlen jelentős kormányzati eredmény sem fűzhető.

Multimilliomos apja, Joseph Patrick Kennedy saját politikai kudarcainak kompenzálására mindenképpen elnökké szerette volna választani egyik fiát. A kíméletlen vetélkedés légkörében nevelte fel őket, a legkiválóbb eredményeket kellett elérniük, s minden veszéllyel szembe kellett szállniuk. Ha pedig valami mégsem sikerült, akkor apjuk vagyona még mindig biztosíthatta számukra a siker látszatát. A média felhasználásával általában sikerült megtéveszteni a közvéleményt, mert ebben a Watergate-előtti korszakban a sajtó, a rádió és a televízió még készségesen támogatta a vezető politikusokat.

John Fitzgerald Kennedy huszonhárom éves korában már híressé vált *Why England Slept?* (1940, Miért aludt Anglia?) című könyvével, melyben a harmincas évek végének angol külpolitikáját elemezte. A sikerben az is szerepet játszott, hogy apja harmincezer példányt felvásároltatott a kötetből, s egyik barátjával íratott róla recenziót a *New York Times*-ban. A második világháborúban Kennedy egy csendes-óceáni torpedónaszád parancsnoka volt, amit a japánok 1943-ban elsüllyesztettek. Sikerült egy szigetre úsznia katonáival, s a bennszülöttek segítségével egy kókuszdióra vésett üzenetet eljuttatni az amerikaiakhoz. A triviális kalandból kitüntetés, majd hollywoodi film született (1963-ban, *PT 109* címmel), s a *Reader's Digest* című lap is ismertette a történeteket. Ezután Kennedy Pulitzer-díjat kapott *Profiles in Courage* (Arcképek bátrakról, 1956) című könyvéért, amelyet nem ő írt, hanem Theodore Sorensen és Jules Davids.

A Kennedyk történetében igen nehéz elválasztani a média által közvetített csillogást a kiábrándító valóságtól. A fiatalságot, egészséget és jókedvet sugárzó politikus az Egyesült Államok egyik legtöbbet betegeskedő politikusa volt. Gyermekkorában átesett asztmán, skarláton és diftérián, serdülőkorában pedig sárgaságban betegedett meg. Egyik lába hosszabb volt, mint a másik, állandó hátfájás, krónikus vastagbélgyulladás és Addison-kór kínozta, ezért emelt sarkú cipőt és fűzöt kellett viselnie, ráadásul naponta szedte a különböző gyógyszereket. A háborúban maláriát kapott. Szemüveget viselt, de nem hagyta, hogy lefényképezzék vele. 1954-ben egy gerincműtét után az utolsó kenetet is felvette, majd egy év múlva másodszor is megoperálták.

A sajtó abban is cinkosának bizonyult, hogy eljátszhatta a szerető szívű családapa szerepét gyönyörű és intelligens felesége, Jacqueline Bouvier és két gyermekük mellett. Valójában ő volt a legtöbbször félrelépő amerikai elnök. Szeretőit elképesztően felelőtlen módon választotta ki, olyan hírességek is közéjük tartoztak, mint Inga Arvad dán újságíró, akit az FBI náci kémnek tartott, s Judith Campbell Exner, aki Sam Giancana maffiafőnöknek is a barátnője volt. Az elnök tehát kitette magát annak a veszélynek, hogy a maffia megzsarolhatja.

Először képviselő (1947–53), majd szenátor lett (1953–61). A törvényhozói munka nem kötötte le, első szenátori időszakában jórészt csak betegeskedett, a másodikban pedig már elnökválasztási kampányát készítette elő. Apja vagyonának és befolyásának köszönhetően 1960-ban (miután hét állami előválasztáson győzelmet aratott) sikerült elnökjelöltté nyilváníttatnia magát. A másik elnökjelölttel, Nixonnal televíziós vitában mérték össze erejüket, s bár a választást nem ez döntötte el, a jó fellépésű és vonzó férfi nagyobb sikert aratott jobban felkészült, de fáradtabb ellenfelénél. A választást minden idők egyik legminimálisabb többségével nyerte meg, elég lett volna 8900 illinois-i és 46 000 texasi szavazat ahhoz, hogy a republikánus párti Nixon győzzön.

Belpolitikai téren nem sok eredményt sikerült elérnie. Elnöksége első hónapjaiban ugyan rengeteg üzenetet küldött a Kongresszushoz, amelyekben törvényt sürgetett a gazdasági fejlődés meggyorsítása, a kör-

nyezetvédelem, az elszegényedett régiók fejlesztése és az adóreform érdekében. Bár a Kongresszus mindkét házában a demokraták voltak többségben, a demokrata párti elnök nem értett a törvényhozás befolyásolásához, amelyben alelnöke, Lyndon B. Johnson később olyan sikeresnek bizonyult. Életében csak úrkutatási programját (1961), a védelmi és a kereskedelemfejlesztési törvényt (1962) sikerült elfogadtatnia. 1961 márciusában Kennedy létrehozta a Békehadtestet. A következő 20 évben mintegy 85 000 amerikai végzett e kormány szerv támogatásával oktatói munkát a világ különböző országaiban. A jövedelemadó csökkentésére vonatkozó törvényjavaslatát (1963. jan.) csak halála után (1964. febr.) fogadtatta el utóda, Johnson elnök, akárcsak a polgárjogi törvényekre vonatkozó indítványait.

A külpolitikában kudarcok és félsikerek követték egymást. 1961. április 17-én a kubai Disznó-öbölben a CIA által kiképzett, Castro-ellenes kubai fegyveresek szálltak partra. A hadműveletet még az előző kormányzat készítette elő, Kennedy egyetértett vele, majd az utolsó pillanatban mégis korlátozta az amerikai hadsereg által nyújtható támogatást. Ezzel az egész akciót kudarcra ítélte. Talán ennek ellensúlyozására engedélyezte hallgatólagosan, hogy a CIA a legabszurdabb merényleteket készítse elő Fidel Castro ellen – még szivarjainak megmérgezését is komolyan felvetették. Ezzel arra készítették a kubai vezetést, hogy szorosabbra fonja a Szovjetunióhoz fűződő szálakat.

1962-ben az amerikai felderítés bebizonyította, hogy a Szovjetunió atomtöltetű rakétákat kilövő bázisokat épít Kubában. Nukleáris háborúval fenyegető, súlyos válság bontakozott ki. Kennedy blokád alá vonta a szigetet, s fenyegető fellépésének hatására a szovjet vezetés visszafordította a Kuba felé haladó szállítóhajókat. A bázisokat felszámolták, Kennedy pedig ígéretet tett, hogy nem támadja meg Kubát. „*Farkasszemet néztünk*”, jelentette ki Rusk külügyminiszter, „és azt hiszem, a másik fickó éppen pislogott egyet.” Csak azt nem hangoztatták, hogy a kiegyezés során az Egyesült Államok visszavonta rakétáit Törökországból. Igaz, ezt már régebben eltervezték, a helyzet azonban mégiscsak úgy festett, hogy a kubai rakétaválság után a Szovjetunió nem telepített rakétákat oda, ahol

korábban nem voltak rakétái, az Egyesült Államok pedig visszavonta a rakétáit onnan, ahol korábban voltak. Ez pedig aligha nevezhető stratégiai győzelemnek.

Kennedy a berlini fal megépítését (1961) elítélte, de szép gesztusokon kívül semmit sem tudott tenni ellene. 1963 júniusában az elzárt városba repült, és támogatásáról biztosította lakóit: „*Minden szabad ember, bárhol is éljen, Berlin polgára, és ezért szabad emberként, büszkén mondom: Ich Bin ein Berliner!*” Azt akarta mondani, hogy ő is berlini, de a német nyelvben való járatlansága miatt kijelentése úgy hangzott, hogy egy fánk-nak tartja magát. Berlin lakói természetesen szándéka szerint értelmezték szavait, és hálásan tapsoltak. Ebben az évben létesítettek közvetlen telefonkapcsolatot („forródrótot”) Moszkva és Washington között, s ekkor sikerült aláírni a szovjetekkel és más országokkal a légi atomkísérletek megszüntetéséről szóló szerződést, az „atomcsendegyezményt”. Ezenkívül egyetlen jelentősebb sikere az volt, hogy aláírták a latin-amerikai országokkal a Szövetség a fejlődésért (*Alliance for Progress*) elnevezésű szerződést, amely többmilliárdos amerikai segílyt biztosított az oktatás és a szociális fejlődés támogatására.

A későbbi események szempontjából végzetesnek bizonyult, hogy Kennedy túlbecsülte a kommunista Észak-Vietnam részéről fenyegető veszélyt, és a világháború egyik kulcsfontosságú csataterének tekintette Indokínát. 1963 végéig 17 000-re emelte a Dél-Vietnamba küldött amerikai katonák számát. Ez ahhoz nem volt elegendő, hogy egyszer s mindenkorra elvegye a kommunista partizánok és északi támogatóik harci kedvét, csak ahhoz, hogy lassan hozzászoktassa őket a háborúhoz és a gerilla-hadviseléshez. A CIA legalább 200 000 katona azonnali mozgósítását javasolta, Kennedy azonban nem hallgatott a szakértőkre. Abban bízott, hogy a dél-vietnami hadsereg csekélyebb amerikai segílyssel is képes lesz megvédeni országát. Hosszan elhúzódó, véres háború lett az eredmény, mert Kennedy nem a teljes erőbedobással kivívott azonnali győzelemre törekedett, hanem a mielőbbi politikai megoldásban reménykedett. Semmi alapja sincs annak a legendának, hogy halála előtt az amerikai csapatok visszavonását tervezte. Egy elnökválasztási évben

ilyesmire aligha szánta volna el magát, s családja férfias, harcias hagyományaihoz sem illett volna a visszavonulás, a vereség beismerése. A történészek többsége szerint biztosra vehető, hogy ő is növelte volna a csapatok létszámát Vietnamban. Mint ahogy az is biztosra vehető, hogy nem tudta volna elfogadtatni a polgárjogi törvényeket a Kongresszussal, ahogy ezt Lyndon B. Johnson megtette.

Kennedy teljesítményét a következő szavakkal foglalta össze James T. Patterson amerikai történész: „*Rajongóinak állításaival ellentétben nem nagyon nőtt fel a feladatokhoz...*” (*Grand Expectations. The United States 1945–1974*. New York, Oxford, 1996, Oxford University Press. 517. o.)

96. Máig nem lehet tudni, ki ölte meg Kennedyt

A Kennedy-gyilkosság évfordulóinak alkalmából újra meg újra a legabszurdabb feltevések jelentek meg az újságok hasábjain. A tömegtájékoztató makacsul nem hajlandó tudomásul venni azt a tényt, amit a történészek többsége mára már elfogadott: John Fitzgerald Kennedy elnök haláláról szinte mindent tudunk. Earl Warren főbíró vezetésével egy kormányzati vizsgálóbizottság 552 tanút hallgatott ki, az FBI pedig mintegy 25 ezer kihallgatást rendelt el. A Warren-bizottság 1964 szeptemberében közzétett jelentése szerint Lee Harvey Oswald volt az elnök gyilkosa, és tettét egyedül követte el. Számtalan amatőr detektív, újságíró és történész próbálta megcáfolni a bizottság eredményeit, azt bizonygatva, hogy széles körű összeesküvés állt a gyilkosság hátterében. Az összeesküvés-elméleteket és az újabban elvégzett kutatások eredményeit több történész is összefoglalta a közelmúltban. Előbb Gerald Posner *Case Closed*, vagyis „Lezárt ügy” című könyvében (New York, 1993, Random House), s a tárgyilagos szakértők szerint a szerző következtéseit azóta sem sikerült megcáfolni. Vincent Bugliosi, aki egy 1648 oldalas könyvben foglalta össze kutatásai eredményeit (*Reclaiming History: The Assassination of President John F. Kennedy*. New York, 2007, W. W.

Norton & Company), ugyanazokra a következtetésekre jutott, mint Posner.

A tények eléggé ismertek. 1963. november 22-én pénteken 12 óra 30 perckor a Dallasba látogató Kennedy elnököt két puskagolyó találta el autójában, amikor az elnöki kocsisor a Dealey Plazán haladt. A fültanúk 88%-a három lövést hallott, 7%-uk kevesebbet, 5%-uk többet. A tanúk 44%-a nem tudta megmondani, honnan jöttek a lövések, 28%-uk szerint a tankönyvraktár épületéből, 12%-uk szerint egy fűvel fedett dombocskáról, 2%-uk szerint több irányból. Az összeesküvés-elméletek hívei természetesen mindkét esetben az utóbbi, kisebbségi véleményre alapozták elméleteiket. (Az egyik rendőr rádióadójából hallható, negyedik lövésről szóló elméleteket egy 1982-es szakértői vizsgálat megcáfolta.) Igen sokan láttak puskacsövet a tankönyvraktár ötödik emeleti ablakában, s szóltak is a rendőröknek. Egyikük, Howard Brennan vallomását azzal söpörték félre az összeesküvés-elmélet hívei, hogy szemüveges volt, s aznap nem volt rajta a szemüvege. Csakhogy Brennan nem rövid-, hanem távollátó volt! A tankönyvraktár három dolgozója pedig, akik a negyedik emeleti ablakból nézték a kocsisort, egyöntetűen azt vallották, hogy a lövések a fölöttük lévő ablakból jöttek, s még a padlóra hulló hüvelyek koppanását is hallották.

Egy rendőr a tankönyvraktár igazgatójával azonnal felrohant az emeletre. A lépcsőházban az egyik alkalmazott, Lee Harvey Oswald jött szembe velük. Mivel az igazgató közölte a rendőrrel, hogy Oswald a munkatársai közé tartozik, békén hagyták, s tovább rohantak felfelé. Az ötödik emeleten megtalálták a távcsővel felszerelt, *Mannlicher-Carcano* típusú puskát, amelyet ez év januárjában Oswald vásárolt. A puskán rajta volt az ujjlenyomata, s később kiderült, hogy az elnök testébe fúródó két golyó (a harmadik célt tévesztett) e fegyverből származott. A tankönyvraktár dolgozóit természetesen összegyűjtötték, s ekkor derült ki, hogy Oswald elhagyta az épületet. Az egyik munkatárs elmondta, hogy ő hozta be reggel autójában Oswaldot, akinél egy papírba csavart, hosszúka tárgy volt. Oswald azt mondta neki, hogy függönyrudakat hoz. Ilyesmit az egész épületben nem találtak, viszont a puska mellett heverő

csomagolópapír ugyanaz volt, rajta voltak Oswald ujjlenyomatai, valamint annak a takarónak a szálacskái, amelyben otthon a fegyvert tartotta.

Ezután kezdtek keresni városszerte Oswaldot, aki több szemtanú szerint feldúlt állapotban hazarohant, magához vette pisztolyát, és a távolságibusz-pályaudvar felé igyekezett. Amikor a személyleírása alapján egy J. D. Tippit nevű rendőr megállította, Oswald több mint tíz tanú szeme láttára agyonlőtte őt. Egy cipőboltba, majd egy moziba menekült, ahol elfogták. A rendőrök felkeresték feleségét, aki a garázsba vezette őket, mert tudta, hogy férje ott tartja fegyverét. Amikor a puska nem volt a helyén, az asszony, az orosz származású Marina Pruszkova már biztos volt benne, hogy férje követte el a gyilkosságot.

Sokan állították, hogy Oswald puskájából nem lehetett ilyen gyorsan három lövést leadni. A Dealey Plazán 510 fotó készült a gyilkosság idején, valamint egy Zapruder nevű szemtanú filmfelvétele. Ezeket kielemezve a szakértők arra az eredményre jutottak, hogy a három lövés 8–8,4 másodperc alatt dördült el. Ez bőségesen elegendő idő ahhoz, hogy valaki kétszer visszahúzza a puska závarzatát, s leadjon három lövést. Az első golyót feltehetőleg egy faág térítette el, a második az elnök nyakának alját találta el, s keresztülhaladt az előtte ülő (s éppen hátraforduló, kicsavart tartásban ülő) John Connally, Texas kormányzója mellén, csuklóján és lábán. Számítógépes animációval azóta bebizonyították, hogy az ötödik emeleti ablakból érkező golyó bejárhatta ezt az utat. A harmadik golyó az elnök fejébe csapódott, s szinte letépte jobb oldalát. Miért hátrafelé mozdult el az elnök feje, tették fel a kételkedők a kérdést, ha egyszer a golyó hátulról hatolt belül? Ha Zapruder filmjét lassítva vizsgáljuk meg, láthatjuk, hogy először előre mozdul el egy egészen kicsit Kennedy feje, majd hevesen hátra. Vagyis a hátulról behatoló golyó előrelökte a fejet, majd a fejből előre kirobbanó vér és agyvelő „rakétaeffektus”-ként jóval hevesebben hátrálökte. Kennedy ráadásul beteg háta miatt fűzőt viselt, s ezért sem eshetett előre. A speciális vizsgálatok mind arra a következtetésre jutottak, hogy a testeken csak két golyó ment át, s ezek Oswald puskájából származtak.

De ki volt Oswald? Egy végtelenül magányos, sértett, tudatlan és gyűlölködő ember. 1939-ben született New Orleansban, apja meghalt, s idegbeteg anyja nevelte fel. Tizenhét éves koráig huszonegy alkalommal költöztek új lakóhelyre, s hároméves korától két évet árvaházban is eltöltött. Anyja lebeszélte az iskolába járásról. Már tizenhárom évesen késsel fenyegette meg sógornőjét, aki csak arra kérte, halkítsa le a tévét, s amint egy pszichológusnak elismerte, többször megverte az anyját is. Kamaszkorában arról mesélt egy fiúnak, milyen jó lenne megölni Eisenhower elnököt, s azzal idegesítette környezetét, hogy kommunistának vallotta magát, bár nem volt tagja a pártnak.

Pár évet eltöltött a haditengerészetnél (1956–59), de társai nem szerették, s leszereltette magát. Minden jel szerint sehol sem találta a helyét. 1959-ben a Szovjetunióba disszidált, ahol mintegy húsz ügynök tartotta megfigyelés alatt, de semmi gyanúsat sem találtak viselkedésében. A KGB tisztjei (mind a későbbi emigránsok, mind a hazájukban maradók) egyaránt azt vallották, hogy Oswaldot teljesen „használatlan” alaknak találták. Egy minszki rádiógyárban kapott állást, a munkát azonban megunta, s 1962-ben orosz feleségével együtt visszatért az Egyesült Államokba. (Egyesek azt firtatták, miért is ment hozzá egy hónapos ismeretség után egy vonzó, fiatal, orosz nő. A szakértők erre csak annyit szoktak válaszolni, hogy az amerikaiak el sem tudják képzelni, milyen jó partinak tűnhetett egy orosz kisvárosban egy olyan férfi, aki nem ivott, és saját lakása volt.)

Amerikában nagy csalódás érte: hazaérkezése után senki sem érdeklődött iránta, pedig ő már meg is írta nyilatkozatát az újságíróknak. Mindig híres szeretett volna lenni, feleségének arról fantáziált, hogy egyszer ő lesz az Egyesült Államok miniszterelnöke. (Vagyis még azt sem tudta, hogy ilyen hivatal nem létezik a hazájában, ahol az elnök egy személyben államfő és kormányfő...) Az FBI természetesen megfigyelés alatt tartotta Oswaldot, de csak rendszertelenül néztek utána, hogy mit művel. Rosszul fizetett, alkalmi munkákból tartotta el családját, feleségét akkor is verte, amikor az asszony terhes volt, s a szerencsétlen, magányos, angolul rosszul beszélő Marinát egyszer az öngyilkossági

kísérletig is eljuttatta. Ismerősei egyöntetűen azt vallották, hogy nincs olyan titkos szervezet, amely bármilyen feladatot is rábízott volna Oswaldra.

1963 elején vásárolta meg az említett puskát, valamint egy *Smith & Wesson* típusú revolvért. Március 31-én feketébe öltözve, fegyvereit mutogatva lefotóztatta magát a feleségével. Az egyiket kislányának ajánlotta, s felírta rá: „*Junie-nak, papától*”. Amikor megkérdezték, miért tesz ilyesmit, ezt felelte: „*Hogy majd emlékezzen egyszer a papára!*” A három fényképet a hetvenes években 22 szakértő vizsgálgatta, s valamennyien úgy vélekedtek, hogy egyik sem hamisítvány. Április 10-e éjszakáján megpróbálta az ablakon keresztül lelőni Edwin Walkert, a közismerten rasszista, jobboldali, nyugalmazott tábornokot. A golyó célt tévesztett, a merénylőt nem találták meg. Oswald azonban elmondta a történetek feleségének, s azt is, hogy két hónapon át tervezte a merényletet. (Erről a bizonyított esetről az összeesküvés-elméletek megalkotó szívesen megfeledkeznek, s több híres könyvben meg sem említik.) Ezután Kuba-párti röplapokat osztogatott, s előbb állapotos feleségét próbálta rábeszélni, hogy közösen térítsenek el egy repülőgépet Kubába, majd Mexikóvárosba utazott, hogy vízumot szerezzen. Dühöngve szaladgált a kubai és az orosz követség között, de mindkettőről elküldték. (Az ekkor készített és beadott vízumképek hitelesek, valóban őt ábrázolják.)

Visszatérése után október 15-től állást kapott a dallasi tankönyvraktárban. Ekkor még egyáltalán nem dőlt el, hogy erre fog haladni a városba látogató elnök autója. Aligha képzelhető el egy olyan összeesküvés, amelynek egyaránt tagja Oswald korábbi munkaadója, aki éppen megfelelő időpontban bocsátja el a férfit, az új munkaadó, aki felveszi őt, és a barátok, akik az állást ajánlották. Ráadásul csak november 19-én közölték a lapok, hogy az elnöki autók erre haladnak majd el. A jelek szerint Oswald egy látványos gyilkossággal akart bosszút állni értelmetlen és sikertelen életéért. 1963. november 22-e reggelén minden pénzét otthon hagyta felesége számára, s levette a jegygyűrűjét is, pedig korábban ilyesmit sohasem tett. Majd a hosszúkás csomaggal a kezében bevittette magát munkahelyére.

Elfogása után péntek délutántól vasárnap reggelig legalább ötször kihallgatták, s ő mosolyogva élvezte a figyelmet, amelyben korábban sohasem részesült. Mindent tagadott, de előbb-utóbb rábizonyították volna a gyilkosságot. Csakhogy vasárnap délelőtt 11 óra 21 perckor lekísérték a rendőrség lépcsőjén, hogy átvigyék a sheriff hivatalába, s ekkor egy Jack Ruby nevű férfi gyomron lőtte, s a kórházba szállítás után meghalt. Ez volt az a gyilkosság, amely miatt egyre többen kezdtek összeesküvésre gyanakodni – pedig a körülmények nem erre utaltak.

Jack Ruby ugyanolyan céltalan életű, nagyképű alak volt, mint Lee Harvey Oswald. Chicagói szegény, ortodox zsidó családból származott, az utcán nőtt fel, adott-vett, üzletelt, de nem volt bűnöző. 1947 óta élt Dallasban, ahol nővérének bárját vezette. Őt is afféle született vesztésnek tekintették, aki szeretett volna jelentős személyiségnek látszani. Kennedyt nagyon tisztelte, mert katolikusokat és zsidókat is kinevezett fontos hivatalokba. A gyilkosság után ott nyüzsgött mindenhol: elrohant a kórházba, s az újságírók között ő is jelen volt Oswald egyik pénteki kihallgatásán. Ha bárki megbízásából el kellett volna hallgattatnia a gyilkost, ekkor kellett volna megtennie, nem két nappal (és több vallatással) később. Vasárnap elment a postára, hogy feladjon néhány dollárt. Kutyáját magával vitte, s az autóban hagyta (ez is arra utal, eszébe sem jutott, hogy nem tér vissza érte). Nyugodtan végigállta a sort a rendőrséggel szemben lévő postán, sietség nélkül feladta a pénzt, s kiment. Ekkor látta meg, hogy a rendőrség kapuja nyitva van, gondolt egyet és besétált rajta. Oswaldot megpillantva fegyvert rántott, és így kiáltott fel: „Megölted az elnökömet, te patkány!” Ha nem kértek volna tőle pénzt telefonon, ha a postai alkalmazott lassabb, ha nem azon a kapun vezetik ki Oswaldot, s ha Oswald nem vált pulóvert az utolsó percben indulása előtt, akkor sohasem találkoztak volna.

Amikor a rendőrök leteperték, ezt mondta nekik: „Remélem megöltem a kurafit. Sok gondtól szabadítottalak meg benneteket, fiúk!” Később kijelentette: „Megmutattam a világnak, hogy egy zsidó is tökös gyerek!” Minden jel szerint azt hitte, hogy ünnepelni fogják, s egyetlen éjszakát sem kell börtönben töltenie. Természetesen elítélték, a börtönben idegileg összeomlott, s több mint három évvel a gyilkosság után, 1967-ben

rák végzett vele. Az összeesküvés-elméletek hívei árgus szemekkel figyelték, kik haltak meg az elnökgyilkosság után, és minden halálesetben az összeesküvés újabb bizonyítékát vélték felfedezni. Az ügyel különböző módon kapcsolatba kerülő, mintegy 10 000 személy közül 1984-ig 101 halt meg, többségük természetes okokból. De egyik sem volt jelentős személyiség. Az összeesküvéssel kapcsolatos vádak hangoztató újságírókat, vizsgálóbiztosokat és filmrendezőket, mint Garrison ügyészt vagy Oliver Stone filmrendezőt, senki sem bántotta. A Kennedy kocsjában ülő ügynök például 1984-ben halt meg, 69 éves korában.

El kell fogadnunk a leghihetlenebb következtetést: Oswald magányos gyilkosként követte el a tettet, vele pedig egy hozzá hasonlóan magányos, korlátolt és agresszív alak végzett.

A történelemben egyébként meglehetősen gyakoriak a magányos gyilkosok által végrehajtott merényletek. Gondoljunk csak IV. Henrik, Jean-Paul Marat, Abraham Lincoln vagy Erzsébet királyné halálára. A Kennedy-gyilkosság óta eltelt évtizedek során egyetlen bizonyíték sem került elő arra nézve, hogy az amerikai, a szovjet, a kubai titkosszolgálat, vagy éppen a maffia állt volna a merénylet mögött. Pedig rengeteg kubai és szovjet ügynök szökött át az Egyesült Államokba, s a maffia tagjainak beszélgetéseit az FBI éveken keresztül titkos mikrofonok segítségével rögzítette. Az újságok milliókat fizettek volna egy felhasználható dokumentumért – egyetlen egy sem került elő. A Kennedy-gyilkosságról szőtt elméletek „gyártása” viszont nagyszabású és jól fizetett iparágga nőtte ki magát: egy-egy új fantazmagóriát még mindig jó pénzért lehet értékesíteni.

97. Che Guevara romantikus szabadsághős volt

Valószínűleg Ernesto Rafael „Che” Guevara de la Serna (1928–1967) volt a XX. század egyik legnépszerűbb forradalmára. Önfelelő, Krisztus-szerű személyiségnek tekintették, humanista forradalmárnak, az elidegenedés minden formájától megszabadult, új ember-

nek. Jean-Paul Sartre így írt róla: „Ő volt a legműveltebb, és Castro szerint a forradalom legtisztánlátóbb szelleme.” A túlzásokra hajlamos filozófus még „korunk legteljesebb emberének” is elnevezte. Az 1960-as és 1970-es évek radikális diákmozgalmainak résztvevői mindenhol kitűzték az Alberto Korda által készített fényképét, amely egyesek szerint a XX. század legismertebb fotója. Az emléket idéző *Hasta Siempre* (A végső győzelemig) című dal az egyik legnépszerűbb latin-amerikai induló lett. Több mint húsz film idézte fel Che Guevara alakját, s még az *Evita* című musicalban is megjelent. Ahogy Konok Péter megfogalmazta: „*poszt-modern ikon, politikai mítosz és depolitizált áruvédjegy*” lett belőle. (Rubicon, 2006. 8. szám, 26. o.)

Argentínában született, polgári családban, s orvosi diplomát szerzett. A beatnemzedék hagyományainak megfelelően fiatalkorában nagy utazásokat tett Latin-Amerikában (1951–1952, 1953–1954). Amikor a hadsereg amerikai segítséggel megdöntötte Jacobo Arbenz Guzmán demokratikus kormányát Guatemalában, egyik levelezőpartnerének bejelentette: „*Bármilyen is, a következő fegyveres lázadásban részt fogok venni.*” 1955-ben Mexikóban megismerkedett Fidel Castróval, s vezető szerepet játszott gerillamozgalmában. Olyannyira, hogy megkapta a legelőkelőbb címet: *commandanténak*, parancsnoknak nevezték. A kubai forradalom győzelme (1959) után a nemzeti bank elnöke (1960), majd ipari miniszter lett (1961). Több tanulmányt tett közzé a gerillaháború elméletéről és gyakorlatáról, de azok a fiatalok, akik Latin-Amerikában megpróbálták követni a példáját, valamennyien kivégzőosztagok előtt vagy börtöncellák mélyén végezték.

A trockistákhoz hasonlóan azt vallotta, hogy a forradalmat el kell vinni más országokba is. „*Példánk az egész kontinensen meghozza majd gyümölcsseit!*” – jelentette ki. 1965-ben lemondott minden tisztségéről, s egy évet a kongói polgárháború zűrzavarában töltött. 1966-ban Bolíviába ment, hogy afféle gerillaiskolát alapítson a szomszédos országok felkelői számára. A bolíviai hadsereg azonban bekerítette, foglyul ejtette és meggyilkoltatta. Több híres fénykép járta be a világot, amelyen a halott Krisztusra emlékeztető helyzetben fekszik.

Vonzó külsejének, bátorságának, a mindennapos kényelem megvetésének és a bürokratikus rutin iránti utálatának köszönhetően ritkán idézik fel jellemének sötétebb vonásait. Amerikát annyira gyűlölte, hogy még a Mikulást is betiltotta Kubában, mint „az amerikai imperializmus importját”. Az emberéletekkel meglehetősen pazarlóan bánt. Gondolkodás nélkül kivégeztette azokat, akiket besúgóknak tartott, vagy akik szerinte vétkeztek a „forradalmi etika” ellen. Nyugodtan bevallotta írásai-ban, hogy egyes fiatalokat azzal fegyelmezett meg, hogy bekötött szemmel álkivégzőosztag elé állította őket. Naplójában közömbösen jegyezte fel, hogyan lőtt agyon saját kezűleg megbízhatatlan parasztokat. A forradalom győzelme után a cabañai erőd börtönének parancsnoka lett (1959. január–június), ahol igen sok rendőrt és katonát végeztek ki. Az itt megrendezett „perek” meglehetősen elsietett eljárások voltak, s a fellebbezéseket maga Guevara bírálta el. 14 személy neve ismert, akiket a kubai gerillaháború idején végeztetett ki, 21 személyé, akiket Santa Clara-i, mindössze háromnapos parancsnoksága alatt, és 164-é, akiket a börtönben lövetett agyon. (Lásd: <http://www.cubaarchive.org/downloads/CA08.pdf>) Mások szerint a börtönben agyonlövettetett áldozatok száma elérte a félezret.

A kubai rakétaválság idején jóval harciasabb volt Castrónál, és az atomrakéták elindítását sürgette. Élete végéig büszkén állította, hogy ha előtte lett volna az indítógomb, ő megnyomta volna, s útnak indítja a rakétát New York felé. A totalitárius diktatúrák meggyőződéses híve volt. Moszkvai látogatása során ragaszkodott hozzá, hogy megtekintse Sztálin mauzóleumát. Hruscsov és Brezsnyev Szovjetuniója túlságos elpuhult rendszer volt a számára, sokkal jobban kedvelte Mao Ce-tung Kínáját és Kim Ir-szen Koreáját. Mao iránti rajongását még környezetének tagjai sem osztották. A kubai diktatúra több ezer kivégzett áldozata, a jóval nagyobb létszámú bebörtönzöttek és száműzöttek nem zavarták a lelkiismeretét. „*Ami a kivégzéseket illeti, igen, lövettünk, lövettünk és lövetni is fogunk, amíg szükséges lesz!*” – jelentette ki 1964-ben büszkén az ENSZ közgyűlésén. Azok közé a forradalmárok közé tartozott, akik felsőbbrendű embernek tekintették magukat, s meg voltak róla győződve, hogy

a „felszabadítás” nevében bármit megtehetnek: még azokat is elpusztíthatják, akikért állítólag harcolnak. „Az élcsapat ideológiailag fejlettebb, mint a tömeg, írta *A szocializmus és az ember Kubában* című könyvében. Az utóbbi megismerkedett már az új értékekkel, de még nem kellő mértékben. Amíg az előbbiben egy minőségi változás zajlott le, amely lehetővé teszi, hogy élcsapatjellegének megfelelő áldozatokat hozzon, az utóbbi nem lát jól, és ezért intenzív képzéseknek és nyomásnak kell kitenni. A proletariátus diktatúráját nemcsak a legyőzött osztállyal kell éreztetni, hanem a győztes osztály egyéneivel is.” (Idézi: Robert Conquest: *Reflections on a Ravaged Century*. London, New York, 2000, W. W. Norton & Company. 39. o. Magyarul: *Kegyetlen évszázad*. Bp. 2003, XX. Század Intézet–Kairosz Kiadó.)

Vajon a vietnami háború ellen Guevara képeivel tüntető amerikai fiatalok tudtak arról, hogy Guevara szerint „két, három, számtalan Vietnámot” kellett volna létrehozni?

98. Nixon volt az Egyesült Államok legrosszabb elnöke

Az amerikaiak egy része még manapság is indulatos lesz, ha a társalgás során felmerül Richard M. Nixon neve. Többségük szemében az Egyesült Államok 37. elnöke (1969–1974) nem más, mint „Trükkös Dick”, egy végtelenül agresszív és erkölcstelen gazember, afféle politikai gonosztevő. Pedig még *Az Egyesült Államok tíz legrosszabb elnöke* című kötet szerzője is elismerte, hogy „a Watergate-ügy és az ebből következő ellenségeskedés nélkül Nixon nem is lett volna olyan rossz elnök.” (Nathan Miller: *Star-Spangled Men. America's Ten Worst Presidents*. New York, 1998, Scribner. 15. o.) De azért a sor végén helyezte el, s ezzel őt nyilvánította minden idők legrosszabb elnökének.

James T. Patterson amerikai történész viszont úgy fogalmazott, hogy „Theodore Roosevelt után ő volt a XX. század legliberálisabb republikánus elnöke”. (*Grand Expectations. The United States, 1945–1974*. New York,

Oxford, 1996, Oxford University Press. 719. o.) Intelligens volt, dolgos, és Eisenhower alelnökeként eltöltött nyolc évének köszönhetően valószínűleg ő volt az elnökségre leginkább felkészült politikus. Ő gyorsította fel az iskolák szegregációjának felszámolását: 1969-ben a fekete gyerekek 5,2%-a járt közös iskolába a fehérekkel, 1972-ben már 90%-uk. Az ő javaslatára szüntették meg a sorozást (1971), és építették ki a hivatásos hadsereget. E rendelkezés sikere csak az öbölháború során vált nyilvánvalóvá. Megnégyszerezte a művészetek szövetségi támogatását. Theodore Roosevelt után ő tette a legtöbbet a környezetvédelemért: kiterjesztette a nemzeti parkok területét (642 új park jött létre elnöksége idején), és környezetvédelmi ügynökséget alapított (1970). Megindította a *Háború a rák ellen* elnevezésű orvosi programot. A szervezett bűnözést kontrolláló törvénnyel az alvilágra sújtottak le, és törvényt hoztak a kábítószerkereskedelme ellen (1970). A fogyasztási termékek biztonsági törvényével (1972) új kormánybizottságot alapítottak, amely kitilthatta a veszélyes árucikkeket a piacról. A XXVI. alkotmánykiegészítéssel 21 évről 18 évre szállították le a szavazati joggal rendelkezők korhatárát (1971). Még egy családtámogatási tervet is kidolgoztatott, de ezt a Kongresszus nem támogatta.

Külpolitikai céljait egy Guam szigetén tartott sajtófogadáson fogalmazta meg: nem akarta, hogy Amerika „a világ csendőreként” tevékenykedjen. Inkább arra törekedett, hogy szövetségesei lehetőleg maguk oldják meg problémáikat. „*Amerika nem képes és nem is akar a világ szabad nemzetei védelmének érdekében minden tervet kialakítani, minden programot felvázolni, minden döntést és vállalkozást végrehajtani. Csak ott fogunk segíteni, ahol erre ténylegesen szükség van, és ahol ez érdekeinkben áll.*” Ezt nevezték Nixon-elnök. Ehhez azonban előbb be kellett volna fejezni a vietnami háborút, amelynek az elhúzódása elvonta a figyelmet Nixon valamennyi bel- és külpolitikai sikeréről.

Nixon rendelte el, hogy bombázzák meg az észak-vietnami hadsereg kambodzsai bázisait. Ellenfelei azzal vádolták, hogy kiterjeszti a háborút, megfeledkezve arról, hogy Észak-Vietnam már kiterjesztette azt, ha egyszer bázisokat hozott létre Kambodzsában. Arról is megfeledkeztek,

hogy Nixon visszavont 25 000 katonát, és már elnöksége első napjaiban békeajánlatot tett: kölcsönös csapatkivonást ígért, és nemzetközi ellenőrzéssel megrendezett választásokat. 1970 áprilisában újabb 150 000 katona kivonását rendelte el, a párizsi béketárgyalásokon azonban nem sikerült haladást elérni, és kénytelen volt újabb támadást elrendelni a Kambodzsában állomásozó észak-vietnami haderők ellen. Más választása nem volt: vagy átengedi Dél-Vietnamot az északi kommunista vezetésnek, vagy harcol a „becsületes béke” érdekében. A közvélemény-kutatások szerint az amerikaiak 74%-a fontosnak tartotta, hogy Dél-Vietnam ne kerüljön kommunista uralom alá. A kambodzsai beavatkozásnak komoly eredménye volt: annyi fegyvert és lőszert foglaltak le, hogy 74 dél-vietnami zászlóaljat sikerült felfegyverezni. Az elnök azonban alábecsülte intézkedéseinek belső hatását: az egyetemen tömeges tiltakozó megmozdulásokra került sor.

Nixon legjelentősebb külpolitikai kezdeményezése 1972-es pekingi látogatása volt. Ezzel nemcsak egy negyedszázados ellenségeskedésnek vetett véget, és új, nagy fontosságú nemzetközi kapcsolatrendszert épített ki, de a nemzetközi hatalmi egyensúlyt is módosította, stabilizálta. Kínai látogatásával sikerült felgyorsítania a Szovjetunióval folytatott fegyverkorlátozási tárgyalásokat is. 1972 májusában Moszkvába utazott (Roosevelt óta ő volt az első elnök, aki szovjet földre tette a lábát), és Breznyevvel aláírták a hadászati rakétarendszerek korlátozásáról szóló megállapodást (SALT). Már korábban szerződést kötöttek a nukleáris fegyvereknek a nemzetközi vizek alatti óceánfenékről való kitiltásáról (1970) és a vegyi fegyverek további fejlesztésének eltiltásáról (1971).

1972 májusára bizonyossá vált, hogy újra fogják választani: az inflációt leszorította 2,7%-ra, az össznemzeti termék 6,3%-kal, a reáljövedelem 4%-kal növekedett elnöksége idején, az adók pedig átlagosan 20%-kal csökkentek. Nixon elsöprő győzelmet aratott az 1972-es elnökválasztáson: elnyerte a népi szavazatok 61%-át és Massachusetts kivételével valamennyi állam elektori szavazatait. Az amerikaiak „csendes többsége” úgy látszik, a hangos kisebbség minden megmozdulása ellenére is támogatta az elnököt.

Ennél is nagyobb siker volt, hogy 1972 végére sikerült „a tárgyalóasztalhoz bombázni” az észak-vietnami vezetést. Az 1972-es „karácsonyi bombázások” rettenetesek voltak, de nélkülük nem kerülhetett volna sor arra, hogy 1973. január 27-én Párizsban aláírják a fegyverszüneti egyezményt a két Vietnam és az Egyesült Államok között. Az 1973-as arab-izraeli háború idején pedig Nixon határozottan Izrael védelmére kelt. Hetvenkét órán belül légihidat létesített, amelyen harminckét nap alatt több mint napi 1000 tonna katonai felszerelést juttatott el a végveszélybe kerülő zsidó államnak. Egyes történészek szerint Nixon a megsemmisítéstől mentette meg Izraelt.

A Watergate-ügy azonban elhomályosította az elnök valamennyi sikerét, és egész politikai pályafutását tönkretette. 1972. június 17-e hajnalán lehallgatókészülékekkel felszerelt betörőket fogtak el a Demokrata Párt országos bizottságának főhadiszállásán, a washingtoni Watergate elnevezésű irodakomplexumban. Az egyikről kiderült, hogy az Elnök Újraválasztási Bizottságának alkalmazottja. Nixon semmit sem tudott a betörésről, de elkövette azt a rettenetes hibát, hogy fedezni próbálta a tetteseket, nem pedig megtalálni és megbüntetni őket. Áldását adta a bűnösök fedezésére, az igazságszolgáltatási eljárás akadályoztatására. Amikor ez kiderült, 1974 júniusának végén a Kongresszus konzervatív republikánusai is bejelentették, hogy nem ellenzik az elnök vád alá helyezését. Augusztus 1-jén ezért Nixon úgy döntött, hogy lemond. Ezt augusztus 9-én tette meg. James J. Kilpatrick e szavakkal búcsúztatta a jobb sorsra érdemes elnököt a *National Review* hasábjain: „*A hazugságok, a hazugságok, a hazugságok! ...Milyen kár, milyen kár! Volt egy elnök, aki kijuttatott minket Vietnamból, befejezte a sorozást, visszaállította a Legfelsőbb Bíróság szükséges konzervatív egyensúlyát, megindította az új federalizmus reménykeltő programjait, s merész kezdeményezésére a Vörös Kína új utakat nyitott meg a világbéke felé vezető úton. És most minden jó is eltűnik a rossz romhalmaza alatt.*” (James T. Patterson: *Restless Giant. The United States from Watergate to Bush v. Gore*. Oxford, New York, 2005, Oxford University Press. 2. o.)

99. Bill Clinton és Monica Lewinsky szerelme jelentéktelen epizód volt

Bill Clinton, az Egyesült Államok 42. elnöke 1995. november 15-én felfigyelt a Fehér Házban egy huszonkét éves gyakornok lány, Monica Lewinsky rajongó pillantásaira, és pár perc múlva már az irodájában csókolóztak. 1997 márciusának végéig tíz alkalommal került sor köztük futólagos szexuális érintkezésre, ajándékokat adtak egymásnak, s néha telefonszexet folytattak. Lewinsky ezután állást kapott a Pentagonban, ahol élete nagy titkát megosztotta egy ötven körüli kolléganőjével, Linda Trippel. Tripp magnóra rögzítette Monica Lewinskyval folytatott telefonos beszélgetéseit, majd eljuttatta ezeket az elnök politikai ellenfeleihez, akik nagyon örültek, hogy végre bizonyítékot találtak Clinton erkölcstelenségére. Amikor Clinton egy másik ügyben tett vallomást a bíróság előtt, és teljesen váratlanul felhozták Lewinskyval folytatott kapcsolatát, nyilvánosan letagadta azt. 1998. január 21-én azonban a lapok közzétették Monica Lewinsky vallomását, és ez az év Clinton számára a Lewinsky-botrány („Monicagate”) jegyében telt el.

Az amerikai társadalom felháborodva szerzett tudomást arról, hogy elnöke sorozatosan olyasmit művelt a Fehér Ház nyugati szárnyának irodáiban egy nála huszonhét évvel fiatalabb lánnyal, amiért minden amerikai férfit kirúgnának a munkahelyéről. Clinton tagadott, de augusztus 17-én kénytelen volt a nyilvánosság előtt beismerni, hogy „nem megfelelő” és „intim” kapcsolatot tartott fenn Lewinskyval. Bár az amerikaiak közül egyre többen vélekedtek úgy, hogy egy szerelmi botrány miatt mégsem kellene alkotmányos válságot okozni, s megbénítani a világ vezető nagyhatalma államgépezetének működését, 1998. december 19-én a Képviselőház mégis elfogadta a vádiratot Clinton ellen. Hamis esküvel és az igazságszolgáltatás akadályoztatásával vádolták meg. A Szenátus 1999. január 7-én kezdte meg a pert, és február 12-én kiderült, hogy egyik vádpont sem kapta meg az elnök elmozdításához elegendő, kétharmados többséget. Clintont az mentette meg, hogy ellenfelei túlságosan nagy ügyet csináltak szánalmas kis románcából, s oly

részletesen tárták a nyilvánosság elé, ahogyan az már senkit sem érdekelt. Az amerikaiak egy részének elege lett a republikánusok szemforgatásából, s úgy vélte, hogy az elkövetett vétség nem elegendő ok egy elnök elmozdítására.

Vajon a következményeit tekintve is jelentéktelen epizód volt Clinton és Lewinsky viszonya?

2000-ben került sor az Egyesült Államok történetének legtöbbet vitatott elnökválasztására. A Demokrata Párt Al Gore-t, Bill Clinton alelnökét szerette volna a Fehér Házba juttatni, a Republikánus Párt pedig George W. Busht, a 41. elnök fiát. A választásra jogosultaknak alig több mint a fele ment el szavazni, arra hivatkozva, hogy egyik jelöltet sem kedvelik, nincs nagy különbség köztük, s ez nem Bush és Gore küzdelme, hanem *Gushé* (ömlengése) és *Bore-é* (unalomé). Bush a népi szavazatok 48%-át kapta meg, Gore és a Zöld Párt támogatásával induló Ralph Nader viszont közösen megszerezte a szavazatok 51,1%-át. Az 538 elektori szavazatból legalább 270-re volt szükség a győzelemhez. Floridában az eredmény vitatott maradt, de az ország többi részén Gore 267 elektori szavazatot, Bush pedig 246-ot kapott. Nyilvánvaló volt, hogy aki Florida vitatott 25 elektori szavazatát megkapja, az lesz az Egyesült Államok következő elnöke. De hogy ki lesz az, azt csak több mint egy hónapos jogi és politikai vita után lehetett megállapítani.

A választási kampány során Al Gore segítséget kérhetett volna a leköszönő elnöktől, Bill Clintontól, aki a felmérések szerint még ekkor is nagyobb népszerűségnek örvendett, mint bármelyik elnök 1945 után. Ha ezt megteszi, Clintonnak nagy valószínűséggel sikerült volna Gore mellé állítani legalább saját államának, Arkansasnak a szavazóit, ahol Bush csak 50 172 népi szavazattal kapott többet. Arkansasnak így megszerzett 6 elektori szavazatával Gore-nak meglelt volna a győzelemhez szükséges többsége, a 273 elektori szavazat. Ezek után már hiába ítélték volna Bushnak Florida 25 elektori szavazatát, így is lemaradt volna. Ráadásul könnyen elképzelhető, hogy Clinton segítségével Al Gore-nak sikerült volna megszereznie saját államának, Tennesseenek 11 elektori szavazatát is. Itt ugyanis a több mint kétmillió szavazó közül mindössze

80 229 szavazattal kapott többet Bush. Ha a népszerű Clinton bekapcsolódik a kampányba, valószínűleg más lett volna az eredmény.

Ki tudja, mi minden változott volna meg a közelmúlt történelmében, ha 2001-től George W. Bush helyett Al Gore lett volna az Egyesült Államok elnöke? Az al-Kaida szeptember 11-i merényletére és az ezt követő afganisztáni háborúra minden bizonnyal akkor is sor került volna, ha Gore kerül a kormányzat élére. Az iraki háborúra és ennek következményeire viszont már nem, mert ezt a háborút Gore nem támogatta.

És miért nem folyamodott Gore 2000-ben Bill Clintonhoz támogatásért? Egyes újságírók némi túlzással úgy fogalmaztak, hogy Clinton tette készen ült a telefon mellett, várva Gore felkérését. Egykori alelnöke azonban a Lewinsky-ügy miatt nem akarta, hogy Clinton aktív szerepet vállaljon elnökválasztási kampányában. Monica Lewinsky szerelmi afférja tehát ugyancsak súlyos világpolitikai következményeket vont maga után. Egy apró fordulat újabb fordulatokat eredményezett, egy meglökött dominó egyre nagyobb dominókat borított fel, s végül nem az a személy került nyolc évre a világ vezető nagyhatalmának elnöki székébe, akinek erre minden esélye meglett volna.

100. Az Egyesült Államok az olajért indította meg a második iraki háborút

Világszerte rengetegen hangoztatják, hogy az Egyesült Államok kizárólag a kőolajlelőhelyek birtokbavételéért indította meg 2003. március 20-án a második iraki háborút. Ehhez nem is kell különösebben Amerika-ellenesnek vagy Izrael-ellenesnek lenniük. Ahogy Edward N. Luttwak megfogalmazta: „Az efféle előítéletektől mentes, értelmes és gyakorlatias emberek azt hiszik, hogy egész kormányzatok ugyanolyan gyakorlatiasak, mint ők, és ezért ésszerűnek, és bizonyos módon megnyugtatónak vélik, ha az olajjal magyarázzák meg, hogy miért is szánták el magukat az amerikaiak némi véráldozattal járó, hatalmas kiadásokra a

Közép-Keleten.” (*Times Literary Supplement*, 2008. szept. 19. 10. o.) Hasonló dolog történt 1982-ben, amikor a Falkland-háború idején a világsajtó azt híresztelte, hogy Nagy-Britannia valójában a szigetek körüli, az óceánban található olajlelőhelyek miatt indította meg a háborút. A közhittelem szerint a nagyhatalmak általában anyagi érdekeik védelmében szánják el magukat a kemény lépésekre. Az emberek többsége egyszerű magyarázatokat keres, és van-e annál egyszerűbb, hogy az önző gazdagok és hatalmasok még több gazdagságra és hatalomra vágynak?

Valójában semmi bizonyítéka nincs annak, hogy Amerika az olaj miatt kezdte el az iraki háborút. Nem vette birtokba az olajkutakat, nem fordított gondot az olajmezők védelmére a fosztogatás vagy a szabotázs-cselekmények ellen, s az amerikai olajtársaságok kifejezetten panaszkodnak amiatt, hogy az új iraki kormányzat inkább a kínaiakkal köt szerződéseket, mint velük. Irak a háború után kevesebb kőolajat termelt ki, mint a háború előtt – igaz, az összeesküvés-elméletek kedvelői nyilván úgy vélekednének, hogy valamilyen okból pontosan ez áll Amerika érdekében.

Minden komolyabb szakértő egyetért abban, hogy az amerikai és brit kormányzat őszintén elhitte, hogy Szaddám Huszein iraki elnök tömegpusztító fegyverek gyártására törekszik, és hogy rendszerének megdöntése elősegítheti a Közel-Kelet demokratizálódását, valamint a tartós izraeli-palesztin béke létrejöttét. Azon természetesen lehet vitatkozni, hogy vajon valóban az iraki kormány megdöntése volt-e a legsürgősebb lépés a nemzetközi terrorizmus felszámolása érdekében. Az sem világos, miből gondolták az amerikai döntéshozók, hogy Irakban olyan könnyű lesz létrehozni a parlamentáris demokráciát. Abban viszont minden jel szerint hittek, hogy tömegpusztító fegyvereket fognak találni. Ha nem így lett volna, és előre tudják, hogy nem találhatóak tömegpusztító fegyverek gyártására utaló jeleket az iraki üzemekben, könnyen odacsempészhetek volna olyan felszerelést, amellyel ország-világ előtt bebizonyíthatják Huszein bűnös tevékenységét. Maga az iraki elnök siettetette saját bukását, mert tekintélye védelmében nem volt hajlandó elismerni és hatékonyan bebizonyítani, hogy nincsenek tömegpusztító fegyverei.

Ha beengedi országába az amerikai szakértőket, és biztosítja szabad vizsgálódásukat, valószínűleg nem robbant volna ki a háború. De talán túl megalázónak találta, hogy elismerje: távolról sem olyan erős és fenyegető, mint amennyire ezt a nyugati hatalmak és a szomszédos államok gondolják róla. Úgy is mondhatnánk: rabja lett a saját hatalmáról szőtt ábrándjainak, és ez okozta bukását.

A második iraki háború végső mérlegét még korai lenne felállítani, annyi azonban bizonyos, hogy kirobbanását nem magyarázhatjuk az Egyesült Államok kormányának kőolaj utáni vágyával. Ne feledjük: az Egyesült Államok maga is a világ három legnagyobb kőolaj-kitermelői közé tartozik. Igaz, kétszer annyit fogyaszt, mint amennyit kitermel, de történelme során mindeddig háború nélkül is biztosítani tudta szükségleteit.

Hahner Péter

100 TÖRTÉNELMI TÉVHIT

avagy
AMIT BIZTOSAN TUDSZ
A TÖRTÉNELEMRŐL
- ÉS MIND ROSSZUL TUDOD...

Miért is kérdőjeleznénk meg egy történelmi esemény leírását, egy hadvezér vagy király jellemzését, amikor iskolában is tanultunk, filmet láttunk, olvastunk róla? Néró felgyújtotta Rómát, a Szent Koronát a pápa adta Szent Istvánnak, a mohácsi vereségért a magyar nemesség a felelős, Jaltában osztották fel a világot. – Kívülről fújjuk mindannyian. Csakhogy sok esetben a biztosnak vélt tudás cáfolható. Mégpedig nem egy másik hiedelemmel, hanem tényekkel. E könyv szerzője 100 történelmi tévhitet oszlat el, s állít velük szembe hiteles forrásokat és történelmi következtetéseket.

**100 állítás – 100 cáfolat – 100 talány
a régmúlttól napjainkig**

Hahner Péter történész a Pécsi Tudományegyetem Újkortörténeti Tanszékének vezetője. Több francia és angol klasszikus történelmi művet és életrajzt ültetett át magyarra. Most megjelent könyve a tizenkettedik önálló kötete. Korábbi munkái Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok történelmével foglalkoztak. A történelem iránt érdeklődők a Rubicon című folyóiratban is rendszeresen találkozhatnak írásaival.

3290 Ft

PORT.hu
mozi tv színház
Partnerünk

ISBN 978 963 9884 95 3

9 789639 884953